

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

Р.Я. Демків

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Курс лекцій

Львів
2012

УДК 342.1(477)
ББК 67.9(4Урк)400я73
Д11

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 2 від 26 жовтня 2011 р.)

Рецензенти:

П.Ф. Гураль – доктор юридичних наук (Львівський національний університет імені Івана Франка)

М.С. Кельман – кандидат юридичних наук, доцент (Львівський державний університет внутрішніх справ)

О.З. Панкевич – кандидат юридичних наук, доцент (Львівський державний університет внутрішніх справ)

ISBN 978-611-511-091-9

Демків Р.Я.

Д11 Конституційне право України: курс лекцій / Р.Я. Демків. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 332 с.

Курс лекцій ґрунтується на Конституції України, законах та інших нормативно-правових актах галузі конституційного права України з урахуванням останніх законодавчих змін. Визначаються предмет, джерела, система і суб'єкти конституційного права України. Розкривається зміст основних інститутів конституційного права України – засад конституційного ладу, громадянства, прав і свобод людини та громадянина, виборів референдуму, законодавчої, виконавчої, судової влади, прокуратури, місцевого самоврядування.

Для курсантів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 342.1(477)
ББК 67.9(4Урк)400я73

© Демків Р.Я., 2012
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2012

ISBN 978-611-511-091-9

ЗМІСТ

Вступ	9
<i>Тема 1. Конституційне право України – галузь права, юриметрична наука і навчальна дисципліна</i>	10
1.1. Поняття і предмет конституційного права України як галузі національного права.....	10
1.2. Система конституційного права України. Норми та інститути конституційного права України.....	17
1.3. Джерела конституційного права України.....	275
1.4. Поняття конституційного права України як галузевої юридичної науки.....	319
1.5. Конституційне право України як навчальна дисципліна	31
<i>Тема 2. Основи теорії конституції та конституціоналізму</i>	33
2.1. Причини виникнення конституції. Конституція як наслідок загальноєвропейської правової і політичної культури	33
2.2. Поняття та зміст конституції. Класифікація конституцій.....	35
2.3. Порядок прийняття конституцій.....	40
2.4. Поняття та зміст конституціоналізму	44
<i>Тема 3. Конституція – Основний Закон України</i>	46
3.1. Сучасний конституційний процес в Україні	46
3.2. Юридичні властивості Конституції України 1996 року та її функції	50
3.3. Структура Конституції України 1996 року	53
3.4. Періодизація історії українських конституцій	56
<i>Тема 4. Правова охорона конституції</i>	667
4.1. Поняття, зміст та система правової охорони конституції.....	667

4.2. Порядок внесення змін до Конституції України як елемент системи охорони конституції	66
4.3. Конституційна відповідальність як елемент системи правової охорони Конституції України	68
4.4. Конституційний контроль в Україні як центральна ланка системи правової охорони Конституції України	72
<i>Тема 5. Основи конституційного ладу України</i>	75
5.1. Поняття конституційного ладу. Система основних засад конституційного ладу України	75
5.2. Гуманістичні засади конституційного ладу України	79
5.3. Економічні, політичні, соціальні та духовно-культурні засади конституційного ладу	83
5.4. Основні конституційні характеристики сучасної Української Держави	87
5.5. Правові основи системи захисту конституційного ладу України	98
<i>Тема 6. Основи правового статусу людини та громадянина в Україні</i>	101
6.1. Поняття та принципи правового статусу людини і громадянина в Україні	101
6.2. Поняття, зміст та принципи громадянства України	105
6.3. Набуття громадянства України	108
6.4. Припинення громадянства України	110
6.5. Органи, які вирішують справи з питань громадянства України	113
<i>Тема 7. Конституційні права і свободи людини та громадянина в Україні</i>	115
7.1. Особисті права і свободи громадян України	115

7.2. Політичні права та свободи громадян України	117
7.3. Соціально-економічні права і свободи громадян України.....	125
7.4. Конституційні обов'язки громадян України	132
7.5. Особливості правового статусу іноземців в Україні	133
<i>Тема 8. Форми народного волевиявлення.....</i>	<i>143</i>
8.1. Поняття та принципи виборчого права	143
8.2. Поняття та загальна характеристика виборчих систем.....	147
8.3. Поняття та види виборів. Виборчий процес в Україні.....	151
8.4. Референдум як форма народного волевиявлення	155
<i>Тема 9. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України</i>	<i>161</i>
9.1. Поняття та сутність парламенту. Парламент та парламентаризм.....	161
9.2. Верховна Рада України – парламент України. Склад та структура Верховної Ради України. Основні функції та повноваження Верховної Ради України.....	164
9.3. Порядок формування та припинення діяльності Верховної Ради України.....	173
9.4. Конституційні основи організації діяльності Верховної Ради України. Форми та методи діяльності Верховної Ради України.....	187
9.5. Конституційно-правовий статус народного депутата України.....	189
9.6. Законодавчий процес у Верховній Раді України.....	193

<i>Тема 10.</i> Конституційно-правовий статус Президента України	197
10.1. Поняття та зміст інституту глави держави	197
10.2. Конституційно-правові основи обрання Президента України	201
10.3. Основи конституційно-правового статусу Президента України	206
10.4. Повноваження Президента України	208
10.5. Дострокове припинення повноваження Президента України	22612
10.6. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки та оборони ...	214
<i>Тема 11.</i> Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади	216
11.1. Поняття та особливості виконавчої влади. Загальна характеристика системи органів виконавчої влади в Україні	216
11.2. Порядок утворення, склад та повноваження Кабінету Міністрів України. ...	219
Припинення діяльності Уряду	219
11.3. Конституційно-правовий статус центральних органів виконавчої влади України	222
11.4. Місцеві органи виконавчої влади в Україні	224
<i>Тема 12.</i> Конституційно-правові основи судової влади	227
12.1. Поняття та система судової влади	227
12.2. Судова система України. Конституційні принципи правосуддя	232
12.3. Конституційний Суд України	236
12.4. Конституційно-правовий статус прокуратури	238
12.5. Вища рада юстиції: призначення, порядок утворення та повноваження	243
<i>Тема 13.</i> Конституційні основи державно-територіального устрою України	245

13.1. Поняття та основні принципи державно-територіального устрою України.....	245
13.2. Поняття та склад території держави	247
13.3. Конституційно-правовий статус державного кордону України	249
13.4. Адміністративно-територіальний поділ України.....	252
13.5. Особливості статусу окремих територій та адміністративно-територіальних одиниць	252
<i>Тема 14. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим.....</i>	<i>257</i>
14.1. Поняття автономії як конституційно-правової категорії	257
14.2. Автономна Республіка Крим – невід’ємна складова частина України	260
14.3. Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Уряд Автономної Республіки Крим.....	261
14.4. Організації діяльності органів публічної влади на території АРК.....	263
<i>Тема 15. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні</i>	<i>265</i>
15.1. Поняття та зміст місцевого самоврядування. Історико-теоретичні основи місцевого самоврядування	265
15.2. Історія становлення місцевого самоврядування в Україні	271
15.3. Основні принципи, система та матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування в Україні	275
15.4. Конституційно-правові основи формування органів місцевого самоврядування	280
15.5. Повноваження місцевих рад як органів місцевого самоврядування.....	285

15.6. Конституційні основи організації діяльності місцевих рад	290
15.7. Депутат місцевої ради. Постійні комісії місцевих рад	291
15.8. Голова місцевої ради. Виконавчий комітет місцевої ради	300
Список використаних джерел.....	305
<i>Тема 1.</i> Конституційне право України – галузь права, юридична наука та навчальна дисципліна.....	305
<i>Тема 2.</i> Основи теорії конституції та конституціоналізму	306
<i>Тема 3.</i> Конституція – Основний Закон України.....	308
<i>Тема 4.</i> Правова охорона конституції	309
<i>Тема 5.</i> Основи конституційного ладу України.....	311
<i>Тема 6.</i> Основи правового статусу людини та громадянина в Україні	313
<i>Тема 7.</i> Конституційні права і свободи людини та громадянина в Україні	315
<i>Тема 8.</i> Форми народного волевиявлення.....	318
<i>Тема 9.</i> Конституційно-правовий статус Верховної Ради України.....	319
<i>Тема 10.</i> Конституційно-правовий статус Президента України	322
<i>Тема 11.</i> Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади	323
<i>Тема 12.</i> Конституційно-правові основи судової влади	325
<i>Тема 13.</i> Конституційні основи державно-територіального устрою України.....	327
<i>Тема 14.</i> Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим.....	328
<i>Тема 15.</i> Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні.	329

ВСТУП

Конституційне право – провідна галузь національного права України. Її провідний характер обумовлений насамперед фундаментальністю та надзвичайною складністю тих суспільних відносин, які є предметом цієї галузі. Адже питання про владу, її джерело, носіїв, форму та ставлення до людини і громадянського суспільства є одним з найскладніших в юридичній, філософській, політичній та інших науках.

Провідний характер конституційного права України обумовлений також його основним джерелом – Конституцією України, яка є не лише установчим актом народу найвищої юридичної сили, фундаментом, основою для інших галузей національного права України, а й найвищою національною та духовною цінністю, втіленням і засобом реалізації національної ідеї.

З огляду на це головною метою навчальної дисципліни «Конституційне право України» є формування в майбутніх фахівців з права та політології стійкої конституційної правосвідомості потреби постійно звіряти свої акти та дії з фундаментальними принципами (нормами – принципами) Конституції України, вільне орієнтування в системі конституційного права та системі Основного Закону України, максимальне використання його норми у своїй правозастосовній чи політичній діяльності.

Мета пропонованого курсу лекцій – допомогти курсантам (студентам) на основі ґрунтовного опанування Конституції України, законів України, інших джерел права (у тому числі й актів міжнародного права) засвоїти основні засади конституційного ладу України, правового статусу людини і громадянина, державного й територіального устрою України, систему, принципи організації та діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні.

В основу структури даного лекційного курсу покладено навчальні програми з курсу «Конституційне право України»

підготовлені на кафедрі конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ.

Тема 1

Конституційне право України – галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна

План

1.1. Поняття і предмет конституційного права України як галузі національного права

1.2. Системна Конституційного права України. Норми та інститути конституційного права України

1.3. Джерела конституційного права України

1.4. Поняття конституційного права України як галузевої юридичної науки

1.5. Конституційне право України як навчальна дисципліна

1.1. Поняття і предмет конституційного права України як галузі національного права

Конституційне право розглядається у трьох аспектах: *як галузь права, як наука і як навчальна дисципліна*. Як галузь права, воно є системою юридичних норм, що регулюють певний вид суспільних відносин у конкретній країні. Як *наука* конституційне право є системою знань про правове регулювання і функціонування таких відносин. Як *навчальна дисципліна* – є предметом викладання і вивчення в системі вищої освіти.

Вивчення будь-якої науки розпочинається з визначення її об'єкта, тобто тієї сфери природи чи суспільного життя, на яку спрямоване наукове пізнання, і предмета – тієї сторони об'єкта, яка перебуває у центрі вивчення саме цієї науки. Дослідження предмета здійснюється з використанням певних методів і супроводжується розробкою категорій – найбільш загальних понять науки, якими позначаються основні

моменти, вузлові пункти процесу пізнання. Вивчення науки передбачає опанування її саме як системи знань, вираженої в поняттях і категоріях.

Визначення предмета науки конституційного права, розкриття змісту її категорій і понять потребують попереднього з'ясування предмета самої галузі конституційного права, її відмінностей від інших галузей права.

Суспільство є об'єктом дослідження багатьох наук – філософії, історії, соціології, політології, економічної теорії, правознавства, психології, педагогіки тощо. Кожна з них досліджує не суспільство загалом, а певний вид суспільних відносин, який виступає її предметом. Предметом правознавства в цілому є правове регулювання суспільних відносин, різні види яких виступають предметом окремих галузей права. Так, відносини, що складаються у сфері організації та здійснення господарської діяльності є предметом господарського права, майнові та особисті немайнові відносини – предметом цивільного права, особисті та майнові відносини, що впливають зі шлюбу та належності до сім'ї – предметом сімейного права тощо. Суспільні відносини тісно взаємопов'язані, що своєю чергою зумовлює взаємозв'язок різних галузей права, труднощі їх розмежування та визначення предмета кожної з них. Останнє утруднюється також тим, що одні й ті самі групи суспільних відносин можуть регулюватися нормами різних галузей права. Відносини в сім'ї, наприклад, регулюються нормами не тільки сімейного, а й конституційного, цивільного і кримінального (якщо йдеться про насилля в сім'ї) права.

Визначення предмета конституційного права додатково ускладнюється тим, що конституційно-правове регулювання охоплює тією чи іншою мірою усі основні сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну, духовну, а конституційні норми є визначальними щодо інших галузей права і виступають їх складовими. Через те, що конституційно-правове регулювання поширюється на різні сфери суспільного життя, головною особливістю конституційного права, яка відрізняє його від інших галузей права, є те, що його норми регулюють насамперед політичні відносини у суспільстві.

Політичні відносини – це відносини, що складаються з приводу керівництва та управління суспільством на основі публічної влади. Публічність (від лат. *publicus* – суспільний, народний) влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. На відміну від наявної, у невеликих групах приватної, особистої влади, наприклад, сімейної, публічна влада реалізується від імені і в межах суспільства і звертається за допомогою права до всіх його членів. Публічність є основною ознакою політичної влади, тому останню називають ще публічною владою. Основними формами політичної (публічної) влади є державна влада і місцеве самоврядування.

Політичні відносини складаються щодо керівництва та управління суспільством і виявляються як відносини з приводу влади в суспільстві, тому їх можна визначати і як відносини з приводу публічної влади. Ці відносини багатоманітні і складаються між різними суб'єктами – індивідами, соціальними спільнотами, різноманітними організаціями. Такими організаціями у широкому розумінні є держава та її органи (глава держави, парламент, уряд, місцеві адміністрації), органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації тощо. Очевидно, що не всі політичні відносини регулюються нормами права. Відносини всередині політичних партій і громадських організацій та між ними регулюються не правовими, а так званими корпоративними нормами, тобто встановленими самими партіями і громадськими організаціями, а також закріпленими в їхніх статутах. Частина політичних відносин регулюється нормами не конституційного, а інших галузей права. Так, відносини, що складаються в процесі діяльності органів виконавчої влади, регулюються нормами адміністративного права, а відносини між державами – нормами міжнародного права.

Постає проблема виокремлення з усієї багатоманітності політичних відносин саме тих, що регулюються нормами конституційного права, тобто є його предметом. Вирішується вона по-різному [20, с. 10-12]. Розмежовуючи суспільні відносини, що регулюються нормами різних галузей права,

український конституціоналіст В.М. Шаповал зазначає, що конституційне право «регулює політичні відносини і політичну діяльність у суспільстві. Але будь-які суспільні відносини, врегульовані правом, набувають у кінцевому підсумку політичного аспекту. Тому конституційне право об'єктивно має вужчу сферу регулювання, сферу відносин безпосередньо політичного характеру» [18, с. 7]. Такої ж думки дотримується інший український конституціоналіст – О.Ф. Фрицький: «Конституційне право має більш вузьку, специфічну сферу регулювання – сферу відносин безпосередньо політичного характеру» [13, с. 10].

Відокремлюючи відносини сфери дії конституційного права від внутрішньопартійних відносин та тих, що виникають між партіями у зв'язку або в процесі організації та діяльності органів державної влади, які далеко не завжди підлягають конституційно-правовому регулюванню, В.М. Шаповал зазначає: «До предмета конституційного права слід вважати належними ті відносини безпосередньо політичного характеру, що виникають у процесі організації та здійснення влади у структурі зв'язків «держава-особа» і «особа-держава», тобто в самій сфері державного владарювання. Безпосередньо політичний характер названих суспільних відносин, своєрідне коло учасників та специфіка об'єктів дають підстави говорити про їхні особливості. Однією з найважливіших особливостей цих відносин є те, що суб'єктом переважної більшості з них прямо чи опосередковано виступає держава. Тому їх можна назвати державно-політичними відносинами владарювання.

Таке визначення предмета конституційного права відмежує цю галузь від решти публічно-правових галузей. Так, предмет адміністративного права також становлять відносини державного владарювання. Але ці відносини не мають безпосередньо політичного характеру» [18, с. 8].

Виникає питання про те, які саме владні відносини з усієї сукупності, мають безпосередньо політичний характер. На думку П.П. Шляхтун, відносини з приводу публічної влади набувають безпосередньо політичного характеру, зокрема, тоді, коли їх суб'єктами виступають політичні партії. Партії є

носіями політичної ідеології, втілюють на практиці її ідеї та настанови. У демократичних державах вони виступають основними суб'єктами формування і функціонування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тому діяльність таких органів має безпосередньо політичний характер. Щодо органів виконавчої влади держави або виконавчих органів місцевого самоврядування, то їх діяльність є політичною тією мірою, якою беруть участь політичні партії. Уряди зазвичай формуються політичними партіями, тому їх діяльність загалом також має безпосередньо політичний характер. Однак урядова діяльність щодо управління конкретними сферами, галузями та об'єктами господарства країни безпосередньо політичного характеру не має і регулюється нормами адміністративного права.

Виокремленню владних відносин безпосередньо політичного характеру сприяє розмежування керівництва суспільством та управління ним. Управління у загальному вигляді охоплює й керівництво. У разі розмежування управління й керівництва суспільством, як це зроблено у наведеному вище визначенні політичних відносин, під керівництвом розуміється діяльність щодо визначення цілей і завдань суспільного розвитку, а під управлінням – діяльність щодо реалізації таких цілей і завдань. Керівництво суспільством має безпосередньо політичний характер і відбувається за участі політичних партій.

Партії є найважливішими політичними інститутами громадянського суспільства, засобами його впливу на державу. В демократичних країнах громадянське суспільство є не тільки партнером держави, а й здійснює контроль над нею. Правовою формою угоди між громадянами, громадянським суспільством загалом і державою про умови взаємного співіснування є конституція. Тому до основних суб'єктів суспільних відносин, що становлять предмет конституційного права, багато дослідників поряд з особою (людиною) і державою відносять також громадянське суспільство (суспільство).

У навчальній літературі з конституційного права, де визначенню його предмета приділяється значна увага, конкретизація відносин сфери дії цієї галузі права часто здійснюється саме через виокремлення держави, суспільства і особи як їх основних суб'єктів [20, с. 14]. Російський конституціоналіст Л.М. Ентін вважає, що специфіка конституційного права, – пише, – полягає у тому, що воно регулює відносини між людиною, суспільством і державою. Відносини, які складаються у процесі здійснення і у зв'язку зі здійсненням державної влади [12, с. 8] . Інший російський конституціоналіст В.Є. Чиркін вважає, що конституційне право як галузь права регулює основи зв'язків у відносинах особа-колектив – (маються на увазі колективи публічного характеру) суспільство-держава. Їхні правові відносини базуються на застосуванні відповідно до закону державної влади, мають на меті здійснення державної влади, участь у ній, тиск на неї у формах, визначених конституцією [10, с. 11]. О.Ф. Фрицький зазначає, що ідеально предмет конституційного права повинен охоплювати такі складові: людина – громадянське суспільство – влада як основна ознака держави – економічні, соціальні, політичні, духовні сфери життєдіяльності суспільства в демократичній державі – територіальна організація держави [13, с. 9].

Виходячи із зазначеного, можна дати таке визначення предмета конституційного права через його основні суб'єкти: *конституційне право* – це система юридичних норм, які регулюють відносини між особою, суспільством і державою, що складаються на основі та у зв'язку зі здійсненням державної влади. Відмінність між відносинами, що складаються на основі державної влади та відносинами, що складаються у зв'язку з її здійсненням, вбачається у тому, що перші зі здійсненням влади пов'язані безпосередньо (їх суб'єктами є органи влади, та їх посадові особи), а другі – опосередковано (стосуються, наприклад, боротьби за владу під час виборів).

У системі відносин, що є предметом конституційного права, особа може виступати як людина, громадянин, іноземець,

особа без громадянства тощо; суспільство виступає як громадянське суспільство, а держава – як політичний інститут.

Після окреслення кола суспільних відносин, які є предметом правового регулювання конституційного права, декілька слів варто сказати і про метод правового регулювання конституційного права. Як відомо, під методом правового регулювання розуміють сукупність прийомів і способів впливу правових норм на ті чи інші суспільні відносини.

Як і в інших галузях права, в конституційному праві використовуються методи заборони, зобов'язання і дозволу. Заборонні норми забороняють суб'єктам конституційного права здійснювати певні дії. Зобов'язальні норми, навпаки, примушують здійснювати ті чи інші дії. Дозвільні норми дозволяють здійснювати певні дії і є найбільш характерними саме для конституційного права.

За співвідношенням основних регулятивних засобів впливу на поведінку суб'єктів правових відносин – дозволу, зобов'язання і заборони – з усієї багатоманітності методів правового регулювання найхарактернішим для конституційного права є *метод імперативно-владного впливу* на суспільні відносини. Основними рисами цього методу є підпорядкування, односторонність, беззаперечна обов'язковість, універсальність, установчий характер. На відміну від галузей приватного права (цивільного, господарського, сімейного), де використовується зазвичай *диспозитивний метод регулювання* (сторонам надається можливість вибору того чи варіанта поведінки), в конституційному праві домінує імперативний (наказовий) метод. Він не передбачає рівності сторін, ґрунтується на засадах субординації суб'єктів права, тобто підпорядкування одних суб'єктів іншим. Більшість норм конституційного права є імперативними. Відступ від них шляхом укладення між суб'єктами права яких-небудь приватно-правових угод не припускається.

Маючи певну уяву про предмет і метод правового регулювання конституційного права, можна дати (вивести) поняття цієї галузі права [20, с. 17].

Отже, *Конституційне право України* – це самостійна галузь права, яка являє собою систему правових норм, що регулюють основи конституційного ладу, основи правового положення особи і громадянина в державі, територіальний устрій держави, а також організацію діяльності та систему органів державної влади і місцевого самоврядування.

1.2. Система конституційного права України. Норми та інститути конституційного права України

Система конституційного права України – це історично сформована та обумовлена об'єктивними чинниками суспільного розвитку система природного та позитивного, загальної та особливої частини, матеріального і процесуального, типового та колізійного, національного та міжнародного (європейського) конституційного права, які в свою чергу складаються з інститутів і норм конституційного права регулюють політичні, економічні, соціальні культурні (духовні), екологічні й інші найважливіші суспільні відносини, що є предметом конституційного права України і виступають системо-утворюючою складовою національної правової системи.

Система конституційного права України як правова категорія має здебільшого об'єктивний характер, але визнання об'єктивності системи конституційного права не означає її фатального характеру, оскільки на формування і розвиток цієї системи впливають і суб'єктивні чинники [11, с. 35].

Елементами системи конституційного права є :

- конституційні принципи;
- конституційно-правові інститути;
- конституційно-правові норми.

Конституційні принципи – це закріплені в Конституції України загальні основоположні засади, відповідно до яких вона виступає як система правових норм і здійснюється

регулювання суспільних відносин. Вони регулюють суспільні відносини не безпосередньо, а через конкретні конституційно-правові норми і втілюються в цих нормах та в правозастосовній діяльності органів влади. Конституційні принципи можуть стосуватися як конституційного ладу держави загалом, так і її окремих елементів – форми правління, територіальної організації, органів державної влади тощо. Їм логічно і юридично підпорядковується увесь зміст конституції та прийнятих на її розвиток законів. Усі акти державних органів, навіть якщо вони безпосередньо не засновані на конституційних нормах, не повинні суперечити конституційним принципам, інакше вони будуть неконституційними.

За ступенем загальності розрізняють дві основні групи конституційних принципів. Першу групу складають *загальні принципи*, що декларуються Конституцією: державного суверенітету; демократизму; соціальної держави; правової держави; унітаризму; гуманізму; республіканізму; народного суверенітету; поділу державної влади; законності; верховенства права; політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя тощо. Такі принципи є визначальними щодо багатьох конституційно-правових норм, але самі по собі не формулюють конкретних прав та обов'язків і не завжди забезпечуються правовими санкціями. Загальні принципи потребують конкретизації через відповідні конституційно-правові норми, інакше залишаться конституційними деклараціями.

До другої групи конституційних принципів *належать спеціальні принципи*, що мають чітку юридичну форму вираження і безпосередньо застосовуються в державній діяльності. Це, наприклад, принципи вільного мандата, депутатської недоторканності, незворотності дії законів, презумпції невинуватості.

Конституційні принципи можуть розрізнятися також залежно від сфери їх дії. Одні з них діють у сфері економіки (принципи багатоманітності форм власності, вільної конкуренції

тощо), інші – у соціальній (принципи соціальної держави, гуманізму тощо), політичній (принципи демократизму, народного суверенітету, поділу державної влади тощо) чи духовній (принципи ідеологічної багатоманітності, відокремлення церкви від держави тощо) сферах. Докладно про конституційні принципи йдеться у главі.

Конституційно-правові інститути – це відповідна система норм конституційного права, що регулюють однорідні і взаємопов'язані суспільні відносини, які утворюють відносно самостійну групу.

Конституційно-правові інститути є основними елементами системи конституційного права. Основними конституційно-правовими інститутами є інститути вищих органів держави – глави держави, парламенту, уряду, вищих судів (в Україні – відповідно, Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Верховного Суду України, Конституційного Суду України), форми державного правління, територіальної організації держави (форми державного устрою), прав і свобод людини і громадянина, громадянства, виборчої системи, референдуму, місцевого самоврядування тощо. Можна виокремлювати також інститути законодавчої, виконавчої і судової влади та інші. Конституційно-правові інститути розрізняються за змістом, структурою, методами й завданнями правового регулювання та іншими ознаками [20, с. 24-25].

В.М. Шаповал за ступенем узагальнення виокремлює три різновиди конституційно-правових інститутів:

- загальні;
- головні, що звичайно входять до складу загальних;
- початкові, що, як правило, включають кілька правових норм.

Загальні конституційно-правові інститути – це складні нормативні формування найчастіше комплексного змісту. До них насамперед належить інститут начал організації і діяльності державного механізму, до якого на правах головних входять інститути кожного з вищих органів держави, основ організації місцевого управління і (з певними застереженнями)

самоврядування та деякі інші, залежно від змісту галузі конституційного права конкретної країни. До загальних конституційно-правових інститутів також належить інститут територіальної організації держави. Він охоплює такі основні інститути як політико-територіальний устрій, адміністративно-територіальний устрій і власне державна територія. Нарешті, до загальних конституційно-правових інститутів слід віднести інститут конституційного статусу особи, який охоплює такі головні інститути як громадянство та основні права і свободи [18, с. 12-13].

Виходячи з наведеного вище визначення предмета конституційного права України як загальні конституційно-правові інститути можна виокремити: засади організації суспільного життя; організації і функціонування публічної влади; основи взаємовідносин держави і особи. Ці загальні конституційно-правові інститути, своєю чергою, складаються, відповідно, з таких головних інститутів: засад організації суспільного життя в його кожній окремій сфері (економічній, соціальній, політичній, духовній); форми державного правління (вищих органів держави та їх взаємовідносин); форми державного устрою (взаємовідносин держави як цілого та її територіальних складових); порядку функціонування вищих органів держави; місцевого самоврядування; громадянства; основних прав і свобод особи. Конституційно-правові інститути, що входять до складу головних інститутів, – інститути окремих органів державної влади, порядку формування і функціонування кожного з них, окремих прав і свобод особи тощо, можуть розглядатися як *початкові*.

Загалом розмежування загальних, головних і початкових конституційно-правових інститутів є досить умовним. Так, інститут, який порівняно з більш загальним інститутом є головним щодо тих інститутів, із яких він складається, може розглядатися і як загальний. Однак таке розмежування дозволяє розрізняти конституційно-правові інститути за ступенем узагальнення, з'ясувати зв'язки між ними, вибудувати певну їх систему.

Поняття конституційно-правового інституту, правового інституту загалом є певним узагальненням, яке дозволяє позначати і виокремлювати сукупність норм, що регулюють певну групу однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин. Однак воно не передбачає виокремлення всіх таких норм, розміщених по багатьох нормативно-правових актах, чіткого визначення меж того чи іншого інституту. Одні й ті самі норми можуть водночас входити до складу різних інститутів. Зміст конституційно-правових інститутів не пов'язується з певною структурною частиною конституції. Норми, що становлять той чи інший інститут, можуть розміщуватися в різних розділах чи главах конституції, входити до складу органічних і звичайних законів, інших нормативно-правових актів, наприклад, рішень органів судового конституційного контролю. Найчіткішими за змістом, межами, співвідношенням з іншими інститутами є конституційні інститути, тобто ті, норми яких містяться безпосередньо в тексті конституції [20, с. 26].

Конституційно-правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права.

Конституційно-правові норми характеризуються загальними рисами, притаманними всім видам правових норм, зокрема:

- а) вони виступають регулятором суспільних відносин;
- б) встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки;
- в) мають формально визначений характер;
- г) мають письмову, документальну форму, містяться в нормативно-правових актах;
- г) їх виконання забезпечується примусовою силою держави.

Водночас, конституційно-правовим нормам властиві й деякі специфічні риси. Так, від інших правових норм вони відрізняються:

- 1) змістом, оскільки регулюють особливе коло суспільних відносин, що становлять предмет галузі конституційного права України;

2) установчим характером приписів, що містяться в цих нормах – вони визначають систему органів державної влади, встановлюють форму правових актів (закони, укази, постанови, розпорядження), порядок їх прийняття і оприлюднення тощо;

3) джерелами, в яких вони виражені – найважливіші норми закріплені в Конституції України і мають найвищу юридичну силу;

4) особливостями структури, оскільки для них не є характерною класична тричленна структура (гіпотеза, диспозиція і санкція). Так, деякі конституційно-правові норми взагалі мають лише диспозицію, наприклад, «Україна є республікою» (ст. 5 Конституції України), інші – диспозицію і гіпотезу, наприклад, «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ст. 32 Конституції України), а санкція міститься лише в окремих конституційно-правових нормах, наприклад, «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» (ст. 111 Конституції України);

5) особливостями кола суб'єктів, відносини між якими вони регулюють;

6) ступенем визначеності приписів – значна частина конституційно-правових норм має загально регулятивний характер (норми-принципи, норми-декларації, норми-дефініції, норми-програми, норми-роз'яснення, норми-довідки тощо). Зокрема, багато норм загально регулятивного характеру міститься в Преамбулі та розділі I Конституції України: «Україна є унітарною державою» (ст. 2); «В Україні існує єдине громадянство» (ст. 4); «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» (ст. 8). Подібні норми характеризуються також особливим механізмом реалізації – внаслідок їх реалізації виникають не конкретні, а загальні правові відносини або правові стани (стан громадянства, статус Автономної Республіки Крим у складі України тощо).

Конституційно-правові норми з метою вивчення їх особливостей та ефективного застосування класифікуються за різними підставами:

1. За змістом, тобто залежно від того, які сфери суспільних відносин, що становлять предмет галузі конституційного права, вони регулюють. Відповідно вирізняють норми, які закріплюють засади конституційного ладу України, основи правового статусу

2. За юридичною силою вирізняють норми, що містяться в Конституції та законах України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, актах органів місцевого самоврядування тощо.

3. За ступенем визначеності припису, що міститься в нормі, вирізняють диспозитивні та імперативні конституційно-правові норми.

Диспозитивні – це такі норми, які надають суб'єктам можливість вільного вибору виду поведінки на їх розсуд. Наприклад: «Президент України створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби» (п. 28 ст. 106 Конституції України).

Імперативні норми, навпаки, передбачають чітко визначену поведінку суб'єктів за відповідних обставин: «Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період» (ч. 1 ст. 96 Конституції України).

4. За призначенням у механізмі правового регулювання конституційно-правові норми поділяються на матеріальні та процесуальні. Матеріальні норми передбачають вплив на суспільні відносини безпосереднім правовим регулюванням. Процесуальні норми визначають форми, в яких реалізуються матеріальні конституційно-правові норми.

5. За територією дії розрізняють норми, що діють на території України, Автономної Республіки Крим чи окремих адміністративно-територіальних одиниць [7, с. 30].

Для більш глибокого розуміння конституційного права як галузі важливе значення також має питання конституційно-правових відносин.

Конституційно-правові відносини розглядаються як нормативно визначені суспільно-політичні відносини, що виникають, змінюються або припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин і породжують конституційні права й обов'язки учасників цих відносин.

Конституційно-правові відносини мають свій юридичний склад, тобто внутрішню взаємоузгоджену структуру діалектично пов'язаних основних складових елементів – *суб'єктів, об'єктів, суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (зміст)*.

Суб'єкти конституційно-правових відносин – це учасники суспільних відносин, наділені конституційною правосуб'єктністю, тобто правоздатністю і дієздатністю, що визначається нормами конституційного права. Конституційна правоздатність виражається у системі конституційних прав і обов'язків учасників конституційно-правових відносин, а конституційна дієздатність полягає у здатності реалізовувати ці права і обов'язки.

При цьому конституційна правосуб'єктність може як установлюватися, так і визнаватися нормами конституційного права. Зокрема, за рядом колективних суб'єктів конституційних правідносин правосуб'єктність визнається і в окремих випадках не потребує спеціального законодавчого закріплення. Наприклад, згідно зі ст. 11 Конституції України держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, тобто Українська держава визнає основні природні права національних і етнічних спільнот.

До суб'єктів конституційно-правових відносин, як правило, відносять такі найбільш поширені види суб'єктів:

1) спільності (народ, нація, національні меншини, корінні народності, територіальні громади тощо);

2) держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, депутати, службові та посадові особи;

3) політичні партії, громадські організації та блоки (асоціації);

4) громадяни України, Іноземці, особи без громадянства, жителі, біженці;

5) підприємства, установи, організації;

6) міжнародні органи і організації;

7) органи самоорганізації населення;

8) засоби масової інформації (ЗМІ) [11, с. 39].

Об'єкти конституційно-правових відносин – це явище, матеріальна чи нематеріальна (духовна) реальність, у зв'язку з якою виникає суспільний стосунок, що регулюється конституційно-правовою нормою.

Об'єкти конституційно-правових відносин виступають їх необхідним елементом, вони забезпечують зв'язок між суб'єктами і ними.

Об'єктами можуть виступати різноманітні явища – дії, матеріальні та нематеріальні блага. Наприклад, виборче право громадянина, депутатський мандат, депутатська недоторканість тощо. Специфічним об'єктом конституційно-правових відносин є публічна влада.

Зміст конституційно-правових відносин характеризується складною структурою. Умовно в конституційно-правовому відношенні вирізняють юридичний (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) і матеріальний (фактична поведінка суб'єктів) зміст.

У конкретних конституційно-правових відносинах суб'єктивне право учасників конституційно-правових відносин – це їхня гарантована конституційно-правовою нормою можливість вільно діяти в визначених нормою межах, а юридичний обов'язок – це установлена конституційно-правовою нормою вимога діяти чітко визначеним чином або утриматися від здійснення певних дій.

Юридичний зміст загальних конституційно-правових відносин виявляється через конституційно-правовий статус їх суб'єктів. При цьому загальні конституційно-правові норми не містять конкретного переліку суб'єктів і не індивідуалізують їхні взаємні права та обов'язки. Для таких відносин характерним є особливий механізм реалізації їх суб'єктами своїх прав та обов'язків. Так, у значній частині цих відносин права та обов'язки суб'єктів реалізуються не безпосередньо, а через інші правовідносини, що виникають внаслідок реалізації різних видів правових норм і мають конкретний характер [7, с. 34].

1.3. Джерела конституційного права України

Кожна галузь має свої джерела. *Джерело права* – це форма (спосіб) існування правових норм, яка перетворює право (як волю) в об'єктивовану реальність. Право як об'єктивована реальність існує в певних формах (в літературі навіть нерідко ототожнюють поняття «джерело права» і «форма вираження права»). Без такої об'єктивації державна воля народу не може бути матеріальною рушійною силою, яка творить право.

Джерела конституційного права досить різноманітні. Їх класифікують за характером (сутністю) волевиявлення, змістом, формою, територією дії (часом дії), чинністю, національною приналежністю тощо.

Основним критерієм розмежування джерел конституційного права є їх *характер та сутність*. За сутністю джерела конституційного права поділяються на таких: *що є безпосереднім волевиявленням усього народу; що є волевиявленням держави та органів державної влади; що є волевиявленням територіальних громад та інших суб'єктів місцевого самоврядування*.

За змістом, тобто юридичною силою, вони поділяються на конституційні, законодавчі, підзаконні та локальні.

За формою вираження вони доволі різноманітні й обумовлюються традиціями формалізації конституційно-правових норм та способами правотворчості відповідних суб'єктів конституційного права:

- нормативно-правові акти;
- договори;
- судові прецеденти;
- правові звичаї.

Важливим критерієм розмежування джерел конституційного права України є *територія їх дії*. Джерела конституційного права можуть бути *загальнодержавними та локальними*.

За часом дії вони поділяються на *постійні і тимчасові*. Більшість з них мають постійно діючий характер, тобто приймаються на невизначений термін.

Запропонована класифікація джерел конституційного права не є вичерпною, існують й інші критерії класифікації джерел конституційного права.

Джерела конституційного права України – це спосіб внутрішньої організації та зовнішнього виразу конституційно-правових норм.

Різнманітні за своєю правовою природою джерела конституційного права України перебувають в генетичних, структурних і функціональних взаємозв'язках і утворюють

систему джерел конституційного права України. *Система джерел конституційного права України* – це сукупність взаємозв’язаних і взаємообумовлених законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що є зовнішньою об’єктивацією волі українського народу і політики держави.

Система джерел конституційного права України представлена:

- Конституцією України;
- законами України;
- підзаконними актами.

Конституція України є головним джерелом конституційного права. Вона встановлює найбільш важливі норми і принципи, на основі яких здійснюється детальна правова регламентація в різних формах. Деякі норми Конституції України, згідно з її ст. 8, мають пряму дію і не передбачають додаткової регламентації для застосування.

Особливе місце в системі джерел конституційного права України свого часу посідав Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року. Згідно зі ст. 61 положення Конституції України 1978 р. діяли лише в частині, що узгоджувалася з цим договором.

Закони України, що мають найвищу після Конституції України юридичну силу, приймаються Верховною Радою України або Всеукраїнським референдумом і є найбільш поширеним джерелом конституційного права України. Звичайно, йдеться лише про ті закони, що містять конституційно-правові норми, наприклад, закони України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про об’єднання громадян». Крім того, в літературі закони за юридичною силою поділяють на *конституційні, органічні, звичайні та надзвичайні*.

В юридичній літературі багатьох країн *конституційними називають закони*, що вносять зміни і

доповнення до конституції. Процедура прийняття такого закону збігається з процедурою зміни конституції. У разі його прийняття закон інтегрується з конституційним текстом, інколи існує поза межами основного тексту у формі поправки. Поправки до конституції і основний текст конституції розглядаються як змістовне ціле, за своєю юридичною силою поправки не відрізняються від основного тексту конституції. В Україні за час її незалежності було прийнято два конституційні закони, які стосувалися внесення змін до Конституції України: 8 грудня 2004 року (у 2010 році був визнаний неконституційним) та 1 лютого 2011 року.

Органічний закон – це закон, що приймається за прямим приписом конституції і в складнішому порядку, ніж звичайні закони. Безпосередньою основою органічного закону є бланкетні норми конституції, які конкретизуються в органічному законі. Особливість органічного закону полягає в тому, що він, зазвичай, регулює цілий конституційно-правовий інститут. Як правило, конституції передбачають прийняття органічних законів з питань статусу вищих органів виконавчої і судової влади, виборів, громадянства, організації і діяльності політичних партій, режиму надзвичайного стану тощо.

З урахуванням зазначеного про конституційні та органічні закони, *звичайними законами* як джерелом конституційного права слід вважати закони, що приймаються за звичайною законодавчою процедурою, як і закони інших галузей права. В окремих випадках джерелами конституційного права є систематизовані закони – кодекси.

До джерел конституційного права належать також *надзвичайні закони*, що приймаються парламентом за умов надзвичайного або воєнного стану.

Джерелами конституційного права України також є *акти нормативного характеру*, що містять конституційно-правові норми і приймаються Верховною Радою України або Всеукраїнським референдумом, наприклад, Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року), яка встановила загальні принципи конституційно-правового розвитку України.

Нормативні укази Президента України, що містять конституційно-правові норми, наприклад, Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 року № 503/97.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, що містять конституційно-правові норми, наприклад, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок легалізації об'єднань громадян» від 26 лютого 1993 року № 140.

Міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Такі договори згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України.

Акти органів місцевого самоврядування та акти місцевих референдумів. Конституція України закріплює право органів місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, постановляти рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144). Якщо ці рішення регулюють відносини у сфері конституційного права, то їх слід визнавати його джерелами.

Нормативний договір – угода між правотворчими (не менше двох) суб'єктами права, що має нормативний характер.

Судовий прецедент – це рішення суду в конкретній справі, юридичне обґрунтування якого надалі стає правилом, обов'язковим для всіх судів тієї ж або нижчої інстанції при розгляді ними аналогічних справ.

Конституційний звичай – це правило державно-політичної практики, що має усний характер і ґрунтується на згоді її учасників. Він є різновидом правового звичаю і не може бути примусово здійснений через суд, тобто не має юридичного характеру [7, с. 38].

1.4. Поняття конституційного права України як галузевої юридичної науки

Наука конституційного права – галузева юридична наука, що являє собою цілісну систему знань, висновків та ідей щодо основ повновладдя народу, правового статусу людини і громадянина, організації та діяльності органів державної влади, засад місцевого самоврядування тощо.

Як самостійна, відокремлена від загальної теорії держави і права, наука конституційного (державного) права сформувалася лише в ХІХ ст.

Сучасна українська наука конституційного права перебуває на етапі становлення, що пов'язане з намаганням подолати стереотипи й догми радянської науки державного права, яка, власне, зводилася до «наукового» обґрунтування конституційності існуючих за часів тоталітаризму державного ладу, партійної диктатури, насилля та обмеження прав людини.

Предметом науки конституційного права є *конституційно-правові норми та суспільні відносини*, що регулюються цими нормами.

Наука конституційного права вивчає також:

- 1) практику реалізації конституційно-правових норм;
- 2) досліджує закономірності розвитку галузі конституційного права;
- 3) формулює практичні рекомендації з метою вдосконалення конституційно-правових норм і конституційно-правових відносин.

Предмет науки конституційного права визначає її функції, в яких розкривається роль цієї галузевої юридичної науки для державотворення, правотворчого і правозастосовного процесів, формування правової свідомості і правової культури працівників органів публічної влади й населення тощо.

Зокрема, наука конституційного права реалізує політичну, методологічну, ідеологічну, прогностичну, комунікативну, експертну функції.

Сучасною наукою конституційного права застосовуються різні методи вивчення конституційно-правових явищ.

Метод науки конституційного права – це сукупність правил, засобів, принципів наукового пізнання, які забезпечують

отримання об'єктивних достовірних знань. Важливе місце серед них посідають методи:

- 1) формально-юридичний;
- 2) порівняльно-правовий;
- 3) історичний;
- 4) системний;
- 5) статистичний;
- 6) конкретно-соціологічний, тощо

Джерелами науки конституційного права є:

1) нормативно-правові акти (чинні й такі, що вже втратили чинність), які містять конституційно-правові норми.

2) праці вітчизняних і закордонних вчених, які безпосередньо чи опосередковано стосуються проблем, пов'язаних із предметом науки конституційного права

3) конституційно-правова практика – процеси, що відбуваються під час реалізації конституційно-правових норм органами державної влади, органами місцевого самоврядування, окремими громадянами та їхніми об'єднаннями [7, с. 40].

1.5. Конституційне право України як навчальна дисципліна

Як навчальна дисципліна «Конституційне право України» вивчається у всіх вищих і середніх юридичних навчальних закладах. Цією дисципліною студенти-юристи фактично розпочинають вивчення правових галузевих дисциплін. Вивченню «Конституційного права України» має передувати добре засвоєння таких предметів як «Теорія держави і права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Логіка», «Вступ до юридичної спеціальності» тощо.

Засвоєння курсу «Конституційного права України» є своєрідною гарантією у вивченні (розумінні) як дисциплін конституційно-правового циклу («Конституційне право зарубіжних країн», «Конституційно-процесуальне право

України», «Муніципальне право України»), так й інших галузевих юридичних наук – адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального права тощо.

Пристаючи до вивчення, курсанти (студенти) повинні насамперед уяснити предмет конституційного права України – сферу суспільних відносин, які врегульовуються нормами конституційного права, структуру (внутрішню будову) конституційного права, його місце в системі правознавства загалом, зв'язок та взаємозалежність з іншими правовими навчальними дисциплінами. Студенти (курсанти, слухачі) повинні чітко розмежовувати поняття «Конституційне право України» як галузі права, юридичної науки і навчальної дисципліни.

Курсанти (слухачі, студенти) Львівського державного університету внутрішніх справ відповідно до навчальних планів вивчають «Конституційне право України» в обсязі визначених годин, зазвичай, протягом першого або першого та другого семестрів.

Робота курсантів (слухачів, студентів) Львівського державного університету внутрішніх справ під час вивчення тем кожного розділу курсу має охоплювати: вивчення рекомендованої теоретичної літератури; вивчення положень Конституції, законів та інших нормативно-правових актів України; вивчення рекомендованої спеціальної літератури.

Семинарські заняття з курсу конституційного права України мають на меті поглиблення теоретичних знань курсантів, слухачів та студентів Львівського державного університету внутрішніх справ, набуття ними необхідних навичок у практичній діяльності, розв'язанні конкретних юридичних справ, застосуванні чинного законодавства. Готуючись до семінарського заняття, курсанти, слухачі, студенти Львівського державного університету внутрішніх справ повинні вивчити спеціальну літературу (підручники, монографічні матеріали, наукові статті та повідомлення), необхідні нормативно-правові акти, ознайомитись з практикою їх реалізації. Засвоений матеріал слід закріпити, відповівши на запитання для самоконтролю та виконавши тестові завдання.

Після цього, можна приступати до виконання творчо-аналітичних задач та інших домашніх завдань. Відповіді повинні бути розгорнуті, аргументовані, з посиланням на відповідні нормативно-правові акти. Зазвичай, домашні завдання виконуються у письмовій формі [7, с. 41].

Тема 2

Основи теорії конституції та конституціоналізму

План

- 2.1. Причини виникнення конституції. Конституція як наслідок загальноєвропейської правової і політичної культури
- 2.2. Поняття та зміст конституції. Класифікація конституцій
- 2.3. Порядок прийняття конституцій
- 2.4. Поняття та зміст конституціоналізму

2.1. Причини виникнення конституції.

Конституція як наслідок загальноєвропейської правової і політичної культури

Однією з найбільш шанованих суспільних цінностей сучасності є конституція. На сьогодні у світі діє більше 200 конституцій (в 2004 р. прийнята також перша наднаціональна Конституція – Конституція Європейського Союзу), а також існує понад 300 конституцій суб'єктів федерацій і автономних утворень [17, с. 5].

Конституції стали найважливішим здобутком національної політико-правової думки, втілили найкращі здобутки державотворення, а у ряді країн – нормативно закріпили перемоги у революціях, війнах за незалежність тощо. Недаремно, для більшості зарубіжних країн день прийняття конституції став найважливішим загальнонаціональним святом.

У юридичній науці термін «конституція» набув сучасного значення в процесі тривалої еволюції. Існує припущення, що поштовхом для використання латинського слова «constitutio» як юридичного поняття первинно послужило вживання його у заголовку офіційних документів Стародавнього Риму часів Принципату та Домінату. Це поняття вживалося у словосполученні «Rem Publicum Constituere...» – «Римський народ встановлює...». Пізніше дієслово «встановлює» трансформується на іменник «встановлення, устрій», що й дав початок численним стародавнім «конституціям». Однією з

найвідоміших із них є «антична конституція» Аристотеля, відома як «Конституція Афін», або «Афінська Політія» [7, с. 364].

Однак, ні в античному світі, ні в середні віки конституції в її сучасному розумінні не існувало. Як не було і таких законів, що їх можна було б розглядати як юридичну базу чинної нормотворчості, як акти, що визначали б належну організацію державної влади, закріплювали б надійні гарантії прав і свобод людини. Як зазначає В.М. Шаповал засновником нормативно-правового терміну «конституція» в його сучасному значенні був видатний французький мислитель Шарль-Луї де Секонд Монтеск'є, який, зокрема, використовував його для характеристики державного ладу тогочасної Великої Британії [18, с. 19].

Погляди сучасних зарубіжних вчених свідчать про збереження державницьких підходів в оцінці сутності та змісту конституцій як конституційно-правового явища. Вітчизняні вчені-конституціоналісти тяжіють до розвитку історично сформованої національної конституційно-правової думки і основних положень західноєвропейських і американських теорій конституції.

Перші конституції, в сучасному значенні цього терміна, виникли в XVII-XVIII ст. під час демократичних буржуазних революцій, і їх поява була зумовлена намаганнями запровадити належну організацію державної влади, тобто таку, яка унеможливила б або значно ускладнила б можливість узурпації влади окремими особами чи групами осіб та її використання у вузькокорпоративних інтересах, що, своєю чергою, могло б забезпечити захист людини від свавілля держави, обмеження сфери державної влади і гарантованість природних прав і свобод людини.

Саме в цей час зародився конституціоналізм, було закладено і теоретичні підвалини вчення про конституції, в якому обґрунтовувалися положення щодо призначення конституції, її природи і сутності, предмета конституційного регулювання, форми та способу прийняття конституції тощо. Початок становлення конституційної доктрини можна пов'язати

з працями теоретиків природного права Гуго Гроція, Готфріда-Вільгельма Лейбніца, Христіана Вольфа та інших мислителів XVII – початку XVIII ст., які проповідували цінність природних прав людини, виступали за обмеження держави (актів позитивного права) природним правом.

Вже в другій половині XVII ст. англійський вчений Джон Локк розробив концепцію громадянських свобод та обґрунтував принципово нову модель організації державної влади, що базується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та договірну гілки і яка, на його думку, і це було підтверджено світовим досвідом державотворення, може бути захищена від узурпації з подальшим використанням у вузькокорпоративних інтересах.

Ідеї Локка були творчо усвідомлені французьким ученим Шар-лем Монтеок'є, який запропонував модель державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки за умови, що кожна гілка влади матиме автономний характер (відокремленість від інших гілок влади) та реальні важелі впливу на інші гілки влади у разі здійснення ними незаконних дій - систему «стримувань та противаг» [11, с. 48].

2.2. Поняття та зміст конституції. Класифікація конституцій

Конституція є стрижнем правової системи будь-якої демократичної держави. *Конституція* – основний закон держави, що приймається, змінюється і скасовується в особливому порядку, який визначає суспільний і державний устрій, порядок і принципи утворення представників органів влади, виборчу систему, права й обов'язки громадян. Конституція – основа всього законодавства держави. Вона є системою правових норм, що регулюють у суспільстві найбільш важливі відносини – правовідносини а приводу влади та відносини між індивідом і владою.

Конституція важлива й необхідна для сучасної держави насамперед тому, що саме вона є документом, який регулює найважливіші відносини в суспільстві. У ній закріплюються вихідні принципи та приписи, функції й основи організації,

форми та методи діяльності держави. Перша група відносин – це відносини з приводу влади. Правове регулювання цих суспільних відносин полягає в тому, що конституція визначає порядок створення, обсяг компетенції, строки повноважень вищих органів державного управління та посадових осіб. Друга група – відносини між особою і державою. Іншими словами, конституція встановлює межі й характер державного регулювання у всіх основних сферах суспільного розвитку, відносини держави з людиною та громадянином. Крім того, конституція закріплює і надає вищу юридичну силу фундаментальним правам і свободам людини, захищає її честь і гідність [10, с. 45].

Важливе значення для з'ясування змісту конституції мають її властивості, тобто її ознаки як основного нормативно-правового акта держави. До цих властивостей належать такі ознаки.

1) Конституція України є Основним Законом держави. Це означає, що Конституція посідає найвищу сходинку в ієрархії нормативно-правових актів.

2) Вона має найвищу юридичну силу. Термін «найвища юридична сила Конституції» визначає її місце лише в системі нормативно-правових актів. Найвища юридична сила Конституції закріплена у ч. 2 ст. 8 Конституції України та проявляється у двох аспектах:

а) усі нормативно-правові акти приймаються органами, передбаченими Конституцією та в установленому нею порядку;

б) норми Конституції мають пріоритет над нормами законів та інших нормативно-правових актів, тобто жоден нормативно-правовий акт держави не може суперечити положенням Конституції. Хоча у ч. 2 ст. 8 Конституції України йдеться про необхідність відповідності, а не несуперечності нормативно-правових актів Конституції [12, с. 9].

Терміни «відповідність» та «несуперечність» Конституції різні за обсягом (останній має більш широке тлумачення). Невдалість використання терміна «відповідність» у Конституції України, як підкреслюють вітчизняні дослідники, зумовлена тим, що він може застосовуватися лише щодо тих актів, предмет

регулювання яких закріплено в Конституції. Стосовно всіх інших актів, про предмет яких у Конституції не згадується (оскільки Конституція містить тільки загальні норми), то доцільніше говорити про «несуперечність» [13, с. 53].

3) Конституція є юридичною базою законодавства. Це проявляється у тому, що:

а) Конституція визначає зміст усіх нормативно-правових актів, що приймаються у державі;

б) Конституція визначає види нормативно-правових актів, що приймаються в розвиток її положень;

в) Конституція визначає ієрархію нормативно-правових актів.

4) Конституція характеризується особливим порядком прийняття та внесення змін до неї.

5) Конституція має особливий зміст та структуру.

б) Конституція характеризується прямою дією норм, тобто для реалізації конституційних норм не потрібні спеціальні акти, які б їх конкретизували. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Основні риси Конституції характеризують зв'язок Конституції як політико-юридичного документа з суспільним розвитком, специфіку впливу суспільних відносин на її характер і, навпаки, роль Конституції в реальних процесах життя. До них належать:

1) особливий суб'єкт, що приймає Конституцію (народний характер);

2) основоположний (установчий характер);

3) всеохоплюючий характер конституційної регламентації (широта предмета регулювання);

4) стабільність, поєднана з динамізмом;

5) реальність [12, с. 10].

Класифікація конституцій в літературі традиційно здійснюється за допомогою таких критеріїв: форма конституції; термін дії; спосіб прийняття; порядок внесення змін і доповнень;

установлені конституцією форма правління, форма державного устрою і державно-політичний режим тощо .

За формою (структурою) конституції поділяються на писані та неписані.

Писана конституція являє єдиний нормативний акт або кілька актів, перелік яких чітко визначений.

Своєю чергою, *неписана* конституція складається з чітко не визначеної кількості джерел, серед яких можуть бути як писані (акти парламенту, судові прецеденти), так і неписані або усні (конституційні звичаї). При цьому остання група джерел складає значну частку в структурі конституції [11, с. 57].

Сьогодні не мають писаної конституції лише Велика Британія та деякі її колишні колонії (Австралія, Нова Зеландія). Так, наприклад, конституцію Великої Британії, як зазначалося вище, складають норми статутного права, які містяться в таких актах, як Велика хартія вільностей (1215 р.), Петиція про права (1628 р.), Білль про права (1689 р.), Акт про престолонаслідування (1701 р.), закони про парламент (1911 і 1949 рр.).

Доцільно розмежовувати поняття писаної та формально юридичної конституції. Так, конституція може мати письмову форму, але не наділяється найвищою юридичною силою і, отже, не має формально-юридичного характеру. Наприклад, в Ізраїлі було прийнято парламентські акти, де зібрано положення конституційного значення, але їх не можна розглядати як формально-юридичну конституцію, оскільки ці акти не мають вищої юридичної сили відносно до інших законів.

За терміном дії конституції поділяються на постійні і тимчасові. Більшість конституцій не передбачають певного терміну дії, себто є постійними, але це не означає неможливості їх зміни або скасування. *Тимчасові* конституції приймаються на обмежений строк або до настання певних подій, наприклад, до прийняття нової конституції.

За способом прийняття розрізняють октройовані (даровані «згори») та народні конституції (прийняті представницьким органом або шляхом референдуму).

Октроювання – це односторонній акт, внаслідок якого суверен установлює або змінює державний лад, умови здійснення політичної влади.

За порядком зміни, внесення поправок і доповнень конституції поділяють на: *жорсткі*, які змінюються і доповнюються в особливому порядку, з дотриманням ускладненої (порівняно зі звичайною законодавчою) процедури; *гнучкі*, які змінюються в такому ж порядку, як і звичайні закони [11, с. 58].

Останнім часом така класифікація втрачає сенс, оскільки всі формальні конституції є жорсткими, а гнучкою може бути конституція в її матеріальному розумінні. При цьому набуває поширення класифікація конституцій залежно від ступеня ускладнення процедури їх зміни на:

– дуже жорсткі (конституція США), які передбачають обмеження установчої влади колом конституційних положень, що можуть змінюватися («обмеження за предметом перегляду»), чи обставинами, за яких забороняється вносити будь-які зміни до конституції;

– менш жорсткі (конституції Пакистану, 1973 р.; Іспанії, 1978 р.; Казахстану, 1995 р.), які передбачають суттєво ускладнену процедуру зміни лише «укріплених» статей.

За таким критерієм Конституцію України можна віднести до конституцій типу дуже жорстких, що випливає зі змісту ст. 157 Конституції України: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану».

За формою правління, яка закріплюється в конституції, розрізняють монархічні (наприклад, Конституція Японії 1947 р.) та республіканські (наприклад, конституції Франції, 1958 р.; України, 1996 р.).

Залежно від державно-політичного режиму розрізняють демократичні, авторитарні й тоталітарні конституції. Згідно з конституційною доктриною конституція може бути лише

демократичною, такою, що встановлює належну модель організації влади, реально гарантує права та свободи людини і громадянина. Авторитарні (такі, що обмежують певні права людини, насамперед громадянські й політичні) або тоталітарні (затверджують одну ідеологію як загальнообов'язкову і державну та однопартійну систему) конституції за великим рахунком взагалі не можна називати конституціями з огляду на їхній антиконституційний зміст. Це, скоріше, квазіконституції або статутні документи держави.

За формою державного устрою, що встановлюється конституціями, вони поділяються на федеративні (Конституція ФРН 1949 р.) та унітарні (конституції України, 1996 р.; Греції, 1975 р.). Федеративними є конституції союзних держав, вони закріплюють принципи федералізму, систему федеральних органів, розмежування компетенції між федерацією та її суб'єктами. Своєю чергою, суб'єкти багатьох федерацій (наприклад, США) можуть мати свої конституції, які регулюють питання організації державної та муніципальної влади суб'єкта.

Розрізняють також *юридичну і фактичну конституції*. *Юридична (або формальна) конституція* – це система конституційних норм. *Фактична (матеріальна) конституція* – це суспільні відносини, врегульовані нормами конституції, тобто реальний порядок здійснення державної влади і забезпечення прав і свобод особи. Юридична конституція є документом, який встановлює те, що повинно бути. Однак, практика завжди тією чи іншою мірою відрізняється від правових норм, що її регламентують. Реальний порядок здійснення державної влади завжди в чомусь, іноді істотно, відрізняється від порядку, закріпленого юридичною конституцією. Ті положення юридичної конституції, що узгоджуються з існуючими суспільними відносинами є реальними, а ті, що не узгоджуються – фіктивними. У разі істотних розходжень між реальністю і нормами конституції останню називають фіктивною конституцією [11, с. 59].

2.3. Порядок прийняття конституцій

Конституції приймаються і змінюються в особливому порядку, більш складному, ніж звичайна законодавча процедура. Політична практика напрацювала низку способів прийняття конституцій, які зводять до трьох основних:

- прийняття конституції представницькою установою;
- прийняття конституції виборчим корпусом;
- введення конституції виконавчою владою.

Ці способи прийняття конституції можуть застосовуватися як у чистому вигляді, так і комбінуватися.

Повноваження з прийняття першої або нової писаної конституції називається *установчою владою*. Повноваження з прийняття першої конституції називається *першопочатковою установчою владою*, а нової конституції – *похідною установчою владою*. Першопочатковою установчою владою, зазвичай, наділяються *установчі збори* – вищий представницький державний орган, який обирається з метою розробки, прийняття або зміни конституції. Такий орган також може називатися конституційна асамблея, конституційні збори, конституційний конвент, конвент, конституанта тощо.

До складу установчих зборів, зазвичай, входять депутати (члени) парламенту, представники виконавчої і судової гілок влади, суб'єктів федерації, автономних утворень, органів місцевого самоврядування, найбільших і найвпливовіших громадських організацій, зокрема професійних спілок та об'єднань підприємців. Установчі збори не тільки приймають конституцію, а й розробляють її проект [20, с. 79].

Прийняття конституції установчим зборами є досить поширеним способом введення основного закону. У деяких країнах члени установчих зборів частково обиралися на корпоративній основі з представників різних груп населення, а частково призначалися військовими, які перебували при владі.

Іншою представницькою установою, яка може приймати конституцію, є парламент. *Парламенти*, як правило, приймають не першу, а нову конституцію, оскільки самі ґрунтуються на положеннях попередньої конституції. Для розробки проекту конституції при парламенті утворюється спеціальний орган – конституційна комісія, основну частину членів якої становлять депутати парламенту. До складу конституційної комісії входять також представники виконавчої і судової гілок влади, суб'єктів федерації, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, фахівці з конституційного права тощо. Така комісія може утворюватися і при установчих зборах.

Парламент приймає конституцію на основі кваліфікованої більшості у 2/3 або більше голосів. У новітній політичній практиці зарубіжних держав прийняття конституцій парламентом є досить поширеним.

Прийняття конституції виборчим корпусом здійснюється *шляхом референдуму*. Цей процес складається з двох етапів: *розробки проекту конституції і затвердження його на референдумі*. Проект конституції розробляють конституційна комісія, парламент або установчі збори. Іноді розробку проекту конституції контролює уряд або глава держави.

Якщо до референдуму конституція не тільки розробляється, а й ухвалюється парламентом чи установчими

зборами, то відбувається застосування комбінованого способу прийняття основного закону.

Ще одним способом прийняття конституції є введення її виконавчою владою – одностороннім актом глави держави, рідко – урядом. Введення конституції главою держави називається октроюванням (або октроїруванням). *Октройована конституція* – «дарована» конституція. У її введенні не беруть участі ні представницька установа (парламент чи установчі збори), ні виборчий корпус. Октройовані конституції характерні насамперед країнам з монархічною формою правління. Проект конституції розробляється під контролем самого монарха (в парламентарних монархіях – уряду) і ним же затверджується.

Є три різновиди октройованих конституцій. Перший полягає в тому, що монарх приймає конституцію для своєї держави. Так були прийняті перші конституції більшості європейських держав. Уперше октроювання було застосоване у Франції 1814 року.

Другий різновид октройованих конституцій – основні закони, «даровані» метрополіями своїм колоніям. Октройованими таким чином були, зокрема, перші конституції колишніх британських колоній, «даровані» їм монархом Великобританії під час проголошення незалежності. Ці конституції приймалися у формі акта британського монарха в Таємній Раді, але фактично видавалися Урядом. Так було прийнято понад 30 конституцій. На сьогодні більшість із них замінені, проте такі конституції зберігаються в країнах, які продовжують підтримувати державно-правові зв'язки з Великою Британією (Багамські Острови, Маврикій, Ямайка тощо).

Третій різновид октроювання – введення конституції президентом або урядом. Октройованими слід визнати і ті конституції, які прийняті вищим керівним органом правлячої політичної партії або різними «революційними радами», «комітетами національного порятунку» тощо, які, зазвичай, створюються внаслідок військових переворотів у країнах, що розвиваються.

Спосіб прийняття конституції значною мірою впливає на її зміст і відіграє важливу роль у визначенні основних

характеристик державного ладу конкретної країни, насамперед його демократизму. Октроювання конституцій вважається авторитарним актом, несумісним із демократією. Такі конституції, зазвичай, встановлюють авторитарний політичний режим.

Найдемократичнішим способом прийняття конституції, здавалося б, є референдум. Конституція, затверджена на референдумі, вважається народною. Однак роль референдуму як способу прийняття конституції, загалом політичних рішень, не слід перебільшувати. Референдум може використовуватися і як засіб політичного маніпулювання виборцями, досягнення бажаних не для суспільства, а для правлячої еліти політичних цілей. За допомогою референдуму країні можна нав'язати і недемократичну конституцію. Референдум слід розглядати як спосіб швидше легітимізації конституції, аніж її прийняття.

Політичний досвід свідчить, що найбільшою мірою демократизму конституції і досягненню громадянського консенсусу сприяє розробка і прийняття її установчими зборами. Партійно-політичний склад парламенту формується за результатами чергових або позачергових парламентських виборів і не відбиває всієї багатоманітності наявних у суспільстві соціальних інтересів. Політичні партії, які переважають у парламенті на момент прийняття конституції, прагнуть прийняти її, виходячи із власних ідеологічних і політичних уподобань. Установчі збори, як більш широка за своїм соціальним і політичним складом колегія, повніше враховують усю багатоманітність соціальних інтересів. Представники законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, основних політичних партій, громадських організацій, територіальних спільнот мають можливість докладно обговорити в установчих зборах усі положення конституції і врахувати в них ці інтереси.

Прийняття конституції установчими зборами найповніше узгоджує, з одного боку, принцип народного суверенітету, згідно з яким народ є єдиним джерелом влади в державі, а з іншого боку – принципи демократії, за якими влада має

здійснюватися, оскільки ці принципи закріплюються у прийнятій таким чином конституції. Для того, щоб установчі збори відіграли таку роль, вони повинні мати суверенну установчу владу, тобто остаточно приймати конституцію [20, с. 83]. Затвердження на референдумі конституції, ухваленої установчими зборами, вважається обмеженням їх суверенітету.

2.4. Поняття та зміст конституціоналізму

Конституціоналізм – це політико-правова категорія, яка опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходять вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини.

Теоретична підстава конституціоналізму – визнання природних прав людини і суверенітету народу. Сутність теорії і практики конституціоналізму – намагання обмежити свавілля державної влади правом, визначення конституцією міри та масштабу можливого втручання держави [13, с. 55].

За своєю *суттю* конституціоналізм опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі держави, тобто верховенство Конституції та її статус як Основного Закону держави.

За *змістом* конституціоналізм – це конституційне будівництво, реалізація Конституції та її охорона, гарантування.

За *формою* конституціоналізм опосередковує конституційний лад, тобто державний і суспільний устрій, форми безпосереднього народовладдя, держави тощо.

Загальними *принципами* українського конституціоналізму є принципи:

- верховенства Конституції у правовій системі;
- верховенства права у суспільстві та державі;
- розподілу та обмеженості державної влади;
- суверенітету Українського народу;
- взаємної відповідальності держави і особи;
- реальності прав і свобод, їх охорони, непорушності, гарантованості;
- відкритого громадянського суспільства;
- наступності конституційних ідей.

Систему українського конституціоналізму утворюють:

1) чинна Конституція України як нормативно-правовий акт;

2) теорія, історія, ідеологія Конституції України;

3) існуючий конституційний лад.

У своїй сукупності ці елементи формують нормативно-правові, наукові, історичні, ідеологічні та організаційні основи конституціоналізму.

Нормативно-правові основи конституціоналізму перш за все визначаються Конституцією як нормативним актом найвищої юридичної сили, Основним Законом держави, що регулює найважливіші суспільні відносини і має власну структуру, особливий порядок прийняття та внесення змін.

Наукові основи формує теорія конституціоналізму, що охоплює: досягнення зарубіжної наукової думки, вчення вітчизняних мислителів минулого, сучасні ідеї і концепції українського конституціоналізму.

Історичні основи конституціоналізму утворені такими складовими, як: передумови, витоки, основні етапи, тенденції, напрями і форми, результати й досягнення становлення і розвитку українського конституціоналізму.

Ідеологічні основи конституціоналізму складає система правових ідей, поглядів, понять, теорій, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях, яка має за мету вплив на формування і розвиток правової, політичної і моральної культури.

Організаційні основи опосередковує конституційний лад як система суспільних відносин, установлених на основі і відповідно до Конституції, основними складовими якого є державний і суспільний лад [13, с. 56].

Сучасна модель українського конституціоналізму перебуває на шляху становлення, що потребує подальшого ґрунтового наукового дослідження багатьох питань

Тема 3

Конституція – Основний Закон України

План

- 3.1. Сучасний конституційний процес в Україні
- 3.2. Юридичні властивості Конституції України 1996 року та її функції
- 3.3. Структура Конституції України 1996 року
- 3.4. Періодизація історії українських конституцій

3.1. Сучасний конституційний процес в Україні

Початок сучасного конституційного процесу в Україні пов'язується з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина. У цьому процесі можна виділити три основні етапи.

Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 року до 26 жовтня 1993 року. На першому етапі розпочалася робота з підготування проекту нової Конституції України. Хронологічно вона здійснювалася таким чином:

– 24 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР утворила Конституційну комісію (Комісію з розроблення нової Конституції Української РСР) у складі 59-ти осіб під головуванням тодішнього Голови Верховної Ради Української РСР Л. Кравчука;

– комісія розробила Концепцію нової Конституції України, де було сформульовано загальнометодологічні принципи майбутньої Конституції України. Цю Концепцію ухвалила Верховна Рада Української РСР 19 червня 1991 року;

– на основі Концепції комісія підготувала проект нової Конституції України останній варіант якого датується 26 жовтня 1993 року.

Паралельно з цим до чинної на той час Конституції Української РСР 1978 року вносилися зміни і доповнення з метою привести її у відповідність із положеннями Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року. Через загострення політичної ситуації, що відобразилося у протистоянні різних гілок влади, після 26 жовтня 1993 року конституційний процес було фактично перервано [10, с. 65].

Другий етап почався після завершення дострокових парламентських і президентських виборів та охопив період від 10 листопада 1994 року до 8 червня 1995 року. Цей етап характеризувався відновленням конституційного процесу. Так, 10 листопада Верховна Рада України затвердила склад комісії з розробки нової Конституції України (Конституційної комісії), до якої увійшли представники всіх гілок влади, відомі вчені та громадські діячі, співголови Комісії – Президент України Л.Д. Кучма, Голова Верховної Ради України О.О. Мороз, секретар комісії та 38 членів (15 народних депутатів України, 15 осіб, призначених Президентом України, Голова Конституційного Суду України, по два представники від Верховного Суду України, від Вищого арбітражного суду України та від Генеральної прокуратури України, один представник від Автономної Республіки Крим).

Одночасно з розробленням проекту Конституції України на другому етапі необхідно було вирішити питання про встановлення (до прийняття Конституції України) тимчасового конституційного правопорядку. Це було зумовлено тим, що до Конституції Української РСР 1978 року в різний час вносилося багато неузгоджених між собою змін та доповнень, внаслідок чого вона перетворилася на внутрішньо суперечливий документ. Відтак виник стан конституційної невизначеності, коли різні статті Конституції України по-різному визначали принципові положення щодо організації влади в Україні (наприклад, ст. 2 закріплювала радянську модель організації влади, а ст. 93 – організацію влади на засадах принципу поділу влади).

Завершився другий етап 8 червня 1995 року укладенням Конституційного договору між Президентом України і

Верховною Радою України про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України. Цей договір створив умови для прискорення конституційного процесу в Україні.

Третій етап охопив період від 8 червня 1995 року (підписання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України») до 28 червня 1996 року (прийняття Конституції України Верховною Радою України). В юридичній літературі звертається увага на те, що на останньому етапі конституційний процес в Україні характеризується суттєвими особливостями, які відносно рідко трапляються в конституційній практиці. До них належать:

- створення Конституційною комісією України на своєму засіданні 24 листопада 1995 року Робочої групи з підготовки проекту нової Конституції України з числа членів Конституційної комісії;

- схвалення проекту Конституції, представленого Робочою групою і передання його разом із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії на розгляд до Верховної Ради України;

- представлення проекту Конституції України на спеціальному засіданні Верховної Ради України 20 березня 1996 року;

- створення Верховною Радою України 5 травня 1996 року Тимчасової спеціальної комісії з доопрацювання проекту Конституції України;

- колективне (на пленарному засіданні Верховної Ради України, яке тривало майже добу) обговорення більшості статей проекту Конституції України і прийняття нової Конституції України переважною, кваліфікованою більшістю голосів. Голосування було проведено 28 червня 1996 року о 9 годині 33 хвилини;

– завершальне редагування тексту Конституції Апаратом Верховної Ради України та урочисте підписання тексту Конституції Президентом України і Головою Верховної Ради України 12 липня 1996 року;

– офіційне оприлюднення Конституції України 14 липня 1996 року [10, с. 66].

Аналізуючи процедуру прийняття Конституції України 1996 р., не можна не зазначити, що вона відбулася з певними порушеннями вимог конституційної доктрини, а саме – була прийнята парламентом без затвердження на всенародному референдумі. Таким чином установча влада народу була реалізована органом державної влади без відповідного уповноваження народом (Верховну Раду України не було трансформовано в установчі збори, вона зберігала статус парламенту).

Четвертий (новітній) етап сучасного конституційного процесу в Україні розпочався після прийняття Конституції України 28 червня 1996 року і триває дотепер.

Для подолання гострої кризи 8 грудня 2004 року Верховна Рада ухвалила Закон України № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» та (в пакеті до нього) про внесення змін до закону про вибори Президента (останні дозволили провести переголосування 2-го туру виборів Президента). Того ж дня Президент України Леонід Кучма підписав ці документи.

Закон на основі проекту Симоненка-Медведчука про зміни до Конституції (про політичну реформу) передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження терміну повноважень Верховної Ради до 5-ти років. Згідно з прикінцевими та перехідними положеннями закону, він мав набути чинності з 1 вересня 2005 року у тому випадку, якби на той час були ухвалені зміни до Конституції стосовно реформування системи місцевого самоврядування (законопроект 3207-1). Позаяк до 1 січня 2006 року ці зміни не були ухвалені, то (згідно з прикінцевими та перехідними положеннями) закон набув чинності самостійно з 1 січня 2006 року [10, с. 69].

1 жовтня 2010 року Конституційний Суд України визнав, що Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV не відповідає Конституції України у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням Конституційного Суду, відповідний закон № 2222 втрачає чинність з дня ухвалення цього рішення. Конституційний Суд України поновив чинність Конституції 1996 року та звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести українське законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 року.

1 лютого 2011 року Верховна Рада України прийняла Закон України № 2952-VI «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», який попередньо схвалений Верховною Радою України 19 листопада 2010 року, а набув чинності 4 лютого 2011 року.

3.2. Юридичні властивості Конституції України 1996 року та її функції

Властивості Конституції України – це її специфічні риси, які відрізняють Конституцію від інших нормативно-правових актів, характеризують її сутність і зміст. Зазвичай виділяють юридичні, політичні та ідеологічні властивості Конституції України.

Юридичні властивості виражають правову природу Конституції та визначають її місце у правовій системі держави, в системі національного законодавства. До основних юридичних властивостей Конституції України можна віднести такі:

1. Конституція України як Основний Закон є головним джерелом національного права України, ядром усієї правової системи, юридичною базою чинного законодавства. Ця властивість обумовлена тим, що Конституція України визначає сфери суспільних відносин, які підлягають правовому (зокрема законодавчому) регулюванню, встановлює ієрархію нормативно-правових актів. Так, наприклад, ст. 92 Конституції України встановлює досить широкий перелік питань, які

визначаються або встановлюються тільки законами України. Вони стосуються прав і свобод людини і громадянина, громадянства, організації та діяльності органів державної влади, засад місцевого самоврядування тощо [10, с. 71].

2. Конституція України характеризується юридичним верховенством, що означає її пріоритетне становище в системі національного законодавства України, вищу юридичну силу щодо всіх інших правових актів. Принцип верховенства Конституції є проявом загальнішого принципу верховного права як необхідної ознаки правової держави, і цей принцип прямо закріплюється в ч. 2 ст. 8 Конституції України: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Конституція України характеризується верховенством не лише стосовно до актів національного законодавства, а й щодо міжнародних договорів, що передбачено ч. 2 ст. 9 Конституції: «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

3. Важливою юридичною властивістю Конституції України є її стабільність, яка забезпечується особливим, ускладненим порядком внесення до неї змін і доповнень. Так, розділ XIII Конституції встановлює досить складну процедуру зміни Конституції України, яка пов'язана з тим, що, по-перше, вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 157), по-друге, Конституція України взагалі не може бути змінена з настанням певних обставин – в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 157), по-третє, положення Конституції України, які закріплюють засади конституційного ладу України, форми народного волевиявлення, порядок зміни Конституції України можуть бути змінені лише всеукраїнським референдумом, що призначається Президентом України, по-четверте, зміни до інших положень Конституції України

вносяться Верховною Радою України двома третинами голосів від її конституційного складу.

4. До юридичних властивостей Конституції України можна також віднести пряму дію її норм, що згідно з ч. 3 ст. 8 Конституції України означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.

5. Юридичною властивістю Конституції України є особливий правовий захист, який має на меті забезпечення дотримання конституційних положень, захист від порушень як «знизу» – фізичними і юридичними особами, так і «згори» – різними гілками державної влади. В той же час захист Конституції України може здійснюватися лише правовими засобами. Вони передбачають застосування органами державної влади, посадовими особами з метою дотримання Конституції України форм і методів діяльності в рамках наданої компетенції. Конституції деяких держав (наприклад, Словаччини, ФРН) передбачають можливість застосування і неправових засобів захисту, закріплюючи право народу чинити опір неконституційній владі, але їх застосування можливе лише в надзвичайних ситуаціях [10, с. 72].

Соціальне призначення та роль конституції знаходять свій вияв у її функціях, якими є основні напрями впливу конституції на суспільні відносини.

Функції конституції є багатоманітними, поширюються на всі сфери суспільного життя і виокремлюються за різними ознаками.

За місцем і роллю конституції в суспільному житті розрізняють дві основні групи функцій: соціальні функції, що виконуються в суспільстві, і правові, що реалізуються у системі права країни. *Загальні соціальні функції конституції*: політична, економічна, соціальна, культурна

Правовими функціями конституції є установча, правотворча, системотворча, інтегративна, охоронна та ін.

Установча функція полягає у встановленні найважливіших інститутів суспільства і держави, їх первинному юридичному оформленні.

Правотворча – у встановленні норм, що визначають основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин, наділенні їх певними правами та обов'язками.

Системотворча – у визначенні принципових вимог щодо призначення, змісту й методів галузей права, єдиних засад правотворчості і застосування права.

Інтегративна – в об'єднанні усіх ланок системи права в єдине ціле.

Охоронна – у забезпеченні належної дії інститутів і норм конституції, системи права в цілому, за допомогою специфічного механізму відповідальності, в основі якого лежать конституційні санкції: визнання правових актів неконституційними, дострокове припинення повноважень органів влади та їх посадових осіб тощо .

Можна виокремити й інші функції конституції. Головне її соціальне призначення полягає в тому, щоб інтегрувати суспільство на основі утвердження загальнолюдських цінностей, закріплення й гарантування найважливіших прав і свобод людини і громадянина, врегулювання організації і функціонування державної влади [19, с. 72].

3.3. Структура Конституції України 1996 року

Структура Конституції України відображає її зміст, дає уявлення про основні питання, що підлягають конституційно-правовому регулюванню. Категорія «структура конституції» є складовим елементом такого явища, як форма конституції, під якою прийнято розуміти спосіб організації та упорядкування нормативного матеріалу, який містить кожна окремо взята конституція.

Під *структурою Конституції України* слід розуміти внутрішню взаємоузгоджену побудову Основного Закону як нормативно-правового акта найвищої юридичної сили.

Конституція України 1996 р. належить до кодифікованих конституційних актів. Вона існує у вигляді єдиного нормативно-правового акта, що складається із трьох основних частин:

- преамбули (вступ);
- основну частину (основний зміст);
- заключних та перехідних положень.

Преамбула конституції – це звичайна для світової конституційної практики невелика за обсягом, урочиста, написана навіть із певним пафосом вступна частина до її основного змісту, що має багатофункціональний характер. Вона виконує принаймні дві основні функції: по-перше, вказує на те, хто і в якому порядку прийняв конституцію, і, по-друге, містить коротку характеристику умов і мотивів прийняття конституції та покладених при цьому завдань. Тобто преамбула конституції має концептуальний характер.

Преамбула Конституції України 1996 р. визначає основні цілі, задля досягнення яких було прийнято цю Конституцію, а саме: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; зміцнення громадянської злагоди; розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

У свою чергу, основна частина та прикінцеві і перехідні положення Конституції України складаються із 15 самостійних розділів, позначених латинськими цифрами, що включають 161 статтю (розділи I–XIV) і 14 пунктів (розділ XV), позначених арабськими цифрами. Окремі статті Конституції України

складаються з декількох абзаців, що не нумеруються. а при посиланні на них позначаються як частини (ч.) відповідної статті.

Основна частина Конституції містить норми про права і свободи, про основи суспільного ладу, про систему і статус державних органів, про державну символіку, про порядок внесення змін до Конституції. Конституція України складається з XV розділів і 161 статті:

Розділ I. Загальні засади;

Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина;

Розділ III. Вибори. Референдум;

Розділ IV. Верховна Рада України;

Розділ V. Президент України;

Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади;

Розділ VII. Прокуратура;

Розділ VIII. Правосуддя;

Розділ IX. Територіальний устрій України;

Розділ X. Автономна Республіка Крим;

Розділ XI. Місцеве самоврядування;

Розділ XII. Конституційний Суд України;

Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України;

Розділ XIV. Прикінцеві положення;

Розділ XV. Перехідні положення.

Нормативну частину Конституції України 1996 р. складає переважно її основна частина, що складається з 13 розділів та 159 статей. Основну частину Конституції України 1996 р. складають групи норм Конституції, що визначають загальні засади суспільного і державного ладу; права, свободи та обов'язки людини і громадянина; конституційні основи виборів і референдумів; правовий статус вищих органів державної влади – Верховної Ради України. Президента України, Кабінету Міністрів України; правовий статус прокуратури; систему та функції судів загальної юрисдикції; особливості адміністративно-територіального устрою України: правовий

статус АРК; основи місцевого самоврядування; порядок внесення змін до Конституції України [15, с. 100].

Заключні (прикінцеві) положення містять різні норми. Тут, як правило, встановлюється порядок набуття чинності Конституції. Іноді, якщо це не врегульовано в основній частині, тут розміщені норми про порядок змін Конституції або про державні символи. Прикінцеві положення Конституції України складаються з двох статей 160 та 161, якими регламентовано порядок набуття чинності Конституції і положення про те, що день прийняття Конституції України є державним святом.

Перехідні положення визначають строки вступу в дію окремих конституційних норм, які не можуть бути реалізовані зразу, порядок і строки заміни попередніх конституційних інститутів новими. Перехідні положення Конституції України складаються з 14 пунктів.

Додаткові положення Конституції також звичайно оформляються інакше, ніж основна частина, і містять норми тлумачення, окремі виключення із загальних правил, встановлених конституцією, регулювання окремих питань. Додатки до Конституцій часто теж мають важливе юридичне значення. Наприклад, в деяких додатках до Конституції Індії містяться правила розподілу компетенції між Союзом і штатами.

Писані некодифіковані Конституції не мають чіткої системи викладу матеріалу і важко знайти логіку в їх побудові.

3.4. Періодизація історії українських конституцій

Ідеї конституціоналізму в Україні мають давні історичні витоки. Вони сягають часів Київської Русі, коли на віче укладалися договори між князем і народом, князем і дружиною. Що відображено в різних редакціях «Руської Правди».

Конституціоналізм в Україні має давні традиції, а час його зародження пов'язується з Гетьманською державою (середина XVII ст.- кінець XVIII ст.). Саме в перебігу та після закінчення

Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648-1654 рр. з'явився

ряд актів, що мали велике конституційне значення та були спрямовані на побудову демократичної держави.

Серед них можна, зокрема, зазначити:

- Зборівську угоду (1649 р.),
- Переяславські (Березневі) статті Богдана Хмельницького (1654 р.),
- Гадацький трактат (1658 р.), різного штибу «статті (конституції)» пізніших років.

5 квітня 1710 р. у м. Бендери було укладено Пакти й конституції законів та вільностей Війська Запорозького. У вітчизняній літературі цей акт отримав назву «Конституція Пилипа Орлика». Документ, написаний під сильним впливом передових на той час західноєвропейських наукових доктрин (природних прав, поділу влади тощо), передбачав таку модель організації державної влади в Україні, яка базувалася б на засадах принципу поділу влади (законодавча влада мала належати Раді, членами якої мали стати полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від усіх полків» та «посли від Низового Війська Запорозького»; виконавча – Гетьманові, а судова – Генеральному суду). На жаль, положення цього документа не було реалізовано, хоча формально він діяв на Правобережній Україні до 1714 р.

Конституцію України одразу по її прийняттю визнали уряди Швеції і Туреччини. Вона й сьогодні вражає своєю актуальністю й високим правовим рівнем. Вчені й політики нині не без підстав вважають, що, втіливши ідеї її натхненника, гетьмана Івана Мазепи, вона як державний акт республіканського спрямування на 80 років випередила ідеї Французької революції.

У період колоніальної залежності від Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях у кінці XIX ст. – на початку XX ст. панували режими обмеженої конституційної монархії. Проте колоніальний конституціоналізм на українських теренах був вигідним для панівних у цих імперіях націй. Конституційні права української нації ігнорувались, можливо, за деякими незначними винятками в Австро-Угорщині.

Період XIX – початок XX ст. характеризується появою

кількох цікавих конституційних документів, розроблених українськими вченими, серед них проекти:

– Григорія Андруського «Начерк Конституції Республіки» (1848-1850 рр.);

– Михайла Драгоманова «Проект основаній Устава українського общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» (1884 р.);

– Миколи Міхновського «Основний Закон Самостійної України» (1905 р.);

– Михайла Грушевського (викладений в його статті «Конституційне питання і українство в Росії», 1905 р.).

Період відродження національної Української держави (1917-1920 рр.) позначений появою значної кількості конституційно-правових актів, які передбачали різні варіанти організації державної влади в Україні. До них слід віднести:

– Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 р.;

– Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 9 (22) січня 1918 р.;

– Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918р.;

– Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р.;

– Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці від 12 листопада 1920 р.;

– Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 листопада 1918 р., та ін.

До цієї групи конституційних актів можна віднести також і акти 30-40-х років ХХ ст., що були прийняті на українських землях, зокрема:

– конституційні акти Карпатської України (березень 1939 р.);

– Акт проголошення відновлення державності України (30

червня 1941 р.);

– Тимчасовий устрій УГВР (1944 р.).

Серед цих актів чільне місце посідає Конституція УНР від 29 квітня 1918 р., яка юридично оформила відродження державності України. Це був прогресивний на той час документ, принципи положення якого зводилися до такого:

1. Україна є суверенною, самостійною і ні від кого не залежною державою.

2. Вся влада в УНР належить народові України.

3. За формою правління УНР є парламентарною республікою, верховним органом влади якої є Всенародні Збори.

4. За формою державного устрою УНР – унітарна держава з широким місцевим самоврядуванням, територіальна організація влади в якій базується на дотриманні принципу децентралізації.

5. Взаємовідносини людини з Українською державою будуються відповідно до принципів ліберальної (європейської) концепції прав людини.

6. Організація державної влади базується на засадах принципу поділу влади:

– органом законодавчої влади проголошуються Всенародні Збори, які формують інші гілки влади;

– вища виконавча влада належить Раді Народних Міністрів;

– вищим органом судової влади є Генеральний суд УНР.

Унаслідок державного заколоту Гетьмана Павла Скоропадського положення Конституції УНР 1918 р. реалізовано не було. За часів Гетьманату діяли тимчасові конституційні закони:

– Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р.

– Закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України від 1 серпня 1918 р.

Ці закони закріплювали монархічну форму правління в Україні за збереження її унітарного державного устрою. Главою

Української держави проголошувався Гетьман України, лише якому належала «влада управління». Гетьман України затверджував закони, призначав голову уряду (Отамана Ради Міністрів) і затверджував його склад, призначав на посаду та звільняв членів уряду, був «Верховним воєводою Української Армії і Флоту» тощо.

Незважаючи на те, що «гетьманська конституція» фактично закріплювала режим особистої влади Гетьмана України, вона містила і деякі демократичні положення, які, наприклад, передбачали недоторканність особи, недоторканність житла, право на вільне обрання місця проживання, недоторканність власності, певні політичні свободи. Проте сама модель організації влади за часів Гетьманату була глибоко антидемократичною, оскільки вона фактично передбачала поєднання законодавчої та виконавчої влади в руках Гетьмана України. Крім того, Гетьман України фактично одноосібно формував і вищий судовий орган – Генеральний Суд.

Повалення гетьманського режиму внаслідок народного повстання, очоленого Директорією, відкрило шлях до подальшого конституційного розвитку України. Велике значення для відновлення конституційних засад УНР відіграла Декларація Української Директорії від 13 грудня 1918 р., відповідно до якої Україна знову проголошувалася республікою, скасовувалися всі закони та постанови гетьманського уряду, спрямовані «проти інтересів трудящих класів», поновлювалася дія демократичних принципів, проголошених Центральною Радою в її Універсалах.

Верховна влада в державі згідно з Декларацією мала належати Директорії. Її повноваження підтвердив Трудовий Конгрес Народів України (своєрідний передпарламент України), який прийняв 28 січня 1919 р. Універсал (Резолюцію про владу), що відігравав роль «малої конституції» соборної УНР. Універсал під кутом зору утвердження демократичних конституційних засад Української держави був суттєвим кроком уперед порівняно з «гетьманською конституцією», хоча він і не відтворював повністю принципів Конституції УНР від 29 квітня

1918 р. Зокрема, не до кінця було проведено в життя принцип поділу влади (законодавча і виконавча влада фактично належала Директорії), місцеве самоврядування підмінялося контролем «Трудових Рад», принцип народного суверенітету підмінявся декларуванням належності влади «трудовому народові України» тощо.

В останній період існування УНР (12 листопада 1920 р.) було прийнято ще два конституційні акти:

– Закон про тимчасове верховне управління і порядок законодавства в Українській Народній Республіці;

– Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки.

В них проголошувалося верховенство влади народу, яка тимчасово здійснювалася Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів на засадах поділу влади.

Нереалізованими залишилися два проекти Конституції УНР, підготовлені Урядовою комісією з розроблення Конституції УНР та професором О. Ейхельманом, перший з яких передбачав унітарний устрій Української держави, а другий – федеративний.

За радянського періоду існування української державності було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937 і 1978 рр.). Але ці документи під кутом зору вимог теорії конституціоналізму можна вважати конституціями досить умовно, вони були скоріше *квазі-конституціями*. Така оцінка конституцій радянського типу пов'язана з тим, що вони:

по-перше, встановлювали неналежним чином організовану (радянську) модель влади, яка заперечувала принцип поділу влади та незалежне правосуддя. Конституювання Рад як єдиної основи всієї державної влади, які діють за принципом «працюючі корпорації», забезпечуючи поєднання законодавчої та виконавчої державної роботи, сприяло підміні представницьких органів (які через специфічні організаційні форми роботи фактично працювали 2-3 дні на рік) вузькокорпоративними президіальними або виконавчими органами. Такий конституційний статус Рад свідчив про їх використання як своєрідних лаштунків для маскування

партійної диктатури. Про це свого часу відверто говорив І. Сталін, характеризуючи комуністичну партію як ядро влади, спрямовуючу силу в механізмі держави, відводячи при цьому Радам роль приводів і важелів, які повинні забезпечувати з'єднання трудящих з партією;

по-друге, конституції України радянського періоду мали повністю відтворювати структуру та положення Конституції СРСР, важливе місце серед яких посідали ідеологічні настанови щодо суспільного ладу, диктатури пролетаріату, завдань комуністичного будівництва тощо;

по-третє, радянські конституції регулювали відносини людини і держави на засадах колективістської (класової) концепції прав людини без належного врахування міжнародних норм у галузі прав людини та надійного гарантування прав і свобод людини і громадянина [10, с. 60].

Тема 4

Правова охорона конституції

План

- 4.1. Поняття, зміст та система правової охорони конституції
- 4.2. Порядок внесення змін до Конституції України як елемент системи охорони конституції
- 4.3. Конституційна відповідальність як елемент системи правової охорони Конституції України
- 4.4. Конституційний контроль в Україні як центральна ланка системи правової охорони Конституції України

4.1. Поняття, зміст та система правової охорони конституції

Однією з важливих юридичних властивостей Конституції України є обов'язковість її спеціального правового захисту як одного з найважливіших об'єктів конституційного права. Закономірно, що Конституція, яка стоїть на захисті суспільного і державного ладу, прав і свобод людини і громадянина та інших конституційних цінностей, є ефективною лише за умови її правової захищеності, гарантованості. Конституція, що не має належного правового захисту, приречена до занепаду, нехтування її положень на користь інтересів вузьких соціальних груп.

Проблема правового захисту конституції набула актуальності з часу появи перших конституційних актів. Так, достовірно відомим є судовий прецедент у справі Холмса В. Уолтона, що мав місце у 1780 р. у північноамериканському штаті Нью-Джерсі, коли закон штату було визнано таким, що не відповідає конституції штату, а в 1803 р. Верховний Суд США вперше прийняв рішення у справі Мербері щодо неконституційності загальнофедерального закону [7, с. 407].

Наприкінці XIX ст. у ряді європейських країн (Данія, Норвегія, Франція, Швейцарія та ін.) утверджується практика судового і парламентського контролю за дотриманням

конституції, а вже на початку ХХ ст., після Першої світової війни з'являються перші спеціалізовані органи правової охорони конституції – Конституційні суди. Зокрема, в Конституції Австрії 1920 р. була передбачена діяльність Вищого Конституційного суду Австрії.

Після Другої світової війни правовий захист конституцій став загальноприйнятим явищем у конституційній теорії та практиці більшості країн світу. У різних країнах світу почали формуватися власні механізми правового захисту конституцій. Для США та країн, що традиційно належать до англосаксонської правової системи, основне навантаження щодо захисту конституцій покладалося на вищі органи судової влади, а в країнах із романо-германською правовою системою сформувалися спеціальні органи правового захисту конституцій – Конституційні суди. У ряді теократичних держав світу правовий захист актів, що відіграють роль основного закону, продовжує здійснюватися спеціально створеними радами духовенства.

Для вітчизняної конституційної теорії та практики спеціальні органи захисту конституції були невідомі до 90-х рр. Лише після здобуття Україною незалежності в 1991 р. вдалося розпочати формування спеціалізованого органу правового захисту Конституції України – Конституційного Суду України. 3 липня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Конституційний Суд України», який визначив порядок формування і основні функції цього органу конституційної юстиції незалежної України.

Після прийняття нині чинної Конституції України від 28 червня 1996 р., що чітко визначила систему правового захисту Основного Закону, було прийнято новий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р., який і поклав початок реальної діяльності цього єдиного органу конституційної юстиції в Україні [7, с. 409].

Правову охорону Конституції України слід розглядати у вузькому та широкому значеннях. У першому випадку, під охороною Конституції України (у вузькому значенні) слід розуміти цілеспрямовану, передбачену Конституцією та

законами України, діяльність Конституційного Суду України щодо вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Йдеться про діяльність спеціалізованого органу конституційної юстиції щодо правової охорони конституції. Ця діяльність здійснюється у формі конституційного нагляду та конституційного контролю і має свої юридичні особливості. Як зазначав Ж. І. Овсеп'ян, основною функцією конституційного правосуддя є правова охорона конституції, що ґрунтується на синтезі контролю та правосуддя.

Правова охорона Конституції України (у широкому значенні) здійснюється за допомогою спеціальних юридичних способів і засобів, якими виступають нормативно-правові й організаційно-правові механізми забезпечення правової охорони Конституції України.

Правова охорона Конституції України (у широкому значенні) тотожна гарантіям Конституції України, під якими слід розуміти систему загальних та спеціальних (юридичних) умови і засобів, що забезпечують режим конституційної законності у всіх сферах суспільного і державного ладу нашої держави. Система гарантій Конституції України представлена насамперед загальними та спеціальними (юридичними) гарантіями Конституції України.

Захист конституції здійснюють правоохоронні органи, зокрема суди і прокуратура. У сфері захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина велику роль відіграє інститут Уповноваженого парламенту з прав людини (омбудсмена). Однак в науці конституційного права в якості правових засобів охорони конституції звичайно розуміють не стільки перелічені вище гарантії, скільки передбачені конституцією інституційні і процедурні гарантії дотримання державною владою, її різноманітними органами конституційної законності.

Отже, правова охорона конституції включає в себе сукупність не всіх юридичних засобів, а лише спеціально-юридичних, тобто таких, які передбачені нормами

конституційного права. Крім цього, визначаючи зміст механізму правової охорони конституції, можна вказати на те, що при цьому мається на увазі не стільки контроль за дотриманням основного закону, що здійснюється громадянами, їх об'єднаннями, органами місцевого самоврядування і т. д. (факультативний, тобто необов'язковий контроль), скільки контроль, що здійснюється державними органами, для яких цей обов'язок прямо передбачений конституційно-правовими нормами (обов'язків контроль) [7, с. 411].

Гарантії правової охорони конституції – це інституційні та процедурні засоби та заходи, які забезпечують правову охорону і захист інститутів і принципів, закріплених в конституції, а також спрямовані на забезпечення стабільності останньої. Вони становлять єдиний механізм, систему взаємообумовлених і взаємозалежних елементів.

Щодо переліку цих елементів, тобто засобів, гарантій правової охорони конституції, то в науковій юридичній літературі з цього питання немає єдиної позиції. Загальновизнаними гарантіями правової охорони конституції є:

- 1) конституційний контроль;
- 2) конституційно-правова відповідальність;
- 3) гарантії стабільності конституції (особливий порядок прийняття конституції і внесення до неї змін).

До суб'єктів, що становлять систему організаційно-правових гарантій Конституції України (у широкому значенні) належать:

- 1) спільності (народ України, нація, національні меншини, корінні народності, територіальні громади тощо);
- 2) держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, депутати, службові та посадові особи;
- 3) політичні партії, громадські організації та блоки (асоціації);
- 4) громадяни України, іноземці, особи без громадянства, жителі, біженці;
- 5) підприємства, установи, організації;
- 6) міжнародні органи і організації;
- 7) органи самоорганізації населення;

8) засоби масової інформації.

Правову охорону Конституції зазначені вище органи здійснюють у межах наданих їм повноважень і в порядку, визначеному законодавством. Вони можуть створювати спеціальні допоміжні органи і установи: комітети, ради, комісії тощо. Основна відповідальність за правову охорону Конституції України покладається в першу чергу на Президента України як гаранта додержання Основного Закону і Верховну Раду України. Проте діяльність щодо забезпечення правової охорони Конституції ці органи здійснюють поряд з іншими видами діяльності. На відміну від них для Конституційного Суду України функція правової охорони Конституції є визначальною. Він спеціально створений для забезпечення верховенства Конституції в правовій системі держави [15, с. 22].

Звичайно, перелічені вище гарантії не можуть забезпечити абсолютну охорону конституції. На думку видатного німецького конституціоналіста К. Хессе, міцність (тривкість) конституції є, в першу чергу, питанням її нормативної сили. Чим більше конституційний порядок відповідає умовам історичної ситуації, чим більша готовність визнавати зміст конституції як обов'язковий.

4.2. Порядок внесення змін до Конституції України як елемент системи охорони конституції

Конституція України визначає складну процедуру внесення до неї змін. Цьому питанню призначені статті 154-159.

Відповідно до ст.154, законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Лише вони можуть вносити законопроект про зміни в Конституцію України на розгляд Верховної Ради України. Це пояснюється тим, що саме вони є суб'єктами, які безпосередньо репрезентують Український народ. Для внесення звичайного законопроекту на розгляд Верховної Ради України діючою Конституцією передбачене набагато ширше коло суб'єктів, яке охоплює Президента

України, народних депутатів України, Кабінет Міністрів і Національний банк України.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це пов'язано з тим, що особливий правовий режим діяльності державних органів, органів самоврядування, підприємств, установ і організацій, який тимчасово допускає обмеження в здійсненні конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладає на них додаткові обов'язки. Правовий режим надзвичайного положення направлений на дотримання безпеки громадян у разі стихійного лиха, аварій і катастроф,

епідемії і епізоотії, а також на захист прав і свобод громадян, конституційного порядку під час масових порушень правопорядку, утворюючих загрозу життя і здоров'ю громадян, або спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України насильницьким шляхом.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Конституцією України також передбачено, що Верховна Рада протягом всього терміну своїх повноважень (п'ятьох років) не може двічі змінювати одні і ті ж положення Конституції України.

Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Висновок Конституційного Суду щодо конституційності законопроекту є важливою юридичною гарантією проти можливості порушення Основного Закону. Без нього Верховна Рада України не може прийняти законопроект до свого розгляду [1].

4.3. Конституційна відповідальність як елемент системи правової охорони Конституції України

Конституційна відповідальність – це особливий самостійний вид юридичної відповідальності, передбачений Конституцією та іншими законами, зміст якого полягає в настанні негативних наслідків для порушників конституційно-правових норм.

Розрізняють *позитивну і негативну* або ретроспективну відповідальність. *Позитивна відповідальність* означає відповідальне ставлення суб'єкта правовідносин до виконання своїх обов'язків, його відповідальну поведінку. Вона має моральний характер – передбачає свідоме ставлення особи до виконання своїх обов'язків, її відповідальну поведінку, відповідальне здійснення органом влади своїх функцій і повноважень, компетентність, підзвітність тощо, але не пов'язується з юридичними санкціями за неналежну поведінку. *Негативна відповідальність*, навпаки, настає у разі вчинення суб'єктом правопорушення і передбачає застосування щодо нього юридичних санкцій. Оскільки така відповідальність настає за вчинене правопорушення (тобто за минуле), то її називають ще ретроспективною відповідальністю (від лат. retro – назад і spesio – дивлюся).

Конституційно-правові відносини ґрунтуються як на позитивній (свідомому виконанні обов'язків), так і на негативній відповідальності, причому безпосередньо у конституційному праві застосування санкцій в порядку негативної відповідальності передбачається досить рідко. Відповідальність за порушення конституційно-правових норм настає також за нормами адміністративного та кримінального права.

Про конституційно-правову відповідальність можна говорити тільки як про негативну (юридичну) відповідальність, пов'язану із застосуванням санкцій щодо правопорушника.

Конституційно-правова відповідальність – це політико-правова відповідальність, що настає за конституційне

правопорушення і виявляється в особливих несприятливих наслідках для його суб'єкта.

З'ясування сутності та особливостей конституційно-правової відповідальності, виокремлення її форм має важливе теоретичне і практичне значення. В теоретичному відношенні конституційно-правова відповідальність виступає однією із системотворчих ознак галузі конституційного права, а в практичному – є чинником реалізації конституційно-правових норм, ефективності здійснення публічної влади.

Конституційно-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, поряд із кримінальною, адміністративною, цивільною та іншими видами юридичної відповідальності. Як і інші види юридичної відповідальності, вона настає у разі правопорушення, передбачає застосування санкції щодо правопорушника, за необхідності – державного примусу тощо. Водночас конституційно-правова відповідальність характеризується низкою особливостей. Головною її особливістю є політичний характер, тобто вона є відповідальністю за здійснення публічної влади. Ще однією особливістю конституційно-правової відповідальності є те, що вона передбачена нормами самого конституційного права. Цим вона відрізняється від відповідальності за конституційне правопорушення за нормами інших галузей права: кримінального, адміністративного, цивільного. Суб'єктами конституційно-правової відповідальності можуть бути органи державної влади, місцевого самоврядування, їхні посадові особи, депутати представницьких установ, громадські об'єднання. На громадянина, який не є депутатом чи посадовою особою, вона взагалі не поширюється [19, с. 33].

У загальній теорії права розрізняють *фактичну підставу* юридичної відповідальності, якою є склад правопорушення, і *нормативну підставу*, якою є порушена норма права. Підставами конституційно-правової відповідальності також є певні дії суб'єктів конституційного права і порушені ними конституційно-правові норми. Особливістю конституційно-правової відповідальності, зумовленою її політичним

характером, є те, що вона може наставати і за відсутності вини суб'єкта, тобто без таких його дій, що порушують норми конституційного права. У більшості випадків конституційно-правова відповідальність настає за наявності вини, яка має встановлюватися з дотриманням встановлених законом процесуальних норм, в деяких випадках вона пов'язується з тими діями, що розцінюються як негативні у політичному відношенні, хоча й не є правопорушенням і не містять вини. Прикладом останньої є політична відповідальність уряду в цілому або окремих його членів, які можуть бути відправлені парламентом чи главою держави у відставку з політичних мотивів, без будь-яких правопорушень з їхнього боку.

Формами конституційно-правової відповідальності є:

- скасування або зупинення дії неконституційного акта;
- визнання результатів виборів або референдуму недійсними;
- дострокове припинення повноважень представницького органу;
- відправлення органу державної влади у відставку;
- офіційне визнання роботи державного органу, вищої посадової особи незадовільною;
- усунення з посади в порядку імпичменту;
- дострокове припинення дії депутатського мандата;
- звільнення посадової особи;
- заборона громадського об'єднання за антиконституційну діяльність тощо.

Реалізація конституційно-правової відповідальності соціальних спільнот як суб'єктів конституційного права здійснюється через їх представників – політичні партії та громадські організації. Одним із видів конституційно-правової відповідальності є відповідальність держави перед громадянами, що зумовлюється її конституційними обов'язками. Відповідальність держави може бути, наприклад, наслідком використання громадянами права оскаржити в суді рішення і дії (бездіяльність) органів державної влади та їхніх посадових осіб.

Форми конституційно-правової відповідальності можуть бути класифіковані за різними підставами: за суб'єктами відповідальності (орган державної влади, місцевого

самоврядування, посадова особа, політична партія, громадська організація тощо); за характером санкцій (попереджувальні, правовідновлювальні, штрафні тощо); за суб'єктами застосування санкцій (парламент, президент, глава уряду, суд тощо) та ін. Докладне уявлення про форми конституційно-правової відповідальності дає розрізнення їх за характером негативних наслідків санкції, які можна узагальнити до трьох основних видів: дострокове припинення повноважень органів публічної влади, їхніх посадових осіб та депутатів; скасування, зупинення чи недопущення дії актів органів публічної влади та їхніх посадових осіб; встановлення обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав і свобод суб'єктами конституційного права [19, с. 34].

Так, сьогодні чинним законодавством, насамперед і самою Конституцією України, передбачено настання конституційної відповідальності в багатьох випадках санкціями, в яких є:

- 1) імпічмент Президента України;
- 2) розпуск Верховної Ради України;
- 3) відставка Кабінету Міністрів;
- 4) дострокове припинення повноважень народних депутатів України;
- 5) дострокове припинення повноважень суддів Конституційного Суду України;
- 6) дострокове припинення повноважень місцевих рад;
- 7) припинення діяльності політичних партій;
- 8) припинення діяльності засобів масової інформації;
- 9) зміна конституційного статусу особи тощо.

Сьогодні відбувається становлення інституту «конституційної відповідальності» в Україні. В останні роки він став предметом не тільки жвавого обговорення, а й спроб практичної реалізації в умовах теперішніх конституційно-правових реалій.

4.4. Конституційний контроль в Україні як центральна ланка системи правової охорони Конституції України

Центральним елементом системи правової охорони конституції є *конституційний контроль* – передбачена законодавством діяльність уповноважених державних органів, яка полягає у перевірці та оцінці відповідності правових актів конституції та в усуненні встановлених невідповідностей шляхом застосування різних юридичних засобів (скасування, зупинення дії акта, право вето тощо). Конституційний контроль є специфічною функцією компетентних державних органів щодо забезпечення верховенства конституції, її прямої дії в діяльності суб'єктів суспільних відносин. Тим самим можна констатувати, що конституційний контроль є функцією влади у правовій державі.

Існують дві основні моделі (системи) конституційного контролю:

Американська система конституційного контролю.

У цій системі неконституційність законів та інших актів перевіряють суди загальної юрисдикції, розглядаючи конкретні справи (конкретний наступний контроль).

Якщо суд визнає, що закон неконституційний і справа дійде до Верховного суду, рішення останнього у питанні про конституційність закону є обов'язковим для всіх судів. Неконституційний закон втрачає судовий захист і юридичну силу (США, Аргентина, Японія).

У деяких країнах контроль здійснює лише верховний суд.

Європейська система конституційного контролю.

Передбачає заснування спеціальних судових або квазісудових органів конституційного контролю: Конституційний суд в Італії, Конституційний трибунал у Польщі, Конституційна рада, Федеральний конституційний суд у Німеччині [16, с. 66].

Розрізняють такі види контролю:

Попередній – акт перевіряється до набрання ним чинності (закон після прийняття парламентом).

Наступний – поширюється на чинні, офіційно опубліковані закони.

Внутрішній – проводиться органом, що видає акт.

Зовнішній – проводиться іншим органом внутрішнього контролю, має консультативний характер. Цей вид контролю найчастіше є наступним.

Консультативний – рішення за цим контролем має моральну, а не юридичну силу, юридично воно нікого не зобов'язує й не зв'язує.

Постановний – рішення загальнообов'язкове: якщо воно відповідає актові певної конституції, жодні претензії до такого акта в цьому плані більше не приймаються, але якщо акт оголошений неконституційним, то втрачає юридичну силу.

Обов'язковий – акт обов'язково піддається конституційному контролю, зазвичай попередньому.

Факультативний – здійснюється лише у разі заявленої ініціативи уповноваженого суб'єкта.

Абстрактний – означає перевірку конституційності акта або норми поза зв'язком з якою-небудь справою.

Абстрактний контроль передбачає можливість подання запиту в конституційний суд про конституційність прийнятих законів та інших нормативних актів незалежно від їхнього застосування в конкретних правовідносинах. Мета цього виду контролю – дотримання законодавцем конституції та її положень, що регулюють права і свободи людини в процесі прийняття нормативно-правових актів. Правом такого запиту наділяються, як правило, вищі органи виконавчої влади в особі президента, прем'єр-міністра, групи депутатів парламенту, органи виконавчої влади суб'єктів федерації й автономних державних утворень, що відображає принцип поділу влади. В окремих країнах питання про конституційність може бути поставлене з власної ініціативи органу конституційного контролю.

Цей вид контролю діє в країнах із централізованою системою конституційного контролю, коли тільки спеціалізований конституційний суд може абстрактно, без зв'язку із застосуванням певної норми, здійснити її тлумачення в контексті конституційних положень. У порядку абстрактного контролю за конституційністю законів конституційний суд усуває можливі порушення законодавцем прав і свобод людини.

Такий контроль використовується в основному в країнах континентального права. Попередній контроль може бути тільки абстрактним.

Конкретний контроль, іноді іменованій інцидентним, передбачав, що питання про конституційність закону, який підлягає застосуванню, ставиться, розглядається та вирішується лише у зв'язку з конкретним судовим розглядом. Найбільш широко цей вид контролю використовується в країнах з децентралізованою системою конституційного контролю, де всі суди правочинні самі вирішувати питання про конституційність застосовуваної ними норми права. Конкретний контроль також діє й у ряді країн континентального права, де існує централізована система конституційного контролю, здійснюваного спеціалізованими органами квазісудового характеру. Централізована система виходить із того, що суди загальної юрисдикції не здійснюють контролю відповідності нормативно-юридичних актів конституції. Тут загальні суди можуть тільки порушувати питання про конституційність нормативних актів перед конституційним судом у вигляді запиту у зв'язку з розглядом конкретної судової справи й лише в цих межах забезпечувати відповідність закону конституції.

Повний – охоплює всю систему суспільних відносин, урегульованих конституцією.

Частковий – поширюється лише на певні сфери суспільних відносин – права людини і громадянина, федеративні відносини.

Формальний – перевіряє дотримання конституційних умов і вимог, що ставляться до видання акта.

Матеріальний – має справу зі змістом акта і відповідністю цього змісту положенням конституції [16, с. 65].

Тема 5

Основи конституційного ладу України

План

5.1. Поняття конституційного ладу. Система основних засад конституційного ладу України

5.2. Гуманістичні засади конституційного ладу України

5.3. Економічні, політичні, соціальні та духовно-культурні засади конституційного ладу

5.4. Основні конституційні характеристики сучасної Української держави

5.5. Правові основи системи захисту конституційного ладу України

5.1. Поняття конституційного ладу.

Система основних засад конституційного ладу України

Одним із загальних конституційно-правових інститутів основних складових конституційного права є інститут засад організації економічного, соціального, політичного і духовного життя суспільства. Традиційно, конституції регулюють головним чином політичні відносини. У ХХ ст., особливо після Другої світової війни, конституції стали тією чи іншою мірою визначати правові основи не лише політичних, а й економічних, соціальних і соціокультурних відносин. Відповідні конституційні положення не стільки встановлюють чи санкціонують певні правила поведінки суб'єктів конституційного права, скільки проголошують принципи державної політики у відповідних сферах. Такі принципи виступають конституційними засадами організації суспільного життя (засада – те головне, на чому ґрунтується, базується щонебудь). Певне значення як засади організації суспільного життя мають конституційні права і свободи, однак конституційні принципи мають загальний і визначальний щодо них характер [24, с. 112].

Під *конституційним ладом* розуміється певна форма організації держави і суспільства, визначена і закріплена в конституційному порядку. Чинна Конституція України не дає узагальненого офіційного визначення змісту поняття конституційного ладу. Але це можна зробити на основі аналізу численних конституційних положень, що стосуються даного поняття.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, як про це записано в Основному Законі, належить виключно народові України і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами (ст. 5).

За своєю сутністю конституційний лад являє собою певний тип конституційно-правових відносин, зумовлений рівнем розвитку суспільства і держави. Під цим кутом зору слід погодитися з думкою вчених, які вважають, що поняття конституційного ладу розвивається з категорії суспільного і державного ладу. З цього випливає, що конституційний лад опосередковується насамперед існуючим державним і суспільним ладом [1].

Державний лад – закріплена Конституцією України форма організації Української держави. Фактично це система конституційних принципів організації державної влади та здійснення владних повноважень.

Державний лад є багатогранним явищем. Водночас у кожній державі він має свої особливості. Це стосується і України. Її державний лад, має значною мірою перехідний і змішаний характер, тобто знаходиться на стадії становлення [9, с. 12].

Під *суспільним ладом* розуміється певна форма організації суспільства, визначена і закріплена Конституцією України, іншими нормативно-правовими актами та нормами моралі.

За своєю сутністю цей лад являє собою систему суспільних відносин (організаційних і функціональних), зумовлену внутрішніми і зовнішніми факторами, – політичними, економічними, соціальними, духовними, історичними, географічними, національними та ін. Це певний тип суспільних відносин, що базується на відповідному типі суспільства.

Сучасний суспільний лад України є перехідним до громадянського суспільства. Істотний вплив на його сутність справляє національний склад українського суспільства, його етнічна багатоманітність.

Важливе значення в плані конституційного закріплення має положення про те, що Україна є демократичною, правовою і соціальною державою з республіканською формою правління. З одного боку, це означає, що для правової держави характерний високий рівень організації влади, який виявляється в народному представництві, у підзаконності влади, обмеженій створеними нею законами, у суворому контролі за всіма діями влади і повній свободі критики, у принципі розподілу влади. А з іншого боку, визнання держави не тільки правовою, а й соціальною, свідчить про соціальні обов'язки держави щодо суспільства, передбачає захист прав і свобод людини, забезпечує кожному члену суспільства належні умови життя на засадах свободи і справедливості.

Засади конституційного ладу – це система вихідних принципів організації державної влади в конституційній державі, взаємовідносин конституційної держави з людиною та інститутами громадянського суспільства. Ці принципи, як зазначається в літературі, визначають і закріплюють основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин[9, с. 13].

Засади конституційного ладу – досить специфічні правові норми на основі яких формуються відповідні правовідносини. Ці норми мають ряд характерних ознак. Передусім вони закріплюють найважливіші засади побудови суспільства і держави і, як правило, не породжують конкретних правовідносин. Вони зумовлюють сутність правового впливу на всі сфери суспільних відносин і адресовані всім суб'єктам права. Способом захисту цих норм є загальний режим захисту Конституції, конституційного ладу.

Практичну і правову реалізацію цілей конституційного ладу має забезпечувати вся правова система держави, всі галузі права. Засади конституційного ладу покликані забезпечити

системне закріплення концептуальних ідей, визнаних найважливішими для суспільства і держави.

За своїми функціями ці норми є найголовнішими для всіх інших правових інститутів.

Засади конституційного ладу мають особливу юридичну силу. Це виявляється в обов'язках законодавця дотримуватися вказаних принципів при внесенні змін до тексту Конституції. Конституційний Суд України також повинен виносити свої рішення, виходячи з суті основних принципів, які в будь-якому разі є непорушними. Якщо Конституції України належить перше місце в системі джерел права, то засади конституційного ладу є своєрідною «конституцією для Конституції». Саме засади конституційного ладу є основним виміром Конституції. До засад конституційного ладу за Конституцією України належать:

- 1) народовладдя (народний суверенітет);
- 2) державний суверенітет і незалежність України;
- 3) республіканська форма правління, яка відповідає вимогам демократії та поділу влад;
- 4) унітарний устрій України;
- 5) визнання людини як найвищої соціальної цінності, утвердження і забезпечення її прав і свобод;
- 6) соціальний захист людини;
- 7) статус української мови як державної;
- 8) поділ влади;
- 9) гарантованість місцевого самоврядування;
- 10) політична, економічна та ідеологічна багатоманітність;
- 11) вища юридична сила Конституції України і пряма дія її норм;
- 12) рівність усіх суб'єктів права власності перед законом.

Терміном «засади конституційного ладу України» позначають також загальний конституційно-правовий інститут, що закріплює основні принципи організації Української держави, які характеризують її як конституційну державу, а також визначає засади і найважливіші принципи взаємовідносин держави з людиною та інститутами громадянського суспільства.

Норми цього інституту містяться в розділі I Конституції України «Загальні засади». Вони відіграють надзвичайно

важливу роль у системі національного права України і характеризуються такими специфічними рисами:

1) особливим предметом регулювання – регулюють суспільні відносини, що визначають найважливіші питання організації державного і суспільного життя;

2) загальним характером – закріплюють засади і принципи організації держави в найбільш загальній формі, а їх конкретизація здійснюється в інших розділах Конституції України та в актах чинного законодавства;

3) найвищою юридичною силою – всі інші норми Конституції України, всі нормативно-правові акти держави базуються на конституційних нормах [14, с. 98].

5.2. Гуманістичні засади конституційного ладу України

Гуманістичні засади конституційного ладу України – це основоположні принципи, які визначають і закріплюють провідну роль громадянина в державному будівництві та місцевому самоврядуванні. До них належать:

Гуманізм. Конституція України 1996 р., на відміну від конституцій «радянського» типу, кардинально змінює підхід до розв’язання проблеми про співвідношення людини і держави. Проголошуючи визнання людини, її життя і здоров’я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, Конституція України (ст. 3) формулює відповідь на цю проблему: не людина створена для держави, а навпаки – держава для людини, держава відповідає за свою діяльність перед людиною, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави. В цьому якраз і полягає гуманістична сутність Конституції України, а гуманізм таким чином набуває значення найголовнішого принципу конституційного ладу України.

Суверенітет народу України. Суверенітет означає верховенство і незалежність влади, тобто її право на власний розсуд розв’язувати свої внутрішні та зовнішні справи, без втручання будь-якої іншої влади. В науці конституційного права розрізняють кілька видів (форм) суверенітету: державний, національний та народний.

Державний суверенітет означає властивість держави самостійно і незалежно від влади інших держав здійснювати свої функції всередині держави і у відносинах з іншими державами.

Національний суверенітет характеризує повновладдя нації, її політичну свободу, наявність у неї реальної можливості самостійно визначати спосіб свого національного життя, зокрема здатність самовизначатися і утворювати незалежну державу. Принцип народовладдя отримав закріплення у ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ».

Народний суверенітет насамперед означає повновладдя народу, тобто володіння народом, який є єдиним джерелом

влади, політичними та соціально-економічними засобами для реальної участі у здійсненні публічної, політичної влади (державної влади та місцевого самоврядування), в управлінні державними та суспільними справами. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України.

Результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими.

У співвідношенні «суверенітет народу – державний суверенітет» пріоритет належить суверенітету народу. Він здійснює установчу владу і визначає конституційний лад держави та форму державної влади, його воля є обов'язковою для всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Так, згідно з ч. 2 ст. 5 Конституції України виключно народ має право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Належне народові право визначати і змінювати конституційний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами [14, с. 79].

Важливою гарантією народного суверенітету є заборона узурпації державної влади (ч. 4 ст. 5 Конституції України), під якою слід розуміти захоплення державної влади шляхом насилля або в інший неконституційний чи незаконний спосіб органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями.

Отже, народний суверенітет слід розглядати як природне право народу самостійно розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний і конституційний лад, який відповідає його волі. Водночас народний суверенітет у площині конституційної доктрини повинен мати певні обмеження, мета яких – захистити конституційні цінності. Необхідність таких

обмежень пов'язана з особливостями механізмів волевиявлення народу. І референдум, і вибори – це такі форми волевиявлення, які забезпечують ухвалення відповідного рішення чи обрання депутатського корпусу певною більшістю виборців. Здійснення влади народом фактично підміняється владою більшості і відкидає пошук соціального компромісу, що можливе в рамках представницького органу. З вітчизняної та закордонної практики державного будівництва ми знаємо багато прикладів, коли більшість постановляла рішення, що призводили до скасування конституційного ладу, встановлення тоталітарних і авторитарних режимів.

Аналіз Конституції України підтверджує висновок про встановлення окремих обмежень народного суверенітету. Такі обмеження можуть мати формальний або змістовний характер.

Формальне обмеження народного суверенітету знаходить свій прояв у тім, що Конституція чітко визначає форми народного волевиявлення – вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії (ст. 69), а також процедуру їх застосування (наприклад, згідно зі ст. 74 Конституції України не допускається проведення референдуму щодо законопроектів з питань податків, бюджету і амністії), що в літературі слушно розглядається як гарантія від спонтанних проявів народовладдя.

За змістом народний суверенітет обмежується правами людини: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина» (ст. 157 Конституції України). Ця заборона має абсолютний характер і не залежить від способу зміни Конституції України Верховною Радою України чи Всеукраїнським референдумом.

Можливе також і добровільне самообмеження народного суверенітету – вступаючи у відносини з іншими народами, створюючи міжнародні об'єднання (зазвичай, це відбувається через посередництво держави), народ використовує свою владу з дотриманням положень міжнародних договорів, загальноновизнаних принципів міжнародного права [18, с. 80].

Слід також зазначити, що принцип народного суверенітету не суперечить ідеї божественного панування, яку розуміють як пряме здійснення влади іменем Бога або опосередковане – через його земних намісників. Так, Бог може бути визнаним вищою підставою та початком усього існуючого, зокрема конституційного ладу і державної влади. Проте, Бог не може володіти державними повноваженнями, ними він розпоряджається через посередників своєї божественної волі. Тобто, воля Божа як найвищий закон має політичне і правове значення не сама по собі, а лише тією мірою, якою народ визнає її змістом власної волі. Такий підхід узгоджується зі згадуванням Бога в преамбулі Конституції України. Так, преамбула не містить положень про «божественну владу», але в ній йдеться про усвідомлення парламентом, який приймає Конституцію, відповідальності перед Богом.

Здійснення народовладдя відбувається у двох формах: безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (безпосередня (пряма) і представницька демократія).

Безпосередня (пряма) демократія – це пряме здійснення влади народом у загальнодержавному або місцевих масштабах (народне волевиявлення). Демократія є безпосередньою, якщо народ править сам на своїх зборах, якщо немає різниці між тими, хто управляє і тими, ким управляють. Найважливішими формами безпосередньої демократії є вибори та референдум.

Представницька демократія – це здійснення влади через вільно обрані народом представницькі органи. Концепція народного представництва, розроблена в XVIII-XIX ст., базується на таких вихідних положеннях:

1) Конституцією держави засновується народне представництво;

2) Орган народного представництва (парламент) здійснює законодавчу владу від імені народу – носія суверенітету – за його уповноваженням;

3) Парламент складається з депутатів, які вільно обрані народом (представників народу);

4) Депутат парламенту представляє весь народ, а не лише тих, хто його обрав (принцип вільного депутатського мандата);

5) Для парламенту характерні специфічні організаційні форми роботи. Рішення парламенту (закони) мають визначальний характер [14, с. 81].

5.3. Економічні, політичні, соціальні та духовно-культурні засади конституційного ладу

Економічні, політичні та духовні відносини становлять сферу громадянського суспільства, яка базується на засадах свободи і саморегуляції. Правова держава, з огляду на це, не може встановлювати економічний лад суспільства та політичну систему, вони формуються переважно вільною ініціативою громадян. Утім, це не відкидає можливості, навіть необхідності державного регулювання економічної, політичної та духовно-культурної діяльності. Метою такого регулювання є закріплення найсуттєвіших рис і ознак громадянського суспільства, охорона базових, визначальних відносин, які складаються у цих сферах життєдіяльності суспільства.

Норми конституційно-правового інституту «Загальні засади конституційного ладу України» визначають засади економічних, соціальних і духовно-культурних відносин, закріплюють політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність.

Конституційні засади економічних відносин. Економічні відносини становлять економічний базис громадянського суспільства і визначають передумови повновладдя народу України та свободи людини. Вони охоплюють відносини власності, виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ.

Відносини власності є найважливішим елементом економічної системи. Термін «власність» уживається в законодавчих актах і юридичній літературі у двох значеннях: в юридичному – для позначення права особи на певну річ, тобто правочинність володіти, користуватись і розпоряджатися цією

річчю; в економічному – для позначення сукупності економічних відносин, пов'язаних із певним майновим комплексом і відповідним суб'єктом економічної діяльності.

Аналіз статей 13, 14 Конституції України свідчить про те, що в них термін «власність» використовується в його другому – економічному значенні. У громадянському суспільстві існують дві основні форми власності (всі інші походять від них) – *публічна і приватна*. Ці форми різняться суб'єктами та режимом користування. Так, по-перше, суб'єктами приватної власності можуть бути будь-які фізичні або юридичні особи, а публічна власність має колективний характер; по-друге, публічна власність, на відміну від приватної, є неподільною.

Здійснюючи регулювання відносин власності, Конституція України:

- встановлює однаковий загальний правовий режим для всіх форм господарювання – всі суб'єкти права власності проголошуються рівними перед законом (ч. 3 ст. 13);

- закріплює принцип гарантованості прав усіх суб'єктів власності й господарювання (ч. 3 ст. 13);

- встановлює перелік природних об'єктів власності Українського народу – земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що перебувають у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони (ч. 1 ст. 13);

- визначає коло суб'єктів права розпоряджатися власністю Українського народу – органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 13);

- визначає коло суб'єктів права користування природними об'єктами права власності народу – громадяни України (ч. 2 ст. 13);

- передбачає можливість набуття і реалізації права власності на землю громадянами, юридичними особами і державою (ч. 2 ст. 14);

- встановлює обмеження щодо використання власності – вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13), використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян,

інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ч. 8 ст. 41) [14, с. 100].

Важливими принципами ринкової економіки є свобода економічної діяльності та конкуренції. Конституція України надає кожному право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ч. 1 ст. 42), та зобов'язує державу забезпечити захист конкуренції у підприємницькій діяльності.

Політична та ідеологічна багатоманітність. Громадянське суспільство може існувати лише за умови реального політичного та ідеологічного плюралізму, що впливає з права кожної людини на свободу переконань і на вільне їх виявлення.

Закріплений ст. 14 Конституції України принцип політичної багатоманітності означає багатопартійність, тобто можливість створення будь-якої політичної партії чи громадської організації, які вільно провадять свою діяльність відповідно до вимог закону. Принцип політичної багатоманітності закріпився в багатьох міжнародно-правових документах універсального характеру, серед яких – Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав та основних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Реалізація цього принципу забезпечує вияв різних політичних переконань, що ґрунтуються на різних ідеологіях, та є необхідною передумовою формування політичної і партійної систем в демократичному суспільстві.

В демократичному суспільстві роль політичних партій надзвичайно велика, вони суттєво впливають на процеси формування і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, на розвиток політичної і економічної систем.

Мета діяльності політичних партій формулюється в ч. 2 ст. 36 Конституції України: сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян. Основними завданнями, що їх звичайно ставлять перед собою партії, є участь у формуванні органів державної влади і органів місцевого самоврядування та участь у здійсненні влади через своїх представників, обраних до парламенту та інших представницьких органів. Вони, зокрема,

розробляють і подають на розсуд виборцям програми, де пропонуються способи розв'язання проблем суспільного розвитку, висувають кандидатури на виборах, ведуть передвиборну агітацію, формують партійні фракції в представницьких органах тощо.

Конституція України закріплює не лише можливість діяльності різних партій та інших об'єднань громадян, а й їхню рівність перед законом (ч. 5 ст. 36).

У ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» визначено перелік підстав, за наявності яких забороняються утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій. Подібна заборона стосується лише тих політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. При цьому політична партія може бути заборонена за поданням Міністерства юстиції України чи Генерального Прокурора України лише в судовому порядку.

Конституційні підстави щодо заборони діяльності політичних партій та громадських організацій в Україні також повністю узгоджуються з нормами міжнародного права. Так, ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права вказує на те, що будь-яка пропаганда війни, будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинні бути заборонені законом.

Закріплений Конституцією України принцип ідеологічної багатоманітності передбачає:

1) Право кожної окремої людини, соціальних груп, політичних партій і громадських організацій безперешкодно розробляти теорії, ідеї щодо економічного, політичного, правового та іншого устрою України; пропагувати свої погляди

через засоби масової інформації; здійснювати діяльність із втілення своїх ідеологічних концепцій у практичну сферу; за допомогою правових засобів захищати право на ідеологічну багатоманітність.

2) Заборону надавати будь-якій ідеології загальнообов'язковий характер, визнання рівноправності всіх ідеологій.

3) Заборону цензури (ч. 3 ст. 15 Конституції України). Під цензурою розуміють перегляд відповідною державною посадовою особою творів, призначених для друку, прокату та інших форм поширення, за наслідками якого надається офіційний дозвіл чи накладається заборона на їх поширення.

Конституційні засади соціальних відносин. Регулятивний вплив конституційної держави на соціальну сферу життєдіяльності суспільства передбачає законодавче регулювання найважливіших трудових і міжнаціональних відносин, а також питань сім'ї та шлюбу, охорони довкілля, життя і здоров'я людини, захисту прав споживача. Засади соціальних відносин отримали досить широке відображення в статтях Конституції України, яка:

1) У повній відповідності із загальновизнаними нормами міжнародного права зафіксувала соціально-економічні права і свободи людини.

2) Визначила засади міжнаціональних відносин, закріпивши:
– принцип рівності всіх громадян незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі тощо (ч. 2 ст. 24);

– основні напрями державної політики у сфері міжнаціональних відносин. Так, згідно зі ст. 11 держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [14, с. 105].

Конституційні засади духовно-культурних відносин. Правова держава, не втручаючись у внутрішній світ людини, забезпечує дотримання конституційних принципів, які дають

можливість кожній людині користуватися духовно-культурними благами.

5.4. Основні конституційні характеристики сучасної Української Держави

До засад конституційного ладу входять закріплені Конституцією України риси Української держави, які характеризують її як саме конституційну державу. Так, ст. 1 Конституції України визначає Українську державу як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу.

Україна – суверенна і незалежна держава. Необхідною передумовою конституційного ладу в будь-якій державі є її суверенність. Держава здатна виражати волю своїх громадян, у повному обсязі гарантувати їхні права і свободи лише тоді, коли вона є суверенною. Суверенітет як необхідний атрибут державної влади виступає якісною рисою держави і становить важливу засаду конституційного ладу України. Основи теорії державного суверенітету були закладені відомим французьким вченим Жаном Боденом ще в XVI ст. Так, у своїй праці «Шість книг про республіку» він характеризував суверенітет як одну з найважливіших ознак будь-якої держави, як абсолютну, ніким і нічим не обмежену верховну владу суверена (держави) над своїми громадянами. Саме Жан Боден сформулював і основні ознаки суверенітету:

- 1) постійна влада суверена, яка не може бути обмежена законом, оскільки він сам є джерелом закону;
- 2) право суверена видавати і скасовувати закони, оголошувати війну та укладати мир.

Згідно з Жаном Боденом єдиним сувереном, носієм влади може бути лише монарх, який уповноважений здійснювати правління Богом і є його намісником на землі.

Звичайно, сучасні погляди на політико-правову природу державного суверенітету відрізняються від поглядів Жана Бодена під кутом зору визначення суверена, характеристики співвідношення народного та державного суверенітетів тощо. Водночас його теорія має надзвичайно важливе значення для розуміння змісту державного суверенітету як повноти

законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, що відкидає будь-яку чужоземну владу, а також самостійність держави в міжнародних відносинах, її непідпорядкованість владі іншої держави [14, с. 88].

З огляду на зазначене можна зробити висновок, що ознаками суверенітету Української держави є:

1) верховенство державної влади на всій території України;

2) єдність і неподільність державної влади;

3) незалежність і самостійність державної влади.

Верховенство державної влади означає: по-перше, її необмеженість нічим і ніким, окрім народного суверенітету (установчої влади народу України), Конституції України, громадянського суспільства, природного права і законів; по-друге, відсутність на території України будь-якої іншої конкуруючої влади, яка могла би видавати легітимні закони; по-третє, підпорядкованість державній владі всіх громадян, їхніх об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб.

Єдність державної влади полягає в наявності єдиної системи органів державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), які мають єдині цілі та завдання діяльності, що забезпечує певну ступінь керованості суспільством.

Незалежність і самостійність державної влади означає, по-перше, те, що вона сама, без впливу інших сил, правоспроможна приймати нормативні акти та забезпечувати їх виконання за допомогою засобів державного примусу; по-друге, відсутність залежності (політичної, фінансової, організаційної тощо) органів державної влади від будь-кого всередині держави та за її межами.

Отже, державний суверенітет характеризує повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, що виключає наявність будь-якої конкуруючої влади, а також: непідпорядкованість держави владі іншої держави у сфері міжнародного спілкування.

Конституційно-правовими ознаками України як суверенної держави є:

1. Територіальна цілісність. Кожна суверенна держава має свою державну територію. Згідно з міжнародним правом державною територією є частина земної кулі, яка належить певній державі та в межах якої вона здійснює своє територіальне верховенство.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 Конституції України суверенітет України поширюється на всю її територію. Складниками державної території України є її суходіл, води, надра під ними та відповідний повітряний простір. Деякі суверенні права Україна здійснює також і в межах територій зі змішаним правовим режимом (континентальний шельф і економічна зона).

Державна територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ч. 3 ст. 2 Конституції України). Цілісність державної території України полягає в забороні її насильницького поділу. Недоторканність державної території України означає те, що всі інші держави зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на територію України відповідно до загальноновизнаних принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН та в інших міжнародних договорах.

Згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України є однією з найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу.

2. Єдиний конституційний простір. Конституція України є юридичною базою для формотворчої діяльності всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вона визначає зміст і напрямки розвитку галузевого законодавства.

До складу України входить автономне утворення – Автономна республіка Крим (АРК), яка має Конституцію Автономної Республіки Крим (ч. 1 ст. 135 Конституції України). Право приймати Конституцію АРК належить Верховній Раді АРК, але вона набуває чинності лише після затвердження Верховною Радою України не менш як половиною від її конституційного складу. Такий порядок прийняття і затвердження Конституції АРК забезпечує їй відповідне місце в системі законодавства України, складовою частиною якого вона є.

3. Громадянство. Одним із виявів суверенітету держави є встановлення громадянства. Згідно зі ст. 4 Конституції України в Україні існує єдине громадянство. Принцип єдиного громадянства має на меті, по-перше, недопущення існування громадянства окремих адміністративно-територіальних одиниць України, по-друге, уникнення випадків кумуляції громадянства окремих осіб (подвійного громадянства, або біпатризму). Цим забезпечується єдиний правовий статус для всіх громадян України [19, с. 92].

Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про громадянство України» громадянство України втрачається, якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави.

4. Єдина грошово-кредитна система. Наявність власної грошової одиниці є важливим виявом державного суверенітету. Ст. 99 Конституції України визначає, що грошовою одиницею України є гривня.

5. Національні Збройні Сили. Державний суверенітет передбачає реальну здатність держави забезпечити свою внутрішню і зовнішню безпеку. Оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності Конституція України (ч. 2 ст. 17) покладає на Збройні Сили України.

6. Міжнародна правосуб'єктність. Україна як суверенна держава є повноправним суб'єктом міжнародного права, може вступати у відносини з іншими суверенними державами, вступати до міжнародних організацій, укладати міжнародні договори тощо. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18 Конституції України).

7. Офіційний статус державної мови. Державною мовою вважається визнана конституцією або чинним законодавством основна мова держави¹. Згідно з ч. 1 ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Це покладає на

державу обов'язок забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Водночас держава гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

9. Державні символи. Важливими ознаками суверенної держави є державні символи: Державний Прапор, Державний Герб, Державний Гімн і столиця.

Державний Прапор – це офіційний відмінний знак (емблема) держави, символ її суверенітету. Згідно з Конституцією України (ч. 2 ст. 20) Державний Прапор України являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний Герб – це відмінний знак, що є офіційною емблемою держави, яка зображується на прапорах, грошових знаках, печатках і деяких офіційних документах. Згідно з Конституцією України (ч. 3 ст. 20) Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. При цьому головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України) - ч. 4 ст. 20 Конституції України [3].

Державний Гімн – музикально-поетичний твір, який разом з Державним Гербом із Державним Прапором є офіційним символом держави. Конституція України (ч. 5 ст. 20) визначає, що Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Україна – демократична держава. Демократичною вважається держава, устрій і діяльність якої відповідає волі народу, загальноновизнаним правам і свободам людини і громадянина. Ознаками України як демократичної держави є:

1) реальна представницька демократія, що забезпечується обранням Верховної Ради України, Президента України,

представницьких органів місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчого права;

2) організація державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6 Конституції України). Теорія поділу влади була розроблена Д. Локком і Ш. Монтеск'є, а її зміст зводиться до того, що з метою забезпечення свободи громадян, по-перше, різні функції (види) державної влади – законодавча, виконавча і судова, – повинні здійснюватися різними, відносно авто-номними один від одного органами державної влади, по-друге, ці органи повинні бути взаємно врівноваженими. Вперше в Україні принцип поділу влади було зафіксовано в Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У новітній історії України цей принцип вперше було проголошено в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.;

3) конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму (ст. 15 Конституції України). Цей принцип, по-перше, унеможливує існування в суспільстві будь-якої обов'язкової ідеології (державної чи іншої), по-друге, перед-бачає завдання держави сприяти організації та діяльності всіх політичних партій, інших організацій, діяльність яких перебуває в межах Конституції та чинного законодавства України. Правовий статус політичних партій, громадських організацій в Україні визна-чається Законом України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р.;

4) визнання й гарантованість місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції України) [3].

Україна – соціальна держава. У науці конституційного права сформульовано три підходи до розкриття змісту поняття «соціальна держава». Перший пов'язаний із розумінням соціального в найзагальнішому вигляді, себто як тотожного суспільному. Термін «соціальна держава» в цьому розумінні означає, що держава несе відповідальність за суспільство. Другий пов'язаний із трактуванням соціального як показника соціального статусу людини, її зв'язку із суспільством. Згідно з третім, підтримуваним більшістю вчених, соціальна держава –

це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення, намагається впливати на розподіл матеріальних благ відповідно до принципу соціальної справедливості, щоби забезпечити кожній людині гідне існування.

Соціальна держава нівелює невинуваті соціальні розходження, забезпечує гідні умови існування своїх громадян, соціальну захищеність населення, беручи участь у виробництві й розподілі економічних благ, воно втручається у вільну економічну діяльність (в інтересах усього суспільства в цілому).

Соціальна держава сприяє формуванню в країні т.зв. «середнього класу» (частина суспільства, що забезпечена в тій мірі, коли не відчувається потреба в необхідному, але й не багата настільки, що це викликає в малозабезпечених верств населення намір до розділу їхньої власності).

Головним завданням соціальної держави є сприяння суспільному прогресу, що базується на закріплених законодавством принципах соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності. Соціальна держава бере на себе обов'язок забезпечити кожному членові суспільства гідний сучасної людини мінімум соціальних благ. Обов'язками соціальної держави згідно з Конституцією та чинним законодавством України є:

- 1) забезпечення соціальної спрямованості економіки;
- 2) охорона праці і встановлення гарантованого мінімуму оплати праці;
- 3) охорона здоров'я людей;
- 4) забезпечення підтримки сім'ї, дитинства, материнства та батьківства;
- 5) розвиток системи соціальних служб, які забезпечують соціальний захист громадян;
- 6) встановлення пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги [14, с. 114].

Україна – правова держава. При характеристиці правової держави необхідно пам'ятати, що хоч вона і має специфічні ознаки, проте залишається власне державою, у якої є загально-родові ознаки.

Політична влада в будь-якій державі в цілому організується і функціонує у правовій формі, що, однак, не виключає можливості її порушення владою на окремих етапах розвитку. Це дає підстави стверджувати, що конкретні держави неоднаково обмежені правом. Започаткування правової держави означало прагнення до розбудови державності, в якій влада була б максимально обмежена правом і правами людини. Таким чином, правова держава певною мірою є поняттям ідеологічним з історично змінюваним змістом (від ліберальної до соціальної моделі). З цього випливає: те, що вважалося ідеалом на момент започаткування теорії, на початку ХХІ століття не повністю відповідає сучасним уявленням про роль і місце держави в житті суспільства.

Сучасна політико-правова доктрина під правовою (у формальному сенсі) розуміє демократичну державу, де забезпечується верховенство закону, послідовно проводиться принцип поділу влади та визнаються й гарантуються права і свободи кожної людини. У Конституції України закріплено такі ознаки правової держави.

1. Верховенство права (ч., 1 ст. 8). Принцип верховенства права передбачає:

– пов'язаність законодавчої влади природним правом (держава може видавати лише такі закони, які відповідають приписам природного (надпозитивного) права);

– верховенство закону, що означає, по-перше, визнання за Конституцією України найвищої юридичної сили (ч. 2 ст. 8); по-друге, віднесення до предмета законодавчого регулювання найважливіших, визначальних суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства (ст. 92); по-третє, панування закону, безумовне підпорядкування законіві всіх членів суспільства та держави в цілому.

Принцип верховенства права вимагає, щоб як мета діяльності держави, так і сама ця діяльність визначалися правовими рішеннями законодавців. Його реалізація забезпечує незалежність державного апарату від зміни правлячих політичних сил, а також відносну безперервність розвитку

держави в умовах постійних змін, що відбуваються в житті суспільства і навіть стають передумовою таких змін.

2. Здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч. 1 ст. 6). Три гілки влади діють відносно самостійно і незалежно одна від одної таким чином, щоб не допустити можливості домінування однієї з них та узурпації внаслідок цього всієї повноти влади в одних руках.

3. Вищий пріоритет прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 19). Правова держава визнає та гарантує права і свободи людини і громадянина, які закріплені Конституцією, загальновизнаними нормами міжнародного права, законами та іншими нормативними актами. Один із принципів правової держави «все, що не заборонено, те дозволено» сформульовано в Конституції України таким чином: «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством».

4. Незалежність суду (ч. 1 ст. 126). У правовій державі суд відіграє роль головного елемента механізму гарантій прав і свобод людини. З огляду на це має бути забезпечена реальна незалежність суду від будь-яких владних чи громадських структур. Тільки неза-лежний суд може ефективно захистити людину від свавілля органів виконавчої влади та їхніх посадових осіб.

5. Законність управління (ч. 2 ст. 19). Згідно з Конституцією України органи державної влади та органи місцевого самоврядування (які здійснюють управління на різних територіальних рівнях), їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

6. Правовий захист людини від порушення її прав державною владою (статті 55, 56). Згідно з Конституцією захист прав і свобод людини може здійснюватися: судом, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; міжнародними судовими установами або органами міжнародних організацій, членом яких є Україна; кожною людиною за допомогою заходів, не заборонених законом.

Україна світська держава. Світською вважається така держава, в якій не існує офіційної, «державної» релігії і жодне з

віровчень не визнається обов'язковим чи переважним. У такій державі релігія, її канони і догми, а також релігійні об'єднання, котрі діють у ній, не мають права здійснювати вплив на державний лад, діяльність державних органів і їх посадових осіб, на систему державної освіти та інші сфери діяльності держави. Світський характер держави забезпечується такими засобами:

- 1) відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави;
- 2) відокремлення державної освіти від церкви;
- 3) законодавче забезпечення рівноправності всіх релігійних конфесій;
- 4) законодавче забезпечення права кожного на свободу світогляду та віросповідання.

В Україні право на свободу світогляду і віросповідання закріплене у ст. 35 Конституції й включає «свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособове чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність».

Що означає відокремленість церкви від держави? Передовсім, така модель державно-церковних відносин означає, що держава не втручається у визначення громадянином свого ставлення до релігії та релігійної приналежності, до виховання дітей батьками чи особами, котрі їх замінюють, відповідно до своїх переконань та із врахуванням права дитини на свободу совісті і свободу віросповідання. Врешті, держава не покладає на релігійні об'єднання виконання функцій органів державної влади, державних установ і органів місцевого самоврядування та не втручається в діяльність релігійних об'єднань, якщо вона не протирічить діючому законодавству [12, с.81].

У той же час держава регулює надання релігійним організаціям податкових та інших пільг, надає їм іншу фінансову, матеріальну допомогу тощо.

Релігійна організація у світській державі створюється і здійснює свою діяльність згідно з власною ієрархічною структурою, призначає свій персонал, не здійснює функцій органів державної влади, інших державних установ, органів

місцевого самоврядування, не бере участі у виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування та не бере участі в діяльності політичних партій і рухів, не надає їм матеріальної допомоги.

Характеризуючи Україну як конституційну державу, Конституція України не обмежується закріпленням її рис як суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. У розділі I Конституції також визначаються:

– головний обов'язок держави: утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3);

– обов'язок держави: забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу (ст. 16);

– завдання держави: забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10);

– сприяння вивченню мов міжнародного спілкування (ст. 10);

сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11);

– турбота про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12);

– забезпечення захисту прав усіх суб'єктів права власності і госпо-дарювання, соціальної спрямованості економіки (ст. 13);

– гарантування свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15);

– соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ст. 17);

– найважливіші функції держави: захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та ін-формаційної безпеки (ст. 17) [3].

5.5. Правові основи системи захисту конституційного ладу України

Конституційний лад кожної країни належним чином функціонує і розвивається, зберігає непорушність, якщо він має надійні гарантії. Вони передбачаються і закріплюються, як правило, конституціями і законами.

Цілком закономірно, що нова Конституція передбачила і закріпила ряд гарантій функціонування конституційного ладу. Основними з них є:

- 1) український народ;
- 2) Конституція і закони;
- 3) Українська держава в цілому (в особі її спеціальних інститутів і безпосередньо);
- 4) Верховна Рада;
- 5) Президент України;
- 6) Кабінет Міністрів, міністерства та інші органи державної виконавчої влади;
- 7) Конституційний Суд;

Пріоритетне місце в гарантуванні конституційного ладу відводиться Конституцією – народу України. За Конституцією народ України є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади та має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні (ст. 5). Звичайно, визначення і зміна конституційного ладу здійснюються не довільно, а у визначених Конституцією і законами формах, зокрема шляхом виборів, референдумів тощо [8, с. 21].

Виключно всеукраїнським референдумом, наприклад, вирішується питання про зміну території України (ст. 73). Право народу визначати і змінювати конституційний лад не може бути узурповане державою, тобто самостійно привласнене нею, її органами або посадовими особами (ст. 5).

Крім того, справою всього українського народу є також захист суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної та інформаційної безпеки (ст. 17).

Чільне місце серед гарантій конституційного ладу займають нормативно-правові гарантії і насамперед норми самої Конституції.

Конституцією передбачаються порівняно жорсткі умови щодо внесення до неї змін. Так, зазначається, що законопроект про внесення змін до Конституції може бути поданий до Верховної Ради лише Президентом або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради.

Особливо жорсткі умови щодо порядку внесення змін до тих частин і положень Конституції, які стосуються основ конституційного ладу. Зокрема, згідно із ст. 156 Конституції законопроект про внесення змін до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України" подаються до Верховної Ради Президентом або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом (ст. 156). При цьому повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного і того ж самого питання можливе лише до Верховної Ради наступного скликання.

Ряд положень Конституції взагалі не можуть бути змінені. Відповідно до ст. 157 Конституція не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. Також Конституція не може бути змінена в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ст. 157).

Важлива роль у гарантуванні конституційного ладу належить, поряд з Конституцією, конституційному законодавству (законам про вибори, референдуми, політичні партії та інші об'єднання, про органи державної влади, про територіальний устрій тощо), а також іншим галузям

законодавства, зокрема адміністративному, кримінальному, інформаційному, митному, військовому тощо.

Основним гарантом конституційного ладу є, звичайно, держава. Відповідно до ст. 17 Конституції захист суверенітету і територіальної цілісності України, гарантування її економічної та інформаційної безпеки покладається насамперед на державу. Ці напрями діяльності держави є найважливішими її функціями (ст. 17).

Головна роль серед органів державної влади у гарантуванні конституційного ладу належить Президентові. За своїм статусом, визначеним Конституцією, Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102).

Певну роль у гарантуванні Конституційного ладу, зокрема державного ладу, можуть відігравати за її згодою міжнародні організації та інші держави [8, с. 28].

Тема 6

Основи правового статусу людини та громадянина в Україні

План

- 6.1. Поняття та принципи правового статусу людини і громадянина в Україні
- 6.2. Поняття, зміст та принципи громадянства України
- 6.3. Набуття громадянства України
- 6.4. Припинення громадянства України
- 6.5. Органи, які вирішують справи з питань громадянства України

6.1. Поняття та принципи правового статусу людини і громадянина в Україні

Сьогодні можна виділити чотири усталені підходи, що правового статусу людини і громадянина.

Ліберальна концепція виходить з того, що кожна людина від моменту народження природою наділена невід'ємними правами. Обмеження прав людини і громадянина можливе лише у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку, прав і свобод громадян, запобіганням насильству та ін.

У руслі цієї моделі конституційні обов'язки громадян визначаються в обмеженому вигляді, а то й взагалі не згадуються у конституції.

Колективістський підхід до вирішення проблеми прав людини надає пріоритет не особистості, а колективу (суспільству, класам, об'єднанням). За такого підходу головними є соціально-економічні права, розрізняють права громадян (людини) і права трудящих, у конституціях наводиться широкий перелік обов'язків громадян.

Третій підхід до правового статусу особи пов'язаний з *класичним мусульманським правом*. Тут статус особи визначається за шариатом. Вселенський суверенітет належить лише Аллаху: людина не має права розпоряджатися собою на

свій розсуд, її дії мають бути підпорядковані вказівкам Аллаха. Акцент переноситься не на права, а на обов'язки перед Аллахом, перед спільнотою правомірних мусульман.

Особливий підхід до правового статусу особи склався у звичаєвому праві деяких країн Тропічної Африки, Океанії та Латинської Америки. Людина тут розглядається як невід'ємна клітинка племені, її права не можуть реалізовуватися окремо від племені [21, с. 117].

Сьогодні спостерігається процес уніфікації всіх концепцій, оскільки права і обов'язки людини повинні відповідати міжнародним документам.

Природно-правові теорії розглядають людину як істоту, яка має певні невід'ємні від її буття права, що впливають або з розуму, або з божественної волі, або з природи людини.

Позитивістські теорії підходять до прав людини як до категорії, що встановлюється державою.

Поєднання цих двох напрямів практично здійснюється шляхом прийняття конкретних конституційних положень, що інкорпорують перелік прав людини.

Таким чином, права людини, залишаючись морально-політичним імперативом, набувають юридичної форми і стають одним із важливих інститутів конституційного права.

Розробники проекту нової Конституції України, зокрема моделі конституційно-правового статусу особи і громадянина, спиралися на ліберальну концепцію прав людини.

У Конституції України зі 48 статей розділу II, що присвячені правам людини і громадянина, 37 стосуються особистих прав і свобод. У Конституції лише 4 статті закріплюють обов'язки громадян.

Розробники Основного Закону нашої держави виходили з того, що особа не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. Людину не можна позбавити її природних прав – це принижує її природу.

Невід'ємні права людини – відправний пункт в обґрунтуванні свободи та рівноправності, непорушності власності, поділу влади та інших цінностей цивілізації.

Правове становище громадянина в повному обсязі – це сукупність прав, свобод і обов’язків, якими він наділяється як суб’єкт правовідносин.

Основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини є:

1) *Закріплення в національному праві прав і свобод нормами міжнародного права.*

Україна як повноправний член світової співдружності, визнає і гарантує права і свободи особи, притаманні цивілізованому суспільству. У Конституції України відображено положення Всесвітньої декларації прав людини, яка була затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., а також Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права людини і Міжнародного пакту про громадянські й політичні права людини, набули чинності у 1996 р. До цих документів треба додати Європейську Конвенцію про захист прав та основних свобод людини і громадянина, ратифіковану 17 липня 1997 р. Верховною Радою України.

Права і свободи людини і громадянина, проголошені у згаданих документах та закріплені в Конституції України, перебувають, таким чином, під міжнародно-правовим захистом.

2) *Принцип невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод людини та належність їх їй від народження (ст. 21 Конституції).*

Цей принцип означає, що всі люди визнаються вільними, що вони володіють правами і свободами від народження.

3) *Принцип рівноправності прав і свобод осіб (ст. 24 Конституції).*

Цей принцип означає, що здійснення прав та свобод людини й громадянина не повинно порушувати права та свободи інших осіб. Він проголошує рівність усіх перед законом і судом (ч. 3 ст. 8 Конституції).

Права і свободи людини і громадянина визнаються за всіма однаково, незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, місця проживання, ставлення до релігії тощо (ч. 3 ст. 24 Конституції).

Рівність прав і свобод людини і громадянина проголошується чинною Конституцією України, ці права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає за свою діяльність (ч. 2 ст. 3 Конституції).

4) *Принцип єдності прав і обов'язків людини і громадянина* (ст. 23 Конституції).

Він полягає у тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути обов'язків без прав. Лише в процесі реалізації обов'язків здійснюються і права, які їм відповідають. У свою чергу здійснення прав породжує ті чи інші обов'язки. Так, згідно зі ст. 51 Конституції України, кожен із подружжя має рівні права і обов'язки, у шлюбі та сім'ї. Стаття 13 Конституції України проголошує, що кожен громадянин має право відповідно до закону користуватися об'єктами права власності народу, а ст. 66 – що кожен зобов'язаний не завдавати шкоди природі.

5) *Принцип гарантування прав і свобод людини і громадянина*. Цей принцип полягає в тому, що, по-перше, конституційні права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані і, по-друге, при прийнятті нових законів або внесенні до них змін не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Поділ прав і обов'язків на права і обов'язки людини і права і обов'язки громадянина пов'язаний з тим, що для сучасного суспільного ладу характерний дуалізм громадянського і політичного суспільства. Як член громадянського суспільства людина рівноправна з усіма іншими, а як член політичного суспільства вона рівноправна лише з тими, хто так само, як і вона, належить до даної держави.

Отже, під *конституційно-правовим, статусом особи розуміють* загальні, основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів [21, с. 119].

6.2. Поняття, зміст та принципи громадянства України

У сучасній науці конституційного права розрізняють три значення терміна «громадянство»:

1) як одне з суверенних прав держави, що передбачає її можливість в односторонньому порядку регулювати відносини громадянства. Однак при реалізації даного права держава обмежена нормами міжнародного права та правами людини, перш за все правом людини на громадянство;

2) як конституційно-правовий інститут, тобто сукупність конституційно-правових норм, що регулюють відносини між державою, з одного боку, і громадянами, іноземцями, особами без громадянства – з іншого;

3) як публічно-правовий стан індивіда, що являє собою стійкий (постійний) правовий зв'язок людини з конкретною державою, що обумовлює взаємні права та обов'язки громадян та держави у випадках, зазначених у законі.

Термін «громадянство» притаманний для держав із республіканською формою правління. У монархічних державах вживається термін «підданство», який сьогодні рівнозначний поняттю громадянства.

Згідно з Законом України «Про громадянство» *громадянство України* – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що виявляється у їх взаємних правах та обов'язках.

Стаття 3 Закону України «Про громадянство України» окреслює коло осіб, які належать до громадянства України.

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», та діти таких

осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Принципи громадянства України – це вихідні засади, керівні ідеї, що знайшли своє закріплення в законодавстві та у відносинах між державою та особою.

Ці принципи втілені в Конституції України, у Декларації про державний суверенітет України, у Декларації прав національностей, в Законі України «Про громадянство України».

Розрізняють загальні та спеціальні принципи громадянства. Так, загальними є ті принципи, які властиві не тільки інституту громадянства, а й іншим правовим, політичним, соціальним інститутам. До них належать принципи: демократизму, інтернаціоналізму, втілення в інституті громадянства ознак суверенітету держави, поєднання інтересів суспільства, держави, особи, поваги до норм міжнародного права тощо.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про громадянство України» законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

1) Принцип єдиного громадянства, який закріплений також у ст. 4 Конституції України та передбачає існування двох аспектів:

– виключення можливості існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України, що є умовою існування унітарної держави, якою є Україна;

– заборона існування подвійного громадянства (біпатризму) в Україні, оскільки, якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

2) Принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства. Даний принцип спрямований на те, щоб особа,

яка подала заяву про набуття українського громадянства або про вихід з нього, не втратила громадянства взагалі, тобто не стала апатридом – особою, права якої не захищає жодна держава.

3) Принцип неможливості позбавлення громадянина України громадянства України закріплений також у ч. 1 ст. 25 Конституції України. Наявність цього принципу відповідає світовим стандартам, зокрема ст. 15 Загальної декларації прав людини.

4) Принцип визнання права громадянина України на зміну громадянства. Цей принцип також закріплений у ч. 1 ст. 25 Конституції України. Це один з основоположних конституційних принципів, що характеризує не лише інститут громадянства, а в цілому правовий статус громадянина.

5) Принцип неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття і громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя. Цей принцип виходить із того, що громадянство – це персональний зв'язок особи із державою, а також із того, що шлюб є рівноправним союзом, який не допускає слідування у правовому розумінні одного з подружжя за іншим. При цьому відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про громадянство України» строк безперервного проживання на законних підставах на території України іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України, як умова прийняття до громадянства України, має становити два роки (а не п'ять років, як для всіх інших осіб).

6) Принцип рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України. Ця норма впливає також із змісту ч. 1 ст. 24 Конституції України.

7) Принцип збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України (принцип екстериторіальності громадянства). Даний принцип

громадянства впливає із передбачених у ст. 33 Конституції України свободи пересування, вільного вибору місця проживання, права вільно залишати територію України.

8) Принцип гарантування Україною піклування та захисту своїм громадянам, які перебувають за її межами. Цей принцип зобов'язує дипломатичні представництва та консульські установи України, їх посадових осіб уживати заходів щодо забезпечення громадянам України можливостей у повному обсязі користуватися правами, що надаються їм законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна та держава перебування.

9) Принцип неможливості вигнання або видачі громадянина України іншій державі (даний принцип також не зафіксований у Законі України «Про громадянство України», однак передбачений ч. 2 ст. 25 Конституції України).

Під *видачею (екстрадицією)* розуміють передачу злочинця державою, на території якої він знаходиться, іншій державі з метою притягнення його там до кримінальної відповідальності або для приведення до виконання винесеного там вироку. Питання про видачу громадянина виникає у випадку, коли такий громадянин, учинивши злочин за кордоном, повертається у свою країну.

Від видачі необхідно відмежовувати таке поняття, як *вигнання (експатріація)*.

Документами, що підтверджують громадянство України є:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадянина України для виїзду закордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

6.3. Набуття громадянства України

Громадянство набувається двома основними шляхами. Перший спосіб стати громадянином – народження. Такий порядок його набуття також називається *філіацією* (від лат. *filius* – син). Це найпоширеніший спосіб набуття громадянства, у будь-якій країні більшість жителів в її уродженими громадянами. Порядок набуття громадянства за народженням регулюється двома правилами – правом крові і правом ґрунту.

Право крові (*jus sanguis*) означає, що особа наслідує громадянство батьків незалежно від місця появи на світ. Це правило повною мірою діє щодо дітей молодших за 14 років. Якщо батько й мати дитини мають різне громадянство і між ними немає згоди про громадянство дитини або розпочався шлюбборозлучний процес, питання про належність дитини до конкретної держави вирішується у рамках міжнародного права за участю органів опіки та піклування країни народження. Часто такі питання виносяться на розгляд суду, що враховує, якою мовою говорить дитина, хто з батьків бере більшу участь у вихованні, а також хто з них здатний надати дитині найбільш сприятливі матеріальні умови.

Право ґрунту (*jus foli*) передбачає, що особа набуває громадянство країни народження незалежно від громадянства батьків. Право ґрунту в чистому вигляді нині діє тільки в державах Латинської Америки. У більшості країн світу діє змішаний принцип.

Другий спосіб набути громадянство – подати заяву до компетентних органів іншої держави. Цей спосіб прийнято називати *натуралізацією*. Набуття громадянства приїжджим, як правило, утруднене і супроводжується безліччю умов. Уважається, що в результаті виконання цих умов відбудеться укорінення особи в цій країні

Найчастіше до тих, хто хоче набути громадянство, ставляться такі умови: перебувати в країні на законних підставах, проживати в ній тривалий строк; володіти офіційною мовою в обсязі, достатньому для спілкування; мати легальний прибуток; бути психічно здоровим і не бути носієм вірусу імунодефіциту людини; не бути зареєстрованим у базах даних

Інтерполу як терорист; мати позитивну репутацію і протягом певного часу не вчиняти правопорушень.

Крім наведених вище, є ще кілька способів набуття громадянства. У разі переходу території від однієї держави до іншої застосовується *вибір громадянства*, коли жителі повинні визначитися протягом певного часу, або *трансферт* – автоматична зміна громадянства жителів, які в цьому випадку позбавлені права вибору. Якщо громадянство знову набуває особа, яка раніше його втратила, то говорять про *відновлення громадянства*.

Чинним законодавством України передбачено 10 підстав набуття громадянства України:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок встановлення батьківства;
- 10) а іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

6.4. Припинення громадянства України

Згідно із ст. 17 Закону України «Про громадянство України» підставами припинення громадянства України є:

- 1) вихід з громадянства України;
- 2) втрата громадянства України;
- 3) припинення громадянства України за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Вихід з громадянства – це припинення громадянства за ініціативою особи.

У законодавстві зарубіжних країн застосовуються терміни «вихід з громадянства» та «відмова від громадянства». Відмінність між ними полягає у тому, що вихід з громадянства відбувається за згодою держави, а відмова – це припинення громадянства за ініціативою особи без необхідності надання державою відповідного дозволу.

Вихід з громадянства України – це головна підстава його припинення.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 Закону України «Про громадянство України» громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Закон також визначає порядок припинення громадянства дітей.

Обмеженнями виходу з громадянства України є такі:

1) вихід з громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України. Так, Європейська конвенція про громадянство передбачає, що держава повинна дозволяти вихід з громадянства за умови, що в результаті цього особа не стане апатридом (особою без громадянства). Тому більшість європейських держав не дозволяє вихід з громадянства, якщо це призведе до апатризму особи;

2) вихід з громадянства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену в кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

У законодавстві деяких країн (Болгарія, Грузія, Росія, Румунія, Словенія, Хорватія) встановлено обмеження для виходу з громадянства у зв'язку з невиконанням особою фінансових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами, перед державою. Така норма існувала і в Законі України «Про громадянство України» в редакції 1997 р., однак у зв'язку із зловжи-

ваннями цією нормою з боку третіх осіб дане обмеження не включене до чинної редакції Закону.

Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

Датою припинення громадянства України у випадку виходу із громадянства є дата видання відповідного Указу Президента України.

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;

г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) набуття особою громадянства України через прийняття внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів.

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є

загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Органами, які виступають з ініціативою припинення громадянства України через втрату, є: органи внутрішніх справ, дипломатичні представництва чи консульські установи України.

Громадянин України, який подав заяву про вихід з громадянства України або щодо якого оформляється втрата громадянства, до видання указу Президента України про припинення громадянства України користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України.

6.5. Органи, які вирішують справи з питань громадянства України

Згідно закону України «Про громадянство України» вирішують справи з питань громадянства України:

- 1) Президент України;
- 2) Комісії при Президентові України з питань громадянства;
- 3) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства та підпорядкованих йому органів;
- 4) Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України.

Повноваження Президента України:

- 1) приймає рішення і видає укази відповідно до Конституції України і Закону «Про громадянство України» про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України;
- 2) визначає порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень;
- 3) затверджує Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства.

Повноваження Комісії при Президентові України з питань громадянства:

- 1) розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату

громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань;

2) повертає документи про прийняття до громадянства України чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України;

3) контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Повноваження спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства та підпорядкованих йому органів:

1) приймають заяви разом з необхідними документами щодо прийняття до громадянства України та виходу з громадянства України, перевіряють правильність їх оформлення, відсутність підстав, за наявності яких особа не приймається до громадянства України, а також підстав, за наявності яких не допускається вихід з громадянства України;

2) готують подання про втрату особами громадянства України і разом з необхідними документами надсилають на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

3) приймають рішення про оформлення набуття громадянства України особами за визначеними підставами (окрім випадку встановлення опіки чи піклування);

4) виконують рішення Президента України з питань громадянства;

5) видають особам, які набули громадянство України, паспорти громадянина України, свідоцтва про належність до громадянства України (для осіб віком до 16 років), тимчасові посвідчення громадянина України, проїзні документи дитини, довідки про припинення громадянства України;

6) вилучають у осіб, громадянство України яких припинено, паспорти громадянина України, свідоцтва про належність до громадянства України, тимчасові посвідчення громадянина України, паспорти громадянина України для виїзду закордон, проїзні документи дитини;

7) ведуть облік осіб, які набули громадянство України та припинили громадянство України;

8) виконують інші дії.

Повноваження Міністерства закордонних справ України, дипломатичних представництв та консульських установ України. Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України здійснюють повноваження щодо осіб, які постійно проживають закордоном.

Тема 7

Конституційні права і свободи людини та громадянина в Україні

План

- 7.1. Особисті права та свободи громадян України
- 7.2. Політичні права та свободи громадян України
- 7.3. Соціально-економічні права та свободи громадян України
- 7.4. Конституційні обов'язки громадян України
- 7.5. Особливості правового статусу іноземців в Україні

7.1. Особисті права і свободи громадян України

Особисті права і свободи – це сукупність прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її громадянства та безпосередньо пов'язані з особою, задоволенням її особистих інтересів.

Конституція України закріплює такі особисті права і свободи:

- право на життя (стаття 27 Конституції України);
- право на особисту свободу і недоторканість (ст.29 Конституції України);
- право на повагу своєї гідності (стаття 28 Конституції України);
- право на таємницю особистого життя (ст.ст. 31, 32, 51, 52 Конституції України);
- свобода світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України);
- право на недоторканість житла (ст.30 Конституції України);
- свобода пересування та право вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України);
- право знати свої права (ст. 59 Конституції України);
- право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди,

завданої органами державної влади чи органами місцевого самоврядування (ст. 56 Конституції України);

– право на судовий захист своїх прав (ст. 55 Конституції України);

– право на правову допомогу (ст. 56 Конституції України);

Найважливішим і найціннішим з-поміж особистих прав і свобод людини є *право на життя*. Універсальність цього права і його природний характер підкреслюється у міжнародно-правових документах, які визнані всіма цивілізованими державами світу. Зокрема, в ст. 3 Загальної декларації прав людини сказано, що «кожна людина має право на життя, на свободу і особисту недоторканність». У Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. у ст. 2 зазначається, що право на життя захищається законом і жодна людина не може бути умисно його позбавлена.

Положення міжнародно-правових актів повною мірою відображені у Основному Законі України. Так, у преамбулі до Конституції України проголошується, що держава дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, а в ст.3 Основного Закону зафіксовано, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». У ст.27 Конституції закріплено, що кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

Невід'ємне право на життя гарантується заборонаю смертної кари, що безпосередньо впливає з конституційної норми, за якою обов'язком держави є захист життя людини.

Право на свободу та особисту недоторканність людини.

Це право є однією з головних умов існування та розвитку людини, оскільки лише вільна людина може виявляти себе як особистість. Велика роль у забезпеченні права на свободу та особисту недоторканність належить судовому захисту. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Тримання особи під вартою до судового розгляду не може бути правилом, навпаки, утримання під вартою до суду повинно бути виключенням. Свобода та особиста

недоторканність людини ґрунтується на принципі презумпції невинуватості.

Зміст цього принципу полягає у тому, що: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувачувальним вироком суду» (ст.62 Конституції України). Обвинувачений також не повинен доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Відповідні процесуальні гарантії прав і свобод людини і громадянина закріплено в Кримінальному, Кримінально-процесуальному, Цивільно-процесуальному кодексах та інших законодавчих актах України. Кожному також гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [20, с. 160].

У структурі прав головною виступає фундаментальна якість людини – *гідність*: визнання за людиною цінності як істоти, що наділена розумом, волею та почуттями, незалежно від того що ця істота про себе думає і як її оцінюють інші [6, с. 165]. Людська гідність вища за все, вона належить кожному і виявляє цінність та самоцінність особи. Ця якість належить людині від народження і є основою всіх прав, що покликані виявляти її та захищати. Всі права людини базуються на принципі рівної гідності всіх людей. Право на повагу гідності людини гарантує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Кожна людина має право на повагу своєї гідності з боку суспільства, в якому свобода та недоторканність особи є основою гідністю людини [17, с. 54].

Недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Важливою гарантією захищеності особи є також право на недоторканність житла, що забезпечує свободу та захищеність особи. Конституція України визначає: «Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку

інакше як за вмотивованим рішенням суду» (ст.30 Основного закону).

Але Конституція України у тій же статті 30 встановлює виключення: «У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням житла людей чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку».

Правом на охорону житла користуються особи, які є його власниками, законними орендарями або які проживають за договором найму. При цьому житлом визнається і місце тимчасового перебування (готель, будинок-інтернат, гуртожиток, пансіонат). Недоторканність поширюється на особисті речі та папери, що виключає незаконні обшуки та вилучення документів.

Крім того, кожній особі гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, це означає, що органи влади, посадові та службові особи не мають права на ознайомлення з приватною інформацією, що передається за допомогою засобів зв'язку, та на її розголошення. Держава гарантує недоторканність всіх видів кореспонденції громадянам і телефонних розмов, які не повинні прослуховуватись. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігати злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Невтручання у сімейне й особисте життя. Однією з гарантій такої незалежності і є передбачене ст.32 Конституції України право на невтручання у сімейне й особисте життя, крім випадків, передбачених Конституцією. До змісту цього права належить також охорона таємниці таких сторін особистого і сімейного життя, розголошення яких з тих чи інших причин вважається небажаним (таємниця усиновлення, грошових вкладів, заповітів, стан здоров'я, фотографії тощо).

Правова охорона особистого і сімейного життя відбувається, в основному, у двох напрямках: встановлення меж

зовнішнього втручання в цю справу і заборона поширення інформації про особисте життя людей. Тому не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою, захищеною законом, таємницею

Свобода пересування та вільний вибір місця проживання.

Гарантією свободи та захищеності людини у правовій державі є можливість вільно без обмежень пересуватись та на власний розсуд обирати місце проживання. Ці положення закріплені в ст.33 Конституції України, але до кожного з них можливе застосування певних обмежень. Які це обмеження? По-перше, в кожній державі існують зони чи об'єкти, до яких доступ обмежений або заборонений законодавчими актами (місцевості, в яких проголошено надзвичайний стан; райони епідемій), а для іноземців та біженців вибір місця проживання може бути обмежений пунктами проживання, що їм рекомендовані законодавством держави. По-друге, вільне залишення території України може бути обмежене у випадках, що передбачені законодавством в інтересах охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав і свобод інших людей.

Важливе значення має закріплення в Конституції права вільно виїжджати за межі України та безперешкодно повертатися назад. Порядок реалізації цього права встановлюється Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994 року. Згідно із Законом, громадянинові України може бути тимчасово відмовлено у праві виїзду за кордон у таких випадках: якщо він обізнаний з відомостями, що становлять державну таємницю; проти нього порушено кримінальну справу; засуджений за вчинення злочину; ухиляється від виконання зобов'язань покладених на нього судовим рішенням; підлягає

призову на строкову військову службу; свідомо сповістив про себе неправдиві відомості. Даний перелік є вичерпним, і кожна підстава припиняє свою дію по закінченню визначеного часу (відбуття покарання, виконання зобов'язань, закінчення строку військової служби тощо).

Рішенням Конституційного суду України від 30 вересня 2009 року надано роз'яснення, що *право на правову допомогу* – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права.

Для реалізації права на отримання правової допомоги в Україні діє адвокатура. Яка покликана сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу.

Будь якій особі гарантується право вільно отримати правову допомогу в необхідному для неї обсязі та на будь-якій стадії процесу: допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства, дачі пояснень з цими чи іншими державними органами.

Тобто державою не встановлено жодних обмежень для захисту особи, або представництва її інтересів в будь-яких органах державної влади.

7.2. Політичні права та свободи громадян України

Під *політичними правами і свободами людини в громадянина* розуміють можливість участі громадян (як індивідуально, так і колективно) у суспільно-політичному житті держави та у здійсненні державної влади, що забезпечується законом і публічною владою [19, с. 158].

До групи політичних прав і свобод людини і громадянина належать ті з конституційних прав, які покликані забезпечити реальне народовладдя, дійсну участь громадян в управлінні справами держави і суспільства.

Ці права і свободи випливають з факту громадянства, природного правового зв'язку громадянина зі своєю державою і у більшості випадків не належать іноземцям та особам без громадянства, які проживають на території відповідної держави.

До політичних прав і свобод громадян України, які закріплені Конституцією, відноситься:

- 1) питання громадянства (Ст. 4, 25, 26);
- 2) право на інформацію (Ст.34);
- 3) свобода думки і слова (Ст.34);
- 4) право громадян об'єднуватися у політичні партії, професійні спілки та інші громадські організації (Ст.36);
- 5) право обирати та бути вільно обраним (Ст.38);
- 6) право брати участь в управлінні державними справами (Ст.38);
- 7) обговорювати та приймати закони та рішення загальнодержавного та місцевого значення (Ст.38);
- 8) право збиратися мирно, свобода зборів, мітингів, демонстрацій та походів (Ст.39);
- 9) право на звернення індивідуально чи колективно до органів державної влади та місцевого самоврядування (Ст.40);

Свобода думки і слова. Сьогодні повноцінне життя людини немислиме без права вільно висловлювати свої думки,

свої переконання, без доступу до інформації. Без свободи слова неможливе існування демократії. У Конституції України статті 34 записано: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Свобода думки і слова – це можливість виражати власну думку, погляди та переконання в будь-якій формі, яка не заборонена законом, і таким чином впливати на суспільно-політичні процеси. Реалізація цього права має бути забезпечена відсутністю цензури. Свобода слова має слугувати захисту суспільства від держави, виступати посередником між владою та народом. Окрім того, свобода слова зв'язана з моральними цінностями, етичними нормами суспільства. Тому свобода думки і слова має обмеження, але лише такі, що записані в Конституції України, тобто в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадянського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ст.34 Конституції України).

Право громадян об'єднуватися у політичні партії, професійні спілки та інші громадські організації. Конституція України в ст.36 проголошує: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей».

Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року визначає, що право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини, і гарантується Конституцією та законодавством України. Держава сприяє розвитку політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і

створює рівні умови для діяльності їх об'єднань. Закон офіційно визначає такі поняття:

Об'єднання громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Політичною партією є об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво у їх складі.

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, спортивних та інших спільних інтересів.

Забороняється створення і діяльність політичних партій, керівні органи чи структурні осередки яких перебувають за межами України, а також будь-яких структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у Збройних Силах та Прикордонних військах, на державних підприємствах, в установах та організаціях, державних навчальних закладах. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Усі об'єднання громадян рівні перед законом. Держава гарантує політичним партіям і громадським організаціям рівні умови для виконання ними своїх завдань, що служить фактичною і юридичною підставою для реалізації громадянами України свого права на об'єднання.

Право на інформацію. Вперше в Конституції України закріплено право на інформацію. Порядок здійснення права на інформацію регулює Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1991 року.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушення чи злочинам, для охорони здоров'я

населення, для захисту репутації та прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагання вилучення будь-якої інформації, а також права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому середовищі [26, с. 229].

Всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України. Суб'єктами інформаційних відносин є: громадяни України; іноземні громадяни та особи без громадянства; юридичні особи України та іноземних держав; держава: інші держави; міжнародні організації [26, с. 154].

Право обирати і бути вільно обраним. Право громадян обирати й бути вільно обраним стоїть у центрі всіх процесів формування органів держави.

Загальні вибори органів державної влади та органів місцевого самоврядування надають народові унікальну можливість контролю за діяльністю цих органів, включаючи повну зміну влади. Вибори є вільними і здійснюються на основі загального, рівного й прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Право обирати мають громадяни України, які на день проведення виборів досягли 18-ти років, за винятком осіб, яких визнано судом недієздатними.

Право бути обраними мають особи залежно від виду виборів, зокрема, народним депутатом може бути обраний лише громадянин України, який на день виборів досяг 21-го року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Депутатом місцевої Ради може бути обраний громадянин, який має право голосу і на день виборів досяг 18-ти років.

Право збиратися мирно, свобода зборів, мітингів, походів та демонстрацій. Однією з гарантій політичної свободи думки і слова є свобода зборів, мітингів і демонстрацій, де кожна особа має право висловлювати власні погляди і таким чином реалізувати свої політичні права. Зміст цієї свободи полягає у тому, що кожна особа має право висловлювати свою думку та погляди не тільки за допомогою засобів масової інформації, а й безпосередньо на зборах. Мають на увазі не виробничі або профспілкові збори – свобода зборів передбачає будь-яке вільне зібрання людей з оголошеною метою чи без неї. Те саме стосується мітингів, походів і демонстрацій – кожна фізична або юридична особа має право організувати похід або демонстрацію, що виказує підтримку або забезпечення певних подій у державі, її органах тощо. Але про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій необхідно завчасно повідомити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Така необхідність викликана насамперед інтересами громадянського порядку.

Право на звернення індивідуально чи колективно до органів державної влади та місцевого самоврядування. Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою

про їх порушення. Чинним законодавством передбачено низку вимог щодо правильного оформлення звернень громадян. Не підлягають розгляду анонімні звернення.

7.3. Соціально-економічні права і свободи громадян України

Соціальні права людини і громадянина – певні можливості людини користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку, які передбачені у відповідних статтях Основного Закону. Соціальні права і свободи є одним з найбільш численних видів прав, які проголошені й закріплені Конституцією.

До соціальних прав та свобод людини і громадянина належать:

- 1) право на житло (ст.47);
- 2) право на працю (ст.43);
- 3) право кожного, хто працює, на страйк (ст.44);
- 4) право кожного, хто працює, на відпочинок (ст.45);
- 5) право громадян на соціальний захист (ст.46);
- 6) право на достатній життєвий рівень (ст.48);
- 7) право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49);
- 8) право кожного на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля (ст.50);

Право на житло. Вже перші люди, що з'явилися на землі, стали перед проблемою, де жити, як захистити себе від негоди та диких звірів. Проблема житла турбує й сучасну людину: без нього неможливі ні сімейне життя, ні продуктивна праця, ні навчання чи творча діяльність. Визнаючи важливість вирішення цієї проблеми, Конституція України проголосила право кожного на житло. У недалекому минулому держава брала на себе зобов'язання забезпечити кожного громадянина житлом за рахунок держави, на жаль, реалізація цього права розтягувалась часом на десятиріччя. Нині воно гарантується створенням умов для забезпечення громадян житлом насамперед шляхом будівництва житла власними силами, придбання його у

власність або оренди житла. Держава гарантує громадянам, що потребують соціального захисту, надання безоплатного чи доступного для них плати житла. Важливою гарантією права на житло є також неможливість примусового позбавлення житла інакше на підставі закону за рішенням суду.

Право на працю. Праця є однією з основних форм життєдіяльності людини, яка полягає в її цілеспрямованому впливі на зовнішній світ.

У Конституції зазначається, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Гарантуючи це право, держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової, діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Право на працю, відповідно до ст.43 Конституції України, включає право на належні, безпечні й здорові умови праці, право на не нижчу від визначеної законом заробітну плату. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення. У ст.43 Основного Закону передбачена заборона використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах. Забороняється направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей до 3-х років, а жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років або дитину інваліда не можуть направлятися у відрядження або залучатися до надурочних робіт без їх згоди.

Державі належить контроль за організацією та умовами найманої праці. Юридичні гарантії права на працю містяться у поточному законодавстві (в нормах трудового, адміністративного, кримінального права). Захист трудового права здійснюється державними органами, а також професійними спілками та іншими об'єднаннями громадян.

У недемократичних державах конституції формують не право, а обов'язок працювати, що на практиці проявляється у примусі до праці. Наявність обов'язку працювати у

конституціях демократичних держав має більше моральне, ніж юридичне значення [29, с. 178].

Робота інвалідів у нічний час допускається тільки за їх згодою і при умові, що це не протирічить медичному висновку.

Право на страйк. Відповідно до ст. 44 Конституції України ті, хто працюють, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення права на страйк встановлюється Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року.

Страйк може бути розпочато, якщо мирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту) або власник чи уповноважений ним орган (представник) ухиляється від мирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Згідно із ст. 17 Закону страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Рішення про оголошення страйку на підприємстві приймається загальними зборами (конференцією) найманих працівників шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або делегатів конференції. Рекомендації щодо оголошення чи неоголошення галузевого або територіального страйку приймаються на галузевому або територіальному рівнях на конференції, зборах, пленумі чи іншому виборному органі представників найманих працівників або профспілок і надсилаються відповідним трудовим колективам чи профспілкам.

Наймані працівники підприємств галузі чи адміністративно-територіальних одиниць самостійно приймають рішення про оголошення або неоголошення страйку на своєму підприємстві.

Страйк вважається галузевим чи територіальним, якщо на підприємствах, на яких оголошено страйк, кількість працюючих становить більше половини загальної кількості працюючих відповідної галузі чи території.

Орган (особа), який очолює страйк, зобов'язаний письмово попередити власника або уповноважений ним орган (представника) не пізніше як за 7 днів до початку страйку, а у разі прийняття рішення про страйк на безперервно діючому виробництві – за 15 днів.

Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективного трудового спору (конфлікту) у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу (представника) задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок чи уповноваженого нею (ними) органу.

Право на відпочинок. Право на відпочинок має кожен, хто працює. Воно забезпечується наданням оплачуваної щорічної відпустки, днів щотижневого відпочинку, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Законом встановлено, що нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень, а щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік. Працівникам надається перерва для відпочинку і харчування тривалістю не більше 2 годин, вона повинна надаватися через 4 години після початку роботи і цей час визначається правилами внутрішнього трудового договору. При 5-денному робочому тижні працівникам надається 2 вихідні, при 6-денному – 1 день. Загальними вихідними є неділя. В Україні встановлено такі святкові дні: 1 січня, 7 січня, 8 березня, 9 травня, 28 червня, 24 серпня. Робота також не проводиться в дні релігійних свят: 7 січня, Пасха, Трійця. Якщо святковий день припадає на неробочий відповідно неробочим буде наступний день. За працю у вихідні і святкові дні оплата здійснюється у подвійному розмірі. Порядок надання відпусток працівникам регулюється

Законом України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 року. Право на відпустки мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами всіх форм власності, а також працюють за трудовим договором у фізичних осіб.

Право на відпочинок забезпечуються (гарантії цього права): гарантованим наданням відпустки, заборонаю заміни відпустки грошовою компенсацією. Щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 днів. Відкликання з щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків (при умові відбуття 14 днів).

Право на соціальний захист. Стаття 46 Конституції України проголошує і закріплює право громадян на соціальних захист та визначає конкретні види соціального забезпечення. Зокрема, закріплюється право на забезпечення у старості чи у разі втрати годувальника, у разі повної або часткової втрати працездатності (перехід на інвалідність), при тимчасовій втраті працездатності, а також у випадку безробіття, що сталося з незалежних від громадянина причин. Основні види пенсій передбачає Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Пенсії за віком, по інвалідності, за вислугу літ, у зв'язку з втратою годувальника, а також соціальні пенсії, що призначаються і виплачуються непрацездатним громадянам при відсутності у них права на трудову пенсію. Реалізація та фінансування діючої системи соціального забезпечення населення України спирається переважно на державне забезпечення і управління.

Економічні права і свободи людини і громадянина – це самостійний вид прав і свобод у загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливість людини та громадянина володіти, використовувати та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах і

формах, передбачених Конституцією та законами України [26, с. 176]. Економічні права і свободи людини і громадянина складають окрему важливу групу основних прав і свобод людини та громадянина України.

До основних економічних прав і свобод людини і громадянина відносять:

- 1) право приватної власності (ст. 41 Конституції України);
- 2) право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України);
- 3) право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності: власності Українського народу, державної та комунальної власності (ст. 13, 14).

Право приватної власності. Частина 1 статті 41 Конституції України надає кожній людині право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном та результатами своєї інтелектуальної праці. Конституція України не визначає об'єктів приватної власності. Гарантування приватної власності – це один із важливих факторів соціальної стабільності, засіб підвищення добробуту населення. Непорушність приватної власності і право на успадкування гарантується законом та захищається судом. Закон визначає способи набуття приватної власності та межі користування нею задля забезпечення виконання нею її функцій і доступності для всіх. Ніхто не може бути протиправно позбавлений своєї власності. Здійснення громадянами права власності не повинно порушувати прав інших осіб. Кожний має право охороняти свою власність усіма законними засобами.

Право на підприємницьку діяльність. Серед конституційних прав і свобод людини і громадянина важливе місце посідає право на підприємницьку діяльність. У статті 42 Конституції України зазначається: «Кожний має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом». Це право означає, що кожний сам вільний вибирати, орієнтуючись на свої бажання і можливості, чим займатися: стати підприємцем, менеджером на акціонерному підприємстві або розпочати індивідуальну трудову діяльність. Людина може визначитися, що вигідно для неї особисто, і заздалегідь

вирішити, коли і що треба робити, що від кого і в якому обсязі й на яких умовах вимагати для реалізації своїх економічних прав та інтересів.

Держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів.

Відповідно до статті 42 Конституції України підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом [23, с.122].

7.4. Конституційні обов'язки громадян України

Основні права нерозривно пов'язані з обов'язками громадян. *Обов'язки громадян* – це визначені конституційним законодавством України міри необхідної поведінки громадянина, забезпечувані заходами державного примусу. Для того, щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні й духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки. Основними конституційними обов'язками громадян України є:

- 1) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст.65);
- 2) не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст.66);
- 3) сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст.67);
- 4) додержання Конституції та законів України (ст.68);

- 5) військова служба (ст.35);
- 6) піклування дітей про батьків та батьків про дітей (ст.51);
- 7) повага національної гідності інших осіб, укріплення дружби між націями та народами України (ст. 35, 37, 10);

Стаття 65 Конституції України встановлює обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати її державні символи.

Громадяни проходять військову службу відповідно до Законів України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року, «Про оборону» від 6 грудня 1991 року та «Про альтернативну (невійськову) службу», норми останнього поширюються на тих громадян, які в силу своїх релігійних переконань не можуть проходити військову службу.

У статті 66 Конституції України йдеться про незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині. Відомо, що на захист цих національних цінностей спрямоване чинне законодавство України, у тому числі й кримінальне. Та ж обставина, що нині це питання дістало конституційне закріплення, засвідчує його важливість. Конституція також встановлює, що кожен, хто заподіяв шкоду природі, культурній спадщині, повинен відшкодувати завдані ним збитки.

Одним із найважливіших обов'язків громадян перед державою є своєчасна сплата податків і зборів у порядку й розмірах, встановлених законом. Податки і збори дають змогу створити механізм перерозподілу прибутків людей від більш забезпечених на користь менш забезпечених.

Стаття 68 Конституції України присвячена врегулюванню прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, встановлює обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [1]. При цьому підкреслюється, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Ця норма має загальне значення. Вона поширюється на всі норми і положення Конституції.

7.5. Особливості правового статусу іноземців в Україні

Основи правового положення іноземців в Україні закладено в положеннях Конституції України та низці Законів України, зокрема в Законах України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року та в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року.

Так, у статті 26 Конституції України зазначено, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Згідно Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» *іноземець* – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Основні положення, які визначають статус іноземців в Україні:

1. Іноземці мають ті ж права і свободи та виконують ті ж обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією, іншими законами України, а також міжнародними договорами України.

2. Іноземці є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, інших обставин.

3. Здійснення іноземцями своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні.

4. Іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави.

Іноземці та особи без громадянства, які іммігрували в Україну на постійне проживання або до прийняття рішення про припинення громадянства України постійно проживали на території України і після прийняття рішення про припинення громадянства України залишилися постійно проживати на її території, отримують *посвідку на постійне проживання*. У випадку інших законних підстав перебування іноземців та осіб без громадянства на території України – *посвідку на тимчасове проживання*.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано *притулок* у порядку, встановленому законом.

Іноземці та особи без громадянства можуть набути громадянства України в порядку, встановленому Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року.

В'їзд в Україну іноземцю або особі без громадянства не дозволяється:

– в інтересах забезпечення національної безпеки України або охорони громадського порядку;

– якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні;

– якщо при клопотанні про в'їзд в Україну така особа подала про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи;

– якщо паспортний документ такої особи, віза – підроблені, зіпсовані чи не відповідають установленому зразку або належать іншій особі;

– якщо така особа порушила у пункті пропуску через державний кордон України правила перетинання державного кордону України, митні правила, санітарні норми чи правила або не виконала законних вимог посадових та службових осіб органів охорони державного кордону, митних та інших органів, що здійснюють контроль на державному кордоні;

– якщо під час попереднього перебування на території України іноземець або особа без громадянства не виконали рішення суду або органів державної влади, уповноважених накладати адміністративні стягнення чи мають інші невиконані майнові зобов'язання перед державою, фізичними або юридичними особами, пов'язані з попереднім видворенням, у тому числі після закінчення терміну заборони подальшого в'їзду в Україну.

Рішення про заборону в'їзду в Україну приймається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, Службою безпеки України або органом охорони державного кордону.

Виїзд з України іноземцю або особі без громадянства не дозволяється, якщо:

– він є підозрюваним, обвинуваченим у вчиненні на території України злочину чи підсудним за вчинення злочину на території України у разі, якщо до таких осіб відповідно до

закону прийнято рішення щодо заборони виїзду за межі України;

– його засуджено за вчинення злочину – до відбування покарання або звільнення від покарання;

– його виїзд суперечить інтересам забезпечення національної безпеки України – до припинення обставин, що перешкоджають виїзду.

Іноземець або особа без громадянства можуть бути *примусово повернуті* в країну походження або третю країну, якщо їх дії порушують законодавство про правовий статус іноземців та осіб без громадянства або суперечать інтересам забезпечення національної безпеки України чи охорони громадського порядку, або якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України за рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, органу Служби безпеки України або органу охорони державного кордону (стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані ними у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України) з подальшим повідомленням протягом 24 годин прокурору про підстави прийняття такого рішення. У рішенні про примусове повернення зазначається строк, протягом якого іноземець або особа без громадянства повинні виїхати з України. Зазначений строк не повинен перевищувати 30 днів з дня прийняття рішення.

Особа без громадянства, яка постійно проживає в Україні і вчинила злочин поза межами України, не може бути видана іншій державі для притягнення до кримінальної відповідальності чи для виконання вироку суду.

Питання стосовно *видачі іноземців*, які перебувають в Україні і вчинили злочин поза межами України, регулюється законодавчими актами України та міжнародними договорами України.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, органи охорони державного кордону або органи Служби безпеки України

можуть лише на підставі винесеної за їх позовом постанови адміністративного суду примусово видворити з України іноземця та особу без громадянства, якщо вони не виконали в установленій строк без поважних причин рішення про примусове повернення або якщо є обґрунтовані підстави вважати, що іноземець або особа без громадянства ухилятимуться від виконання такого рішення, крім випадків затримання іноземця або особи без громадянства за незаконне перетинання державного кордону України поза пунктами пропуску через державний кордон України та їх передачі прикордонним органам суміжної держави.

Рішення суду про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства може бути оскаржено в порядку, передбаченому законом.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції або орган охорони державного кордону на підставі відповідного рішення з наступним повідомленням протягом 24 годин прокурора, розміщує іноземців та осіб без громадянства, зазначених у частині першій цієї статті, у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України.

Іноземці та особи без громадянства перебувають у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України, протягом строку, необхідного для виконання рішення суду про примусове видворення, але не більш як дванадцять місяців.

Відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року, іноземцям може бути надано статус *біженця* та осіб, які потребують *додаткового* або *тимчасового* захисту.

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися

захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Особа, яка потребує додаткового захисту – особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Особа, яка потребує тимчасового захисту – іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

Особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту, під час в'їзду в Україну незаконно перетнула державний кордон України, повинна без зволікань звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, проводиться на підставі заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Така заява особисто подається іноземцем чи особою без громадянства або її законним представником до органу міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах за місцем тимчасового перебування заявника.

Заявник, якому виповнилося вісімнадцять років, подає заяву про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, в якій викладає основні відомості про себе та обставини, що змусили його залишити країну походження.

Орган міграційної служби, який прийняв до розгляду заяву іноземця чи особи без громадянства про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, видає заявникові довідку про звернення за захистом в Україні та реєструє заявника. Протягом п'ятнадцяти робочих днів з дня реєстрації заяви орган міграційної служби проводить співбесіду із заявником, розглядає відомості, наведені в заяві, та інші документи, вимагає додаткові відомості та приймає рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, або про відмову в оформленні документів для вирішення зазначеного питання.

Рішення за заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, у тому числі стосовно перебуваючих з ним на території України неповнолітніх дітей, приймається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань міграції протягом місяця з дня отримання особою справи заявника та письмового висновку органу міграційної служби, який розглядав заяву. Строк прийняття рішення може бути продовжено керівником спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань міграції, але не більше трьох місяців.

Посвідчення біженця чи посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту, видається строком на *п'ять років*.

Особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на:

- тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу в порядку, встановленому законодавством України;
- проживання у родичів, у готелі, піднаймання житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців;
- безоплатну правову допомогу в установленому порядку;

– конфіденційне листування з УВКБ ООН та право на відвідання співробітниками УВКБ ООН;

– інші права, передбачені Конституцією та законами України, для іноземців та осіб без громадянства, які законно перебувають на території України.

Особа, яка звернулася за наданням статусу біженця чи додаткового захисту і стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, зобов'язана:

– подати відповідному органу міграційної служби відомості, необхідні для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

– відбутися до визначеного місця тимчасового проживання у разі одержання направлення органу міграційної служби;

– проходити медичне обстеження на вимогу органів міграційної служби;

– з'являтися до відповідного органу міграційної служби у визначений ним строк;

– повідомляти органу міграційної служби, до якого було подано заяву про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, про свої поїздки за межі адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюються повноваження цього органу.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права на:

– пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом;

– працю;

– провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом;

– охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;

– відпочинок;

– освіту;

– свободу світогляду і віросповідання;

– направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;

– володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;

– оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;

– звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

– безоплатну правову допомогу в установленому порядку.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, зобов'язана:

– повідомляти протягом десяти робочих днів органу міграційної служби за місцем проживання про зміну прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття громадянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі;

– знятися з обліку і стати на облік у відповідному органі міграційної служби за новим місцем проживання у разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється повноваження іншого органу міграційної служби;

– проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені органом міграційної служби за місцем проживання.

Статус біженця та додатковий захист втрачаються у разі, якщо особа:

– добровільно знову скористалася захистом країни громадянської належності (підданства);

– набула громадянства України або добровільно набула громадянства, яке мала раніше, або набула громадянства іншої держави і користується її захистом;

– добровільно повернулася до країни, яку вона залишила чи за межами якої перебувала внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань;

– будучи особою без громадянства, може повернутися в країну свого попереднього постійного проживання, оскільки обставин, за яких її було визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, більше не існує;

– отримала притулок чи дозвіл на постійне проживання в іншій країні;

– не може відмовлятися від користування захистом країни своєї громадянської належності, оскільки обставин, на підставі яких особу було визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, більше не існує.

Особи, яких визнано біженцями в Україні, вважаються такими, які постійно проживають в Україні, з дня прийняття рішення про визнання їх біженцями.

Особи, яких визнано особами, які потребують додаткового захисту, вважаються такими, які безстроково на законних підставах перебувають на території України.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання.

У разі якщо на території України з країни, яка має спільний кордон з Україною, масово прибувають особи у зв'язку з подіями, зазначеними в Законі, за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань міграції, Кабінет Міністрів України приймає постанову про надання таким особам *тимчасового захисту*.

Питання прийняття осіб, які потребують тимчасового захисту, визначення їх місць розміщення, порядку реєстрації,

забезпечення їх життєдіяльності, фінансування, регулюються Кабінетом Міністрів України.

Тимчасовий захист особам надається Кабінетом Міністрів України на строк до припинення обставин у країнах їх походження, у зв'язку з якими вони змушені були прибути на територію України, але не більш як на *один рік*. Строк тимчасового захисту може бути продовжено лише на один рік.

Особи, яким надано тимчасовий захист, є іноземцями чи особами без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах на період дії обставин, за наявності яких було надано тимчасовий захист.

Іноземцям та особам без громадянства, яким надано тимчасовий захист, видається посвідчення особи, якій надано тимчасовий захист в Україні, що діє протягом періоду надання тимчасового захисту.

Тема 8

Форми народного волевиявлення

План

- 8.1. Поняття та принципи виборчого права
- 8.2. Поняття та загальна характеристика виборчих систем
- 8.3. Поняття та види виборів. Виборчий процес в Україні
- 8.4. Референдум як форма народного волевиявлення

8.1. Поняття та принципи виборчого права

Вибори – один із найдавніших традиційних інститутів конституційного права. Нам відомі правила з історії держави і права, що існували у стародавніх демократіях (Стародавній Рим, Греція), де участь вільних людей у голосуванні була обов'язковою і за це навіть платили. Стародавні республіки без виборів не могли існувати. Потім цей інститут практично зник на сотні років, оскільки у світі запанував абсолютизм і потреби у виборах в державні органи просто не було. Відродилися вибори та виборче право, яке їх регулює, тільки в епоху буржуазних революцій (XVIII ст.) та свій подальший розвиток виборче право отримало в 19 ст. і сформувалося у вигляді сучасного інституту в XX ст.

Термін «*виборче право*» має в юридичній літературі два значення: об'єктивне та суб'єктивне.

Об'єктивне виборче право – це система конституційно-правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з виборами органів держави та місцевого самоврядування. Це один з інститутів конституційного права, хоч й охоплює окремі норми інших галузей права – трудового, цивільного, адміністративного, кримінального. Такі норми можна назвати полівалентними, бо вони одночасно належать до двох або більше галузей права.

Отже, об'єктивне право регулює виборчу систему в широкому сенсі, хоч і не у повному її обсязі. Звичайно предметом виборчого права вважаються пов'язані з виборами

суспільні відносини, в яких прямо чи посередньо беруть участь громадяни.

Виборчо-правовими бувають матеріальні та процесуальні норми (останні складають переважаючу більшість норм цієї групи).

Систему джерел виборчого права складають всі джерела конституційного права, в яких є виборчо-правові норми. Особливе місце тут належить спеціальним виборчим законам, які інколи мають форму кодексів.

Суб'єктивне виборче право – це гарантована громадянину державою можливість брати участь у виборах державних органів та органів місцевого самоврядування. Це комплекс конкретних прав особи, до яких насамперед належить активне виборче право або право голосу, яке інколи йменують загальним виборчим правом. Право голосу використовується при голосуваннях на виборах державних та самоврядних органів і посадових осіб, на референдумах і публічних зборах.

Сюди відноситься і пасивне виборче право або право обиратися (так правильніше говорити, ніж право бути обраним) у виборні органи держави або самоврядування, яке охоплює право висувати свою кандидатуру або давати згоду на її висунення.

До цього переліку віднесені й інші права:

- участь у формуванні виборчих органів;
- у висуненні кандидатів;
- виступати з ініціативою відкликання виборних представників і посадових осіб;
- заявляти відводи, заперечення, у тому числі щодо результатів виборів.

Це право відноситься до політичних прав. Як зазначалося, саме з наявністю в особи виборчого права звичайно пов'язують стан її громадянства.

Принципи виборчого права – це ті умови його визнання та реалізації, дотримання яких на виборах робить ці вибори дійсно народним волевиявленням. І навпаки – порушення цих принципів підриває легітимність виборів, а отже, й виборних органів влади та самоврядування.

До принципів суб'єктивного виборчого права можна віднести:

- загальність;
- вільність виборів (визнається навіть при демократичному режимі не всюди);
- рівність;
- безпосередність (інколи поєднана з певною опосередкованістю);
- таємне голосування.

Принцип загальності виборчого права означає, що виборчі права (або хоча б активне виборче право) визнаються за всіма дорослими і психічно здоровими громадянами. Це, так би мовити, максимум можливого, який на ділі практично ніде не досягається.

Коло осіб, за якими конституція та виборчі закони визнають виборчі права, обмежується так званими цензами (кваліфікаціями), тобто спеціальними умовами. При цьому цензи не повинні встановлюватися виборчим законом, якщо вони не передбачені в конституції або якщо конституція не передбачила можливості встановлення їх законом.

Особа, за якою конституцією або законом визнано право голосу, називається виборцем.

Сукупність виборців країни або територіальної одиниці називається їхнім *виборчим корпусом* (електоратом).

Розрізняють:

- юридичний виборчий корпус – сукупність виборців, внесених у списки (зареєстрованих);
- фактичний виборчий корпус – сукупність голосуючих виборців;
- потенційний виборчий корпус – сукупність усіх виборців як зареєстрованих, так і з певних причин не зареєстрованих.

Для виборчого права характерним є наявність *виборчих цензів*.

Віковий ценз – означає визнання за особою виборчих прав по досягненню певного віку. Є тенденція до зниження вікового цензу.

Ценз осілості передбачає, що за особою визнаються виборчі права лише після того, як вона проживе в цій країні або місцевості певний час. Сенс цього цензу в тому, що виборець

повинен хоча б мінімально бути знайомий з проблемами місцевості, де він буде голосувати.

З цензом осілості не слід плутати ценз громадянства, відповідно до якого до виборів допускаються лише особи, які перебувають у громадянстві певної держави не менше встановленого строку.

Майновий ценз встановлений на початку ери конституційного ладу. Він полягав у вимозі, щоб виборцю належало майно не нижче встановленої суми або щоб він сплачував певного розміру податки. Вважалося, що люди, які не мають достатнього майна, не можуть брати участь в управлінні державою. З ХХ ст. майновий ценз практично скрізь відмінений і виборче право почало вважатися загальним.

Знищений був і *статевий ценз* (в Швейцарії – лише в 1970-71 рр.).

Із *майновим цензом* пов'язані освітній ценз та його різновидність – ценз грамотності.

Освітній ценз передбачає допущення до виборів осіб, які володіють встановленим обсягом загальноосвітніх знань.

Зустрічаються, хоч і достатньо рідко, *релігійні цензи*. Особливу групу утворюють так звані моральні цензи.

Отже, цензи – це певні вимоги, які висувуються до особи для того, щоб вона отримала виборче право.

При цьому слід зазначити, що практично всі види цензів для пасивного виборчого права є жорсткішими, ніж для активного.

Принцип вільних виборів означає, що виборець сам вирішує брати йому участь у виборчому процесі чи ні. Свідома неучасть виборців у виборах називається *абсентеїзмом*.

У деяких країнах передбачений обов'язковий вотум, тобто юридичний обов'язок виборців брати участь у голосуванні.

Обов'язковий порядок голосування зумовлює штучне підвищення активності виборців. Однак за своєю природою таке голосування суперечить ідеї вільного волевиявлення на виборах. А це волевиявлення становить сенс самого виборчого права як суб'єктивного права громадян.

Ставлення до голосування і до участі у виборах загалом, як до обов'язку, доцільне тоді, коли воно саме по собі формувалося у свідомості виборців.

Рівне виборче право. Цей принцип передбачає рівну для кожного виборця можливість впливати на результат виборців. Він є наслідком і одним з проявів конституційно-гарантованої рівноправності громадян.

Принцип рівності виборчого права можна звести до формули: «одна людина – один голос».

Пряме (безпосереднє) виборче право означає право виборця обирати і обиратися безпосередньо у виборний орган або на виборну посаду.

Непряме (опосередковане, багатоступеневе) виборче право означає, що виборець обирає лише членів колегії, яка потім вже обирає виборний орган.

Згідно з принципом таємного голосування зовнішній нагляд і контроль за волевиявленням виборця не здійснюється. Сенс його в тому, щоб гарантувати повну свободу цього волевиявлення. Забезпечується таємниця голосування тим, що виборець заповнює виборчі бюлетені або маніпулює з машиною для голосування в закритій для сторонніх поглядів кабіні.

Тільки дотримання всіх вказаних принципів дає змогу визнати вибори демократичними і такими, що визначають дійсне волевиявлення електорату [16].

8.2. Поняття та загальна характеристика виборчих систем

Визначальним для характеристики парламентських виборів як форми реалізації ідей представницької демократії є поняття виборчої системи.

Виборча система – це встановлений конституцією і законодавством порядок визначення результатів виборів. У деяких країнах як синонім поняття «виборчі системи» використовується термін «система представництва». Існує три різновиди систем, кожний з яких має багато конкретних

варіантів – *мажоритарні*, пропорційні і змішані виборчі системи.

Виборчі системи, в основі яких є принцип більшості, називаються мажоритарними. Історично, саме ці системи були запроваджені першими.

За *мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості* обраним вважається кандидат, який одержав 50% + 1 голос встановленої в законі або загальної кількості поданих в окрузі голосів, тобто той, хто користується абсолютною підтримкою виборців, які брали участь у голосуванні. У випадках, коли жоден з кандидатів не набере необхідної кількості голосів, питання про заміщення мандата або виборної посади залишається відкритим. Для того, щоб зробити вибори результативними, застосовують різні способи. Наприклад, на повторне голосування (перебалотування) пропонують дві кандидатури, які попередньо набрали найбільшу кількість голосів.

Недолік мажоритарних систем абсолютної більшості полягає в тому, що голоси, подані за переможених кандидатів, фактично пропадають, хоча кількість цих голосів може наближатися до половини поданих в окрузі, волевиявлення відповідних виборців не матиме практичного значення.

За *правилами мажоритарних систем відносної більшості* обраним у виборчому окрузі визнається кандидат (або партійний список кандидатів), який набрав більше голосів, ніж кожний окремий його конкурент, хоча це і становить менше частини всіх поданих в окрузі. Прихильники цієї виборчої системи розцінюють як її позитивну якість те, що вона сприяє утворенню стабільних парламентів і урядів. Однак така стабільність має «штучний характер», не кажучи вже про те, що вибори в парламент можуть спотворити уявлення про дійсне співвідношення суспільно-політичних сил.

Існує ще мажоритарна система *кваліфікованої більшості*.

Вибори за мажоритарними системами, як правило, проводяться в одномандатних округах.

Іншим різновидом виборчих систем є *пропорційні системи*. Головна відмінність їх від мажоритарних в тому, що

вони ґрунтуються не на принципі більшості, а на відповідності завойованих партією депутатських мандатів кількості одержаних нею на виборах голосів.

Форми пропорційного представництва характеризуються різноманітністю. Важко знайти дві країни, де б ці форми збігалися в деталях. Однак усі без винятку форми такого представництва мають певні спільні риси і ґрунтуються на двох началах. Це – необхідність визначення так званого виборчого метра та існування умовної передачі голосів. Виборчий метр (квота) – це найменша кількість голосів, необхідних для обрання одного депутата за пропорційними виборчими системами. Умовна передача голосів – це обов'язкове зарахування голосів, поданих за кандидата понад кількість, визначену виборчим метром, іншому кандидату, який не набрав необхідного числа голосів.

Якщо в складений партією список кандидатів жодних змін виборцю вносити не дозволяється, то йдеться про так звані зв'язані списки (жорсткі, закриті). Вільні (гнучкі, відкриті) списки – ті списки, де можна вносити зміни. Вільні списки застосовуються, наприклад, у поєднанні з преференційним голосуванням.

Інститут преференційного голосування має за мету дати виборцям можливість не тільки проголосувати за список кандидатів певної партії, але й всередині цього списку висловитись на користь певних кандидатів; сприяти їх обранню. З цією метою, голосуючи за список, виборець відмічає й кандидатів того списку, обрання яких для нього є бажаним. Використовуючи преференційне голосування, виборець може сприяти обранню кандидата, який знаходиться посередині або в кінці списку.

Кумулятивний вотум характеризується тим, що кожний виборець у багатомандатному виборчому окрузі має стільки голосів, скільки треба обрати кандидатів (зрозуміло, кількість голосів у всіх виборців однакова), і розподіляє свої голоси між кандидатами як завгодно: може віддати декільком кандидатам по одному голосу, а може, наприклад, одному з кандидатів віддати всі свої голоси, акумулюючи їх у нього. В результаті і виникла назва система (від лат. *simulatio* – скупчення).

Панашування – означає право виборця голосувати за кандидатів з різних списків чи вписувати у списки нових кандидатів. Панашування може здійснюватися як при мажоритарній системі (якщо виборчі округи – багатомандатні), так й при пропорційній.

Ще одним різновидом виборчих систем є змішані системи, яким властиві елементи мажоритаризму та пропорціоналізму. Трапляються формальні сполучення мажоритаризму і пропорціоналізму.

Характеризуючи пропорційні та змішані виборчі системи, слід зазначити, що законодавство багатьох країн містить положення, які об'єктивно зумовлюють фактичне порушення пропорційного представництва. Найбільш характерним прикладом таких положень є норми, що регламентують застосування так званих відсоткових застережень.

Найнижчий прохідний бар'єр – одновідсотковий – в Ізраїлі. Найвищий – 18 відсотків – у Ліхтенштейні та Португалії. На один відсоток поступається їм лише Японія.

Розглянуте та інші обмеження пропорційного представництва звичайно пояснюються потребами не розпорошувати політичні сили в парламентах і тим самим забезпечити стабільність уряду.

Подібні застереження об'єктивно сприяють зміцненню позицій великих партій і звужують сферу діяльності інших.

Загалом значення будь-яких виборчих систем не треба абсолютизувати. Вони звичайно сприймаються лише як спосіб наближення до більш-менш справедливого представництва і в жодному разі не як метод досягнення ідеального результату.

В Україні виборча система в період з 1991 до 2012 року перетерпіла певні еволюційні зміни: мажоритарна виборча система, що утвердилася після проголошення незалежності України, змінилася після прийняття Конституції України в 1996 року на змішану. Станом на 2012 рік в Україні застосовується змішана система виборів для різних органів публічної влади.

Так, змішана (пропорційно-мажоритарна) виборча система застосовується в Україні при виборах народних депутатів України.

Змішана (мажоритарно-пропорційна) виборча система застосовується при виборах:

- депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- депутатів обласних рад;
- депутатів районних, міських, районних у містах рад.

Мажоритарна виборча система абсолютної більшості застосовується при виборах Президента України.

Мажоритарна виборча система відносної більшості застосовується при виборах:

- депутатів сільських і селищних рад;
- сільських, селищних і міських голів.

Отже, сьогодні в Україні діє кілька самостійних виборчих систем, що передбачає застосування пропорційної та мажоритарної систем до різних видів виборів.

8.3. Поняття та види виборів. Виборчий процес в Україні

Однією з найдієвіших форм безпосередньої демократії в Україні є вибори. Саме вибори дозволяють перетворити волевиявлення громадян України у волю українського народу при формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Вибори – одна з найдавніших форм прямого народовладдя, відома ще з часів так званої «вічової демократії». Вони пройшли складний шлях становлення і розвитку, набуваючи нових юридичних властивостей. Нині вибори на загальнодержавному та місцевому рівні проводяться у більшості країн світу, за винятком теократичних монархій.

Вибори є не тільки найбільш поширеною формою безпосередньої реалізації народного суверенітету, а й показником рівня розвитку громадянського суспільства, правової держави, прав і свобод людини і громадянина тощо. В Україні вибори на демократичних засадах почали проводитися одночасно з проголошенням незалежності нашої держави. Нагадаємо, що 1 грудня 1991 р., одночасно з проведенням Всеукраїнського референдуму, який надав найвищої юридичної сили Акта проголошення незалежності України, були проведені

вибори Президента України. З того часу, відповідно до чинного законодавства України, в нашій країні регулярно проводяться вибори представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Під виборами слід розуміти форму безпосередньої демократії, зміст якої полягає у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування громадян України.

За своїм змістом вибори є волевиявленням народу щодо формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

За формою вибори являють собою вибір найбільш гідного кандидата на виборну посаду до органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування громадян за його кандидатуру. Вибори класифікуються за різними підставами, зокрема:

1. За суб'єктами вибори поділяються на:
 - парламентські;
 - президентські;
 - місцеві.
2. Залежно від підстав проведення:
 - чергові;
 - позачергові (дострокові);
 - повторні;
 - проміжні.
3. Залежно від того обирається виборний орган повністю чи частково:
 - загальні;
 - часткові (коли обирається частина колегіального органу).
4. Залежно від способу волевиявлення виборців:
 - прями;
 - непрямі.

Сутність і зміст виборів найбільш узагальнено виражають їх принципи. Вони опосередковують основні, фундаментальні засади правового регулювання правовідносин, що утворюються в процесі організації та проведенні всіх видів виборів в Україні.

Загальними принципами виборів як основної форми безпосередньої демократії є принципи:

- суверенності народу;
- єдиновладдя народу;
- повновладдя народу;
- безпосереднього волевиявлення народу;
- поєднання безпосередньої і представницької демократії;
- пріоритетності безпосереднього народовладдя в системі демократії;
- політичного плюралізму;
- конституційності й законності;
- загальності у здійсненні безпосереднього народовладдя;
- рівності у здійсненні безпосереднього народовладдя;
- відкритості та гласності тощо.

Принципи виборчого права втілюються у процедурі організації та проведення виборів, яку ще називають виборчим процесом.

Виборчий процес – це система врегульованих Конституцією та законами України основних послідовних процесуальних стадій (етапів) організації та проведення виборів в Україні.

Виборчий процес – це певна діяльність й система правових норм, які цю діяльність регулюють.

У першому значенні можемо визначити виборчий процес як врегульовану законом та іншими соціальними нормами діяльність індивідів, органів, організацій і груп з підготовки і проведення виборів у державні органи та органи місцевого самоврядування.

Будучи нормативно врегульованою, ця діяльність є впорядкованою, складається з певних, розміщених у встановленій послідовності, елементів – стадій.

Призначення виборів. Ця стадія може бути відсутньою, якщо дата виборів встановлена законодавчо.

1. Стадія визначення виборчих округів.
2. Визначення виборчих дільниць (секцій тощо).
3. Утворення виборчих органів (комісій, бюро).
4. Реєстрація виборців.

5. Висунення кандидатів.
6. Агітаційна компанія.
7. Голосування.
8. Підрахунок голосів і визначення результатів голосування.
9. Можливий другий тур голосування (або нові вибори).
10. Остаточне визначення й опублікування результатів виборів.

У багатьох країнах загальні вибори проводяться тільки в неробочі дні.

Виборчі округи – це територіальні одиниці, що об'єднують громадян для обрання депутатів у представницькі органи держави і місцевого самоврядування.

Вони можуть утворитись спеціально, але нерідко виборчими округами виступають території суб'єктів федерації або одиниць політико-територіального поділу, а іноді історичних територіальних одиниць. У тих випадках, коли виборчі округи не утворюються, вся країна є єдиним виборчим округом.

В залежності від кількості депутатів, які обираються в окрузі, виборчі округи поділяються на *одномандатні* (уніномінальні, тобто однойменні) і *багатомандатні* (поліномінальні, тобто багатойменні, в яких обирають багато, до декількох десятків, депутатів і плюриномінальні, тобто, в яких обирають декількох депутатів).

Зустрічаються випадки, коли єдина норма представництва умисно порушується при визначенні меж виборчих округів.

Така практика називається «виборчою географією (геометрією)».

Виборчі дільниці – це територіальні одиниці, що об'єднують виборців спільним місцем голосування.

Вони мають суто технічне значення і часто регулювання їх організації здійснюється не законом, а підзаконним актом аж до інструкції.

Виборчі органи (комісії, бюро, президії) – здійснюють організаційне керівництво виборчим процесом. Серед них розрізняють:

– територіальні, охоплюючи центральні, система яких базується на системі політико-територіального устрою держави;

– округні, що діють у виборчих округах у випадку, коли виборчі округи не співпадають з політико-територіальними одиницями;

– дільничні, що діють у виборчих дільницях.

Реєстрація виборців – необхідна умова здійснення виборцем свого права голосу і означає внесення особи у список виборців, за допомогою якого він може бути допущеним до голосування.

Залежно від того, хто виконує реєстрацію, вона вважається публічною (обов'язковою) і особистою (добровільною).

Ключовою стадією виборчого процесу є *висунення кандидатів у депутати*. У деяких країнах відповідна діяльність законом віднесена виключно до політичних партій. Та в більшості країн висунення кандидатів здійснюється не тільки партіями, а й самими виборцями, при цьому для реєстрації кандидатів потрібно, щоб відповідні документи були підписані певною кількістю виборців по кожному округу.

Виборче право має і порядок самовисунення кандидатів. Особливістю виборчого права країн, де встановлений порядок самовисунення кандидатів або формального їх висунення за ініціативою виборців є наявність так званої виборчої застави.

Виборча застава – це певна грошова сума, визначена законом, яку кандидат у депутати вносить у момент його реєстрації. Після виборів ця сума повертається йому лише за умови певної підтримки виборців, визначеної за результатами голосування. Значними особливостями характеризується порядок висунення кандидатів у депутати й на виборні посади у США. Тут він практично завжди є партійний.

Так звані «встановлені партії» висувають кандидатів шляхом первинних виборів – праймеріз.

Праймеріз – це висунення кандидата із застосуванням голосування виборців. Але на відміну від самих виборів на праймеріз обираються кандидати на виборні посади, які після цього балотуються у звичайному порядку. Як правило, праймеріз мають закритий характер, тобто кожна партія проводить голосування окремо і залучає до нього тільки своїх прихильників. У семи штатах проводяться відкриті праймеріз,

коли у відповідних процедурах беруть участь усі виборці незалежно від партійного членства.

Діяльність політичних протій визначає зміст інших стадій виборчого процесу. Вони беруть участь у роботі органів, створених для проведення виборів, ведуть передвиборну агітацію, забезпечують контроль за можливими порушеннями в процесі виборів тощо. Вибори в розвинутих країнах є суто партійними.

8.4. Референдум як форма народного волевиявлення

Слово «референдум» походить з латинської мови і дослівно означає «те, що має бути повідомлено». Прийнято вважати, що перший в історії людства референдум було проведено у Швейцарії ще у 1439 р.

Референдум, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми», – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів, інших рішень і важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Голосування виборців іноді називають ще *плебісцитом*. Однак з юридичної точки зору відмінностей між референдумом та плебісцитом немає, це синонімічні поняття (за винятком Бразилії, де плебісцит має дорадчий характер, а референдум – вирішальний).

За авторитарних режимів референдум використовується диктаторською владою для того, щоб обійти представницькі установи, виносячи найважливіші державні рішення безпосередньо на розсуд виборців, які досить часто не мають можливості розібратися у їх суті. Однак і в демократичних державах референдум може бути використано як протизвагу представницькій демократії. Це може мати місце тоді, коли право призначення референдуму входить до таких повноважень глави держави чи уряду, що здійснюються ними за власним розсудом. Референдуми виконують такі *соціальні функції*:

- 1) вони є одним із основних інструментів реалізації права народного суверенітету і легітимізації владних рішень;
- 2) є однією з основних форм реалізації права національного

суверенітету;

3) є одним із способів формування громадської думки;

4) за умови демократичного суспільства референдуми можуть бути використані народом як противага рішенням органів державної влади та місцевого самоврядування, що не задовольняють інтереси громадян.

Розрізняють певні **види референдумів**.

1) *За територіальною ознакою:*

– *всеукраїнський референдум*. Відповідно до ст. 72 Конституції України всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, установлених Конституцією України. Відповідно до ст. 73 та п. 2 ч. 1 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить призначення всеукраїнського референдуму з питань про зміну території України.

Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, висловленою у порядку, визначеному ч. 2 ст. 72 Конституції України: всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України (це приблизно 1/10 виборчого корпусу України), які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третиinah областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Всеукраїнські референдуми проводилися в Україні двічі. Перший відбувся 1 грудня 1991 р. На ньому було підтримано проголошення незалежності України. Другий було проведено 16 квітня 2000 р. відповідно до Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р. № 65/2000, виданого на вимогу понад трьох мільйонів громадян України.

– *місцевий референдум*, який може проводитися у межах Автономної Республіки Крим або у межах інших адміністративно-територіальних одиниць.

Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування. Відповідно до ч. 3 ст. 7 зазначеного Закону на місцевий референдум не може бути винесено питання, віднесені законом до відання органів державної влади.

Рішення про проведення референдуму Автономної Республіки Крим приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим (п. 3 ч. 2 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим від 21.10.1998 р.), а рішення про проведення місцевого референдуму приймає сільська, селищна, міська рада (п. 18 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

2) *За предметом референдуму* (тобто за питанням, вирішення якого відбувається шляхом народного голосування):

– *конституційні референдуми*, коли шляхом референдуму вирішується питання прийняття, затвердження або зміни Конституції;

– *законодавчі референдуми*, коли народним голосуванням вирішуються питання, пов'язані з прийняттям, затвердженням, зміною, скасуванням законів.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» предметом всеукраїнського референдуму може бути:

– затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції України змін і доповнень;

– прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень;

– прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів.

Крім того, згідно з частинами 1, 2 ст. 5 зазначеного Закону на всеукраїнський референдум можуть виноситися питання, віднесені Конституцією України до відання України. Виключно

всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них.

Стаття 74 Конституції України встановлює, що не допускається референдум щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону на всеукраїнський референдум не виносяться питання, віднесені законодавством України до відання органів суду і прокуратури; питання амністії та помилювання; питання про вжиття державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів щодо охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України.

У теорії конституційного права існує думка про те, що обмеження предмета можливого референдуму не відповідає принципу народного суверенітету, який закріплений у ст. 5 Конституції України. У зарубіжних державах (наприклад, в Італії) при закріпленні принципу народного суверенітету встановлюється, що він здійснюється у межах і у формах, установлених Конституцією. Однак у Конституції України таке застереження відсутнє.

3) *За обов'язковістю:*

– *обов'язкові референдуми*, коли іншим чином рішення з певного питання не може бути прийняте. Так, відповідно до ч. 1 ст. 156 Конституції України законопроект про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України;

– *факультативні референдуми*, які можуть бути проведені, а можуть бути і не проведені залежно від рішення певного органу або існування народної ініціативи. Предметом такого референдуму може стати будь-яке питання або проект державного чи самоврядного рішення, за винятком питань та проектів, винесення яких на референдум заборонено

конституцією або законом. Референдуми з ініціативи громадян завжди мають факультативний характер.

4) *За моментом проведення:*

– *дозаконодавчі* референдуми, які проводяться до розгляду законопроекту парламентом та є зазвичай консультативними;

– *післязаконодавчі* референдуми, які проводяться після розгляду законопроекту парламентом та є, як правило, постановляючими.

5) *За правовими наслідками:*

– *консультативні референдуми*. Статтею 46 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» передбачено можливість проведення дорадчого опитування громадян (консультативного референдуму), що проводиться з метою виявлення волі громадян при вирішенні важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Результати такого опитування розглядаються і враховуються при прийнятті рішень відповідними державними органами. При цьому, якщо проекти законів, інших рішень Верховної Ради України або рішень місцевої ради не відповідають результатам всеукраїнського або відповідного місцевого дорадчого опитування, такі закони, рішення можуть бути прийняті лише більшістю (не менш як дві третини від загальної кількості) народних депутатів України або депутатів відповідної місцевої Ради.

Від консультативного референдуму слід відрізнити опитування громадської думки, що відповідно до ст. 47 зазначеного Закону проводяться в іншому, ніж передбачено цим Законом порядку, або з питань, які згідно із Законом не можуть виноситися на всеукраїнський чи місцевий референдуми. Вони не мають статусу консультативного референдуму і правових наслідків, що з нього випливають;

– *постановляючі референдуми*. Зі змісту ч. 3 ст. 1 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» випливає, що закони, інші рішення, прийняті всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу щодо актів органів державної влади та місцевого самоврядування. Рішення, прийняті місцевим референдумом, мають вищу юридичну силу щодо рішень місцевих рад, на території яких він проводиться.

б) *За часом проведення:*

– *повторні референдуми.* Відповідно до ст. 43 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» повторні всеукраїнські та місцеві референдуми відбуваються, якщо під час проведення відповідного референдуму було допущено грубі порушення цього Закону. У такому разі Верховна Рада України у місячний строк, а місцева рада у п'ятнадцятиденний строк можуть призначити повторний всеукраїнський або місцевий референдум на всій території республіки, відповідної адміністративної одиниці або її частини.

– *нові референдуми.* Новий всеукраїнський референдум з питань, що раніше виносилися на референдум, може бути проведено не раніш як через 5 років, а місцевий референдум – не раніш як через рік від дня проведення попереднього референдуму з цих питань [13, с. 95].

Тема 9

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України

План

9.1. Поняття та сутність парламенту. Парламент та парламентаризм

9.2. Верховна Рада України – парламент України. Склад та структура Верховної Ради України. Основні функції та повноваження Верховної Ради України

9.3. Порядок формування та припинення діяльності Верховної Ради України

9.4. Конституційні основи організації діяльності Верховної Ради України. Форми та методи діяльності Верховної Ради України

9.5. Конституційно-правовий статус народного депутата України

9.6. Законодавчий процес у Верховній Раді України

9.1. Поняття та сутність парламенту.

Парламент та парламентаризм

Термін «парламент» є французького походження (від фр. parler – говорити або місце, де говорять). Парламент як вищий представницький орган влади вперше був утворений в Англії у XIII ст. Реального значення набув після буржуазних революцій XVII-XVIII ст. У сучасних умовах парламент як назва для позначення представницької установи застосовується у більшості розвинутих країн. Ця традиція є поширеною насамперед у країнах англосаксонської правової системи (Канада, Австралія, Нова Зеландія). У деяких державах представницькі органи законодавчої влади називаються легіслатурами (від лат. lex, legis – закон і latus – внесений, установлений).

В інших державах сформувалися свої назви для представницького органу. Як правило, в слові «парламент»

закладені національні ознаки, співзвучні з тією чи іншою мовою: Ісландія – Сторінг; Польща – Сейм; Ізраїль – Кнесет; Югославія – Скупщина (від слова «купа» – разом); у країнах мусульманського світу – Меджліс.

Деякі країни вживають універсальні назви, наприклад, «Конгрес» (від латинського – нарада) у США, «Національні Збори» або «Державні Збори» у Франції, Угорщині, Естонії.

Парламенти – це виборні, колегіальні представницькі органи держави, які функціонують в умовах демократичного правління і мають головні повноваження у сфері законотворчості.

В унітарних державах парламенти формуються на загальнонаціональному рівні, у федераціях – на рівні їхніх суб'єктів. В останньому випадку повноваження законодавчих органів двох рівнів розмежовуються на засадах, визначених федеральною конституцією.

Як представницький орган законодавчої влади держави, парламент виконує у суспільстві низку функцій, основними з яких є представницька, інтегративна й регулятивна. *Представницька функція* парламенту полягає в тому, що він є виразником інтересів і волі народу. Народ як єдине джерело і верховний носій влади в державі уповноважує парламент здійснювати від його імені законодавчу владу. З цією метою він обирає до парламенту своїх представників, кожен з яких може розглядатися виразником волі всього народу (вільний мандат) або тільки його виборців (імперативний мандат).

Інтегративна функція парламенту полягає в тому, що він є загальнонаціональним органом для розв'язання наявних у суспільстві суперечностей і узгодження багатоманітних соціальних інтересів. Виразниками таких інтересів виступають політичні партії, що є основними суб'єктами парламентської діяльності. Завдяки спілкуванню політичних партій і депутатів у парламенті, пошуку ними компромісних рішень тих чи інших суспільних проблем відбувається інтеграція, тобто згуртування всього суспільства.

Регулятивна функція парламенту полягає в тому, що встановлені ним у законах та інших нормативно-правових актах правові норми є головним регулятором суспільних відносин.

Діяльність парламентів визначає характер і зміст *парламентаризму*. Термін «парламентаризм» – багатозначний, у найширшому значенні він позначає сукупність усіх тих явищ і процесів, які стосуються парламенту. Йдеться про історію парламентів, їх структуру, порядок формування і функціонування тощо. У вузькому значенні цей термін позначає організацію державної влади, що передбачає наявність парламенту як представницького органу законодавчої влади, незалежно від того, якою є його формальна і реальна роль у здійсненні державної влади. У найвузькому значенні парламентаризм – це тип державного режиму, що характеризується визначальним впливом парламенту на уряд (а не уряду на парламент, як це відбувається за державного режиму, що називається міністеріалізмом).

Найбільш поширеним визначенням *парламентаризму* як системи взаємодії держави і суспільства – є визнання провідної або особливої та досить істотної ролі у здійсненні державновладних функцій загальнонаціонального колегіального постійно діючого представницького органу – парламенту. У такому розумінні поняття парламентаризму має важливе методологічне значення для пізнання різних форм і конкретних способів організації і здійснення державної влади.

Провідна роль законодавчої влади у системі поділу й організації державної влади ще не означає, що парламент як орган законодавчої влади відіграє провідну роль у здійсненні державної влади. Реально, законодавча влада може зосереджуватися в руках глави держави, уряду або керівництва правлячої політичної партії. Для парламентаризму недостатньо просто наявності парламенту. Парламентаризм передбачає реальне верховенство парламенту в законодавчій сфері та його провідне становище в системі вищих органів держави.

Формальними, юридичними ознаками парламентаризму, що тією чи іншою формою закріплюються у конституціях, є розмежування законодавчої і виконавчої влади; наявність у

парламенту функції контролю за діяльністю уряду; привілейований статус парламентаріїв та їх юридична незалежність від виборців.

Крім юридичних є й неформалізовані ознаки парламентаризму, що не закріплюються у законодавстві. Вони стосуються самого парламенту і виявляються в його структурованості, рівні професіоналізму і дисципліни парламентаріїв, їх діяльності в загальнонаціональних (а не особистих і вузькогрупових) інтересах. Такі ознаки значною мірою залежать від того, якими є партійна і виборча системи, реальні механізми функціонування парламенту.

Парламентаризм не слід пов'язувати з якимись конкретними формами державного правління. Явище парламентаризму властиве кожній сучасній демократичній країні, воно є історично зумовленим наслідком суспільно-політичного розвитку.

Парламентаризм має свою передісторію. Ще в VI ст. до н. е. в Афінах зі складу найбільш заможних груп обирали колегіальний орган – раду чотирьохсот. Представництво встановлювалось від кожної так званої філи (племені), на які ще з часів родового устрою поділялось афінське суспільство. В подальшому установи представницького характеру створювались протягом майже всіх періодів існування давньогрецької демократії. Це ж саме стосується державно-політичної історії Стародавнього Риму. Однак, усі ці установи були інститутами рабовласницької держави, а їхні склад та діяльність обмежувались інтересами панівної частини тогочасного суспільства.

На початку зародження парламентаризму в Європі (ранне середньовіччя) в Україні склалися всі передумови для належного його розвитку. Йдеться про перші представницькі форми, про форми самоврядності. Пригадуємо, у Київській Русі були Віча, Боярська Рада – при князях, пізніше в козацькій державі була формальна спроба запровадити представницький орган – Генеральну Раду за Пилипа Орлика. Тільки відсутність власної державності не дозволила перетворитись цим формам у національні парламенти.

Загалом парламентаризм, як і демократію, не можна характеризувати тільки у зв'язку з його наявністю чи відсутністю. Є різні форми вияву і рівні розвитку парламентаризму.

9.2. Верховна Рада України – парламент України. Склад та структура Верховної Ради України. Основні функції та повноваження Верховної Ради України

Згідно з Конституцією України «Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України» (ст. 75). Застосування терміну «парламент» до Верховної Ради України свідчить про сприйняття низки основних положень доктрини парламентаризму. Статус Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади означає, що інших органів законодавчої влади, тобто уповноважених приймати правові акти у формі із юридичною силою закону, в Україні немає. Згідно із Законом України «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 року органом законодавчої влади Автономної Республіки Крим була Верховна Рада Автономної Республіки Крим (ст. 6), але з прийняттям нової Конституції України вона втратила статус законодавчого органу і повноваження приймати правові акти у формі закону. Згідно з конституцією України Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом Автономної Республіки Крим. У межах своїх повноважень вона приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим (ч. 1, 2 ст. 136). До 14 лютого 1992 року в період між сесіями Верховної Ради України, законодавчу владу здійснювала Президія Верховної Ради України шляхом внесення до чинних законів змін і доповнень з представленням їх для затвердження Верховною Радою України на черговій сесії [21, с. 247].

Відповідно до ч. 1 ст. 76 Конституції України конституційний склад Верховної Ради України – *чотириста п'ятдесят* народних депутатів України, які обираються на основі

загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Українські науковці і політики висловлюють різні думки щодо чисельного складу Верховної Ради України – одні вважають його оптимальним, інші – завеликим. Питання про зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 у 2000 році виносилося на Всеукраїнський референдум і було підтримане виборцями. Кількісний склад парламенту визначається різними чинниками, зокрема структурою парламенту (однопалатністю чи двопалатністю) і загальною чисельністю населення країни, хоча безпосереднього зв'язку тут немає. Зазвичай, двопалатні парламенти є чисельнішими, ніж однопалатні, а країни з більшою чисельністю населення мають чисельніші за складом парламенти.

Найчисельнішими за складом є Всекитайські Збори Народних Представників – приблизно три тисячі представників. У складі обох палат парламенту Італії налічується 945 парламентаріїв, Франції – понад 880, ФРН – майже 740 парламентаріїв. Відносно (порівняно з чисельністю населення) нечисельними є парламенти Індії, США і Росії – відповідно 797, 535 і 628 парламентаріїв. Парламенти країн з невеликою чисельністю населення мають, як правило, нечисельний склад: Ліхтенштейну – 25, Люксембургу – 60, Ісландії – 63, Латвії – 100, Естонії, Молдови – 101, Албанії – не менше 140, Литви – 141, Словаччини – 150, Норвегії – 157, Данії – не більше 179, Бельгії – 221, Нідерландів – 225, Ірландії – 226, Болгарії – 240, Австрії – 246 парламентаріїв. Є країни з невеликою чисельністю населення, але з відносно великим чисельним складом парламентів: Угорщина – 386, Швеція – 349 парламентаріїв за чисельності населення, відповідно, 10,2 і 8,9 млн. Чисельний склад верхніх палат, зазвичай, є меншим, ніж нижніх. У деяких країнах конституції або закони встановлюють мінімум і максимум чисельного складу парламенту [25, с. 300].

За своєю структурою Верховна Рада України є *однопалатним парламентом*. Проблема вибору однопалатної чи двопалатної структури парламенту називається проблемою

бікамералізму (багато камер-палат) – проблема багатопалатності парламенту.

Нині чинна Конституція визначила парламент України як однопалатний. Однак, дуже багато вчених та політичних діячів на етапі розроблення нової Конституції України говорили про необхідність введення двопалатного парламенту в Україні. Прихильники двопалатності парламенту називали такі переваги його над однопалатним:

- дасть можливість краще врахувати інтереси всіх регіонів у парламенті, оскільки верхня палата мала б формуватись з рівною кількістю представників всіх областей, АРК та міст Києва і Севастополя;

- створила б всередині парламенту свій міжпалатний механізм «ваг і стримувань», а отже зменшилась би ймовірність появи необґрунтованих чи незаконних рішень у парламенті загалом (іншими словами, обмежила б волюнтаризм парламенту);

- провела б розумний «розподіл праці» між палатами. Верхня палата могла б займатися нагородженням, територіальними справами, призначенням посадових осіб тощо.; нижня – виключно законотворенням.

Основним аргументом противників двопалатності парламенту є те, що перехід на двопалатну систему може призвести до збільшення кількості депутатів парламенту, а отже й витрат на їх утримання.

Поруч з цим, незалежно від того – однопалатний чи двопалатний парламент, у його структурі завжди є свої внутрішні елементи (структурні підрозділи). Є такі і в парламенті України.

Отже, як структурні одиниці в організації діяльності Верховної Ради України можна виділити:

- народного депутата (парламентарія);
- керівні посадові особи Верховної Ради;
- комітети Верховної Ради;
- тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради;
- депутатські групи і фракції та міжфракційні об'єднання;

– Апарат Верховної Ради України.

Після проведення виборів нового складу парламенту, Верховна Рада України для належної організації своєї діяльності, насамперед законотворчої, повинна обрати своїх посадових осіб.

До посадових осіб Верховної Ради України належать:

- Голова Верховної Ради України;
- перший заступник Голови Верховної Ради України;
- заступник Голови Верховної Ради України.

У статті 88 Конституції України йдеться про те, що Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх.

Згідно Регламенту Верховної Ради, кандидатури на посаду Голови Верховної Ради України пропонуються на пленарному засіданні Верховної Ради депутатськими фракціями, народними депутатами. Народний депутат може запропонувати для обрання свою кандидатуру.

Кандидат на посаду Голови Верховної Ради України в будь-який час може заявити про самовідвід. Для цього головуючий на пленарному засіданні надає йому слово позачергово.

Рішення щодо кандидатур на посаду Голови Верховної Ради України приймається таємним голосуванням шляхом подачі бюлетенів. Обраним Головою Верховної Ради України вважається кандидат на посаду, який отримав більшість голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, якщо бюлетені для таємного голосування одержали не менше двох третин народних депутатів від їх фактичної чисельності.

Про обрання Голови Верховної Ради України оформляється відповідна постанова Верховної Ради, яку підписує обраний Голова Верховної Ради України. Голова Верховної Ради обирається на строк повноважень Верховної Ради.

Голова Верховної Ради України може бути в будь-який час відкликаний Верховною Радою. Це може бути зроблено парламентом за таких обставин:

- на його прохання (крім випадку виконання ним обов'язків Президента України);
- у зв'язку з незадовільною його роботою на цій посаді;
- через обставини, що унеможливають виконання ним своїх обов'язків голови парламенту.

Стаття 88 Конституції України містить перелік повноважень Голови Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України;
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у відносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу Апарату Верховної Ради України.

Верховна Рада обирає першого заступника Голови Верховної Ради і заступника Голови Верховної Ради. Згідно з Регламентом Верховної Ради України перший заступник і заступник Верховної Ради:

- обираються на строк повноважень Верховної Ради;
- обираються з народних депутатів України;
- вибори проводяться відкритим поіменним голосуванням більшістю народних депутатів від конституційного складу.

Перший заступник та заступник Голови Верховної Ради можуть бути в будь-який час відкликані за рішенням Верховної Ради у зв'язку з підставами, аналогічними для відкликання Голови Верховної Ради України.

Засади правового статусу *комітетів Верховної Ради України* визначаються Конституцією України «Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з народних депутатів України комітети

Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів» (ст. 89).

Конституційні положення щодо комітетів Верховної Ради України докладно конкретизовано у Законі України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року.

Згідно із Законом України «Про комітети Верховної Ради України», комітет Верховної Ради України – це орган Верховної Ради України, який утворюється з народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій (ч. 1 ст. 1). Верховна Рада України затверджує кількість комітетів, їх назви та предмети відання, які можуть бути змінені за рішенням Верховної Ради України нового скликання до вирішення питання про формування персонального складу комітетів. Порядок підготовки і розгляду Верховною Радою України питань про утворення, ліквідацію комітетів, зміну їх назв чи предметів відання, обрання, зміни їх керівництва та персонального складу визначається на основі Конституції України, Закону України «Про комітети Верховної Ради України» (ч. 1, 5 ст. 5) та Регламенту Верховної Ради України.

Персональний склад комітетів формується Верховною Радою України нового скликання шляхом обрання голів, перших заступників, заступників голів, секретарів та членів комітетів. Обрання народних депутатів України до складу комітетів здійснюється на основі пропозицій депутатських фракцій, внесених з дотриманням квот, визначених Регламентом Верховної Ради України. Квоти розподілу посад голів комітетів, перших заступників, заступників голів, секретарів та членів комітетів визначаються пропорційно від кількісного складу депутатських фракцій (депутатських груп) до фактичної чисельності народних депутатів у порядку, встановленому Верховною Радою. Голови комітетів, перші заступники, заступники та секретарі комітетів не можуть бути одночасно керівниками депутатських фракцій та членами однієї фракції. До складу комітетів не можуть бути обрані Голова Верховної

Ради України, перший заступник та заступник Голови Верховної Ради України (ч. 1,2,4-6 ст. 6).

Формами роботи комітетів є *засідання, слухання в комітетах*. Засідання комітетів можуть бути відкритими або закритими.

Згідно зі ст. 89 Конституції України Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати *тимчасові спеціальні комісії* для підготовки і попереднього розгляду питань. Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює *тимчасові слідчі комісії*, якщо за це проголосувало не менше одної третини від конституційного складу Верховної Ради України. Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Тимчасова спеціальна комісія утворюється з народних депутатів, які дали на це згоду. Кількісний склад тимчасової спеціальної комісії формується з урахуванням принципу пропорційного представництва депутатських фракцій.

Пропозиції щодо кількісного та персонального складу тимчасової спеціальної комісії подаються у письмовій формі депутатськими фракціями у п'ятиденний строк з дня направлення до них письмового звернення ініціатора (ініціаторів) утворення тимчасової спеціальної комісії.

Тимчасова спеціальна комісія утворюється на визначений Верховною Радою термін. У визначений термін, але не пізніше шести місяців з дня її утворення, тимчасова спеціальна комісія подає до Верховної Ради письмовий звіт про виконану роботу. Строк повноважень тимчасової спеціальної комісії не може перевищувати одного року з дня її утворення.

Порядок утворення, вимоги до персонального складу тимчасової слідчої комісії визначаються в порядку, передбаченому для утворення тимчасової спеціальної комісії.

Для ефективнішої законотворчої та іншої роботи в сучасних парламентах утворюються добровільні об'єднання парламентаріїв, зазвичай, за політичними, соціально-економічними чи культурними поглядами. Такі об'єднання називають *депутатськими фракціями та депутатськими*

групами. Чинним законодавством передбачено створення таких депутатських об'єднань у Верховній Раді України.

Депутатська фракція – це добровільне об'єднання народних депутатів України, сформоване на основі партійної належності депутатів.

Депутатська група – це добровільне об'єднання народних депутатів України, прихильників певного кола політичних, соціально-економічних та інших інтересів.

Депутатські фракції формуються на першій сесії Верховної Ради нового скликання до розгляду питань про обрання Голови Верховної Ради України, створення органів Верховної Ради. Якщо цього не відбулося, головуючий на пленарному засіданні оголошує перерву для їх формування.

Депутатські фракції формуються на партійній основі народними депутатами, обраними за списком політичних партій (виборчих блоків політичних партій), які за результатами виборів отримали депутатські мандати. Політична партія (виборчий блок політичних партій) має право формувати у Верховній Раді лише одну депутатську фракцію.

Мінімальна кількість народних депутатів для формування депутатської фракції становить не менше 15 народних депутатів. Народний депутат може входити до складу лише однієї депутатської фракції політичної партії (виборчого блоку політичних партій).

Голова Верховної Ради України, перший заступник та заступник Голови Верховної Ради України не входять до складу депутатської фракції.

Народний депутат, якого виключено чи який вийшов зі складу депутатської фракції, є позафракційним.

Позафракційні народні депутати можуть об'єднуватися у депутатську групу народних депутатів. Мінімальна кількість народних депутатів для формування депутатської групи має становити не менше кількості, визначеної для формування депутатських фракцій.

Крім того, народні депутати можуть добровільно об'єднуватися у *міжфракційні депутатські об'єднання* без реєстрації, кадрового, матеріально-технічного,

інформаційного, організаційного забезпечення їх діяльності Апаратом Верховної Ради України.

Міжфракційне депутатське об'єднання не має прав депутатської фракції (депутатської групи), передбачених Регламентом Верховної Ради. Про створення міжфракційного депутатського об'єднання оголошує головуючий на пленарному засіданні за письмовим повідомленням керівника такого об'єднання.

Апарат Верховної Ради України – внутрішній допоміжний орган Верховної Ради України, який складається з посадових осіб, службових та технічного персоналу і здійснює функції організаційного, правового, інформаційного, соціально-побутового, аналітичного, матеріально-технічного та іншого забезпечення діяльності парламенту, його структурних підрозділів і народних депутатів. Співробітники парламентського апарату жодних державновладних рішень від імені парламенту чи його структурних підрозділів не приймають, а лише забезпечують розробку проектів таких рішень, їх підготовку і виконання.

Керівник Апарату Верховної Ради України призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Голови Верховної Ради України. Має перших заступників та заступників, які за його поданням призначаються на посаду і звільняються з посади Головою Верховної Ради України.

Крім Апарату Верховної Ради, при парламенті України створені та функціонують:

- Інститут законодавства Верховної Ради України;
- видавництво Верховної Ради;
- Парламентська бібліотека [4].

Нині Інститут законодавства Верховної Ради України функціонує як самостійний підрозділ при Верховній Раді України, а видавництво Верховної Ради України – як самостійний госпрозрахунковий підрозділ, що забезпечує діяльність парламенту.

Функції Верховної Ради України – це основні напрями і види її діяльності, що відображають сутність, зміст та призначення

Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади у державі та суспільстві, пов'язані з реалізацією компетенції, закріпленої Конституцією України та іншими конституційно-правовими актами, відповідно до її місця та ролі в механізмі Української держави для досягнення її завдань та мети.

Серед основних (пріоритетних) функцій Верховної Ради України слід виділити такі, як:

- представницька;
- законодавча;
- установча;
- контрольна;
- фінансова;
- зовнішньополітична.

Представницька функція Верховної Ради України – це напрям і вид діяльності парламенту України, який полягає в представництві Українського народу – громадян України всіх національностей у здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту його інтересів.

Відповідно до ст. 6, 75, п. 3 ст. 85, 91, 92 Конституції України однією із пріоритетних функцій Верховної Ради України є *законодавча* функція. Зміст цього напрямку діяльності парламенту розкривається переважно через сутність законодавчих повноважень та їх реалізацію у формі законодавчого процесу в Україні. Одним із ключових повноважень Верховної Ради України є прийняття законів.

Установча (державотворча) функція. Верховна Рада України бере участь у формуванні та визначенні правового статусу глави держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Контрольна функція. За Конституцією України Верховна Рада України має право здійснювати парламентський контроль у межах, визначених Конституцією.

Фінансова функція. Верховна Рада України затверджує законом Державний бюджет України та вносить у відповідній формі до нього зміни, здійснює контроль за виконанням

Державного бюджету України, приймає рішення щодо звіту про його виконання.

Зовнішньополітична функція. До компетенції Верховної Ради України у цій галузі відносять: визначення засад зовнішньої політики держави; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України [18, с. 314].

До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених Розділом XIII Конституції;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених Конституцією;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 Конституції;

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;

13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції;

14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення третини складу Конституційного Суду України;

27) обрання суддів безстроково;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим [1].

9.3. Порядок формування та припинення діяльності Верховної Ради України

Згідно Конституції України конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів.

Порядок формування Верховної Ради, крім Конституції України, регламентований Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року. Народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою:

– 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій;

– 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах.

Право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через партії або шляхом самовисування відповідно до Закону.

Види виборів до Верховної Ради України:

Чергові вибори депутатів проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення. Вони відбуваються *в останню неділю жовтня п'ятого року* повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори депутатів призначаються Президентом України з підстав і в порядку, встановлених Конституцією України. Позачергові вибори проводяться в період *шістдесяти днів* з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і відбуваються *в останню неділю шістдесятиденного строку* з дня опублікування Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України».

Повторні вибори депутата призначаються в одномандатному окрузі Центральною виборчою комісією у разі визнання виборів депутатів в цьому окрузі такими, що не відбулися, або якщо особа після її обрання не набула депутатського мандата в порядку, встановленому законом. Повторні вибори в одномандатному окрузі призначаються не пізніше *тридцяти днів* від дня визнання виборів такими, що не відбулися, або прийняття Центральною виборчою комісією рішення про визнання обраної особи такою, яка не набула депутатського мандата. Повторні вибори відбуваються в *останню неділю шістдесятиденного строку* з дня опублікування Центральною виборчою комісією рішення про їх призначення.

Проміжні вибори депутата призначаються Центральною виборчою комісією в порядку, встановленому законом, у разі дострокового припинення повноважень депутата, обраного в одномандатному окрузі. Рішення про призначення проміжних виборів депутата в одномандатному окрузі приймається Центральною виборчою комісією не пізніше *тридцятиденного строку* з дня дострокового припинення повноважень депутата, обраного в цьому окрузі. Проміжні вибори відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Центральною виборчою комісією рішення про їх призначення.

Протягом п'ятого року повноважень Верховної Ради України поточного скликання проміжні та повторні вибори не проводяться.

Порядок обрання народних депутатів об'єднаний у певний виборчий процес. *Виборчий процес* – це здійснення суб'єктами, визначених законом виборчих процедур.

Виборчий процес здійснюється на засадах:

- 1) дотримання принципів виборчого права;
- 2) законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес;
- 3) політичного плюралізму та багатопартійності;
- 4) публічності і відкритості;
- 5) свободи передвиборної агітації, рівного доступу всіх кандидатів і партій – суб'єктів виборчого процесу до засобів

масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками (власниками) яких є політичні партії, кандидати у депутати в одномандатному окрузі;

б) неупередженості органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, судів, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до партій – суб'єктів виборчого процесу, кандидатів у депутати.

Виборчий процес забезпечується системою його суб'єктів. Стаття 12 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року визначає суб'єктами виборчого процесу:

1) виборця;

2) Центральну виборчу комісію, а також іншу виборчу комісію;

3) партію, що висунула кандидатів у депутати;

4) кандидата у депутати;

5) офіційний спостерігач від партії, яка висунула кандидатів у депутати у загальнодержавному окрузі, від кандидата у депутати в одномандатному окрузі, від громадської організації, який зареєстрований у порядку, встановленому законом.

Загалом учасників виборчого процесу значно більше. Це й органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх службові й посадові особи, політичні партії та громадські організації, ЗМІ, міжнародні спостерігачі тощо.

Безперечно, найбільш складна комплексна робота щодо організації та проведення виборів в Україні здійснюється Центральною виборчою комісією. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року *Центральна виборча комісія* є постійно діючим колегіальним державним органом, який діє на підставі Конституції України, законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної

Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, Всеукраїнського і місцевих референдумів в порядку та в межах, встановлених законами України.

Комісія очолює систему виборчих комісій та комісій з референдуму, які утворюються для організації підготовки та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, Всеукраїнського референдуму. Комісія здійснює контроль за діяльністю та консультативно-методичне забезпечення виборчих комісій, які утворюються для організації підготовки та проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів і комісій з місцевих референдумів.

Виборчий процес в Україні складається із взаємопов'язаних логічно-послідовних стадій його здійснення. Так, ч. 5 ст. 11 Закону України «Про вибори народних депутатів України» визначає такі етапи виборчого процесу:

- 1) висування кандидатів у депутати;
- 2) утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії);
- 3) реєстрація кандидатів у депутати;
- 4) проведення передвиборної агітації;
- 5) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
- 6) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;
- 7) голосування;
- 8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;
- 9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;
- 10) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

Схожі стадії виборчого процесу визначають і закони про вибори Президента України та вибори представницьких органів місцевого самоврядування.

Першою стадією організації та проведення виборів народних депутатів є *висування кандидатів у депутати*.

Відповідно до ст. 52 Закону України «Про вибори народних депутатів України» висування кандидатів у депутати партіями розпочинається за дев'яносто і закінчується за сімдесят дев'ять днів до дня голосування.

Право висування кандидатів у депутати в загальнодержавному окрузі реалізується виборцями через партії у порядку, передбаченому законом.

Право висування кандидатів у депутати в одномандатних округах реалізується виборцями через партії або шляхом самовисування у порядку, передбаченому законом.

Стадія утворення виборчих комісій. Виборчі комісії є спеціальними колегіальними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів депутатів і забезпечувати додержання та однакове застосування законодавства України про вибори депутатів.

Систему виборчих комісій, що здійснюють підготовку та проведення виборів депутатів становлять:

- 1) Центральна виборча комісія;
- 2) окружні виборчі комісії;
- 3) дільничні виборчі комісії.

Окружна виборча комісія утворюється Центральною виборчою комісією не пізніше шістдесяти двох днів до дня голосування у складі голови, заступника голови, секретаря та інших членів комісії у кількості не менше дванадцяти і не більше вісімнадцяти осіб.

Дільнична виборча комісія утворюється відповідною окружною виборчою комісією не пізніше тридцяти одного дня до дня голосування у складі голови, заступника голови, секретаря та інших членів комісії.

Кількість членів дільничних комісій встановлюється ст. 28 Закону «Про вибори народних депутатів України»:

- 1) для малих дільниць – 10-18 осіб;
- 2) для середніх дільниць – 14-20 осіб;
- 3) для великих дільниць – 18-24 особи.

Вибори депутатів проводяться у загальнодержавному окрузі, який охоплює всю територію України та закордонні виборчі дільниці та у 225 одномандатних округах, що

утворюються Центральною виборчою комісією та існують на постійній основі.

Підготовка організації і проведення голосування та підрахунок голосів виборців здійснюється на виборчих дільницях, що утворюються Центральною виборчою комісією або окружною виборчою комісією відповідно до закону та існують на постійній чи тимчасовій основі.

Виборчі дільниці (звичайні, спеціальні, закордонні) утворюються з кількістю виборців від 20 до 2500 осіб.

Звичайна та закордонна виборчі дільниці утворюються Центральною виборчою комісією та існують на постійній основі. Спеціальна виборча дільниця може існувати на постійній чи тимчасовій основі у випадках, передбачених законом.

Звичайні виборчі дільниці утворюються для організації голосування за місцем проживання.

Спеціальні виборчі дільниці утворюються у стаціонарних лікувальних закладах, на судах, які перебувають в плаванні під прапором України, на полярних станціях України, в установах кримінально-виконавчої системи та в інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування. Спеціальні виборчі дільниці, що існують на тимчасовій основі, утворюються окружними виборчими комісіями не пізніше сорока п'яти днів до дня голосування.

Закордонні виборчі дільниці утворюються Центральною виборчою комісією при закордонних дипломатичних установах України, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України, з рівномірним віднесенням до всіх одномандатних округів, які утворюються на території столиці України – міста Києва.

Важливою стадією виборів народних депутатів України є *реєстрація кандидатів у депутати*, після якої кандидату видається посвідчення кандидата у депутати за формою, встановленою Центральною виборчою комісією. Подання документів до Центральної виборчої комісії для реєстрації кандидатів у депутати закінчується за сімдесят п'ять днів до дня голосування.

Водночас, в ст. 61 Закону України «Про вибори народних депутатів України» йдеться про можливість скасування ЦВК реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати не пізніше 12 днів до виборів у разі звернення кандидата у депутати після його реєстрації із письмовою заявою про відмову балотуватися; припинення громадянства України кандидата у депутати тощо.

Новелою виборчого законодавства є встановлення грошової застави в розмірі 2 000 мінімальних розмірів заробітної плати (вноситься партією для кандидатів у депутати в загальнодержавному окрузі) та 12 мінімальних розмірів заробітної плати (вноситься кандидатом у депутати в одномандатному окрузі).

Після прийняття ЦВК рішення про реєстрацію кандидатів у депутати, які входять до виборчого списку партії, починається *етап передвиборчої агітації*, що триває до 24 години останньої п'ятниці перед днем голосування.

Передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата у депутати або партію – суб'єкта виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції України та законам України. Стаття 68 Закону України визначає такі форми проведення передвиборчої агітації:

- 1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями;
- 2) проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів;
- 3) проведення публічних дебатів, дискусій, «круглих столів», прес-конференцій стосовно положень передвиборчих програм та політичної діяльності партій – суб'єктів виборчого процесу чи кандидатів у депутати;
- 4) оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень;
- 5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;

б) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;

7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки партії – суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати, а також оприлюднення інформації про таку підтримку;

8) публічні заклики голосувати за або не голосувати за партію – суб'єкта виборчого процесу, кандидата у депутати або публічні оцінки діяльності цих партій чи кандидатів у депутати;

9) в інших формах, що не суперечать Конституції України та законам України.

Наступним важливим етапом виборчого процесу є *складання списків виборців, їх перевірка та уточнення*. Органи ведення Державного реєстру виборців складають попередні списки виборців для звичайних виборчих дільниць відповідно до Закону України «Про Державний реєстр виборців». Складання попередніх списків виборців для звичайних виборчих дільниць здійснюється у порядку, встановленому Центральною виборчою комісією.

Для звичайних виборчих дільниць не пізніше *двадцяти днів* до дня голосування орган ведення Державного реєстру виборців у приміщенні, де він розташований, передає один примірник попереднього списку виборців на паперовому носії відповідній дільничній виборчій комісії.

На спеціальних виборчих дільницях (крім дільниць у стаціонарних лікувальних закладах) списки виборців складаються не пізніше *п'ятнадцяти днів* до дня голосування відповідними дільничними виборчими комісіями за формою, встановленою Центральною виборчою комісією, на підставі відомостей, поданих керівниками відповідних закладів, установ, полярної станції України, капітанами суден, де утворені такі виборчі дільниці.

На спеціальних виборчих дільницях, утворених у стаціонарних лікувальних закладах, списки виборців складаються не пізніше *семи днів* до дня голосування відповідними дільничними виборчими комісіями за формою, встановленою Центральною виборчою комісією, на підставі

відомостей, поданих керівниками відповідних закладів. Виборці, які повинні покинути лікувальний заклад до дня голосування, до таких відомостей та до списку виборців на цій дільниці не входять.

Дільнична виборча комісія звичайної виборчої дільниці наступного дня після отримання попереднього списку виборців надає його для загального ознайомлення у приміщенні дільничної виборчої комісії.

Кульмінаційними стадіями виборчого процесу є *голосування та встановлення результатів виборів* народних депутатів України.

Голосування виборців на виборчих дільницях здійснюється за допомогою виборчих бюлетенів, форма і текст яких затверджуються ЦВК не пізніше 53 днів до дня голосування. Виборчі бюлетені для голосування в загальнодержавному окрузі та в одномандатних виборчих округах мають бути різного кольору. Виборчі бюлетені виготовляються не пізніше семи днів до дня голосування у централізованому порядку державним поліграфічним підприємством.

Голосування проводиться з 8 до 20 години у спеціально облаштованих приміщеннях, де обладнані кабінки для таємного голосування. Організація проведення голосування та підтримання у приміщенні для голосування належного порядку, забезпечення таємності волевиявлення виборців покладаються на дільничну виборчу комісію (ст. 85 Закону).

Виборець особисто заповнює виборчий бюлетень для голосування в кабінці для таємного голосування, роблячи позначку «плюс» або іншу у квадраті проти назви партії чи прізвища кандидата і опускає заповнений виборчий бюлетень до опломбованої виборчої скриньки.

Встановлення результатів голосування передбачає підбиття підсумків голосування у межах виборчих дільниць і округів, передавання відповідної документації до Центральної виборчої комісії, яка й встановлює під час засідання результати виборів народних депутатів України відповідно до процедури, визначеної законом. *Транспортування виборчих документів*

обов'язково супроводжує працівник органів внутрішніх справ України, який повинен забезпечити охорону при транспортуванні.

Центральна виборча комісія під час засідання на підставі протоколів окружних виборчих комісій у загальнодержавному та одномандатних округах не пізніше п'ятнадцяти днів з дня голосування встановлює результати виборів депутатів.

Центральна виборча комісія не пізніше п'яти днів з дня встановлення результатів виборів офіційно оприлюднює їх в газетах «Голос України» та «Урядовий Кур'єр». Список обраних депутатів публікується із зазначенням и алфавітному порядку їх прізвища, імені, по батькові, року народження, освіти, посади (звання), місця роботи, місця проживання, партійності суб'єкта висування.

Суб'єкти виборчого процесу мають право оскаржити рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються процесу виборів депутатів.

Особи, винні в порушенні законодавства про вибори депутатів, згідно зі ст. 114 Закону України, притягуються до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом. Виходячи з розуміння юридичної відповідальності в конституційному праві, слід виділяти такі види юридичної відповідальності за порушення законодавства про вибори народних депутатів України: конституційна, адміністративна, кримінальна, дисциплінарна та ін. Зокрема, прикладом конституційної санкції за порушення виборчого законодавства може бути визнання виборів недійсними.

Виборчий процес *чергових виборів* депутатів розпочинається *за дев'яносто днів до дня голосування*. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше дев'яносто одного дня до дня голосування.

Виборчий процес *позачергових виборів депутатів* починається з наступного дня після опублікування Указу Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Виборчий процес *повторних виборів* депутатів починається з наступного дня після опублікування рішення Центральної виборчої комісії про їх призначення.

Виборчий процес *проміжних виборів* депутатів починається з наступного дня після опублікування рішення Центральної виборчої комісії про їх призначення.

Виборчий процес *завершується через п'ятнадцять днів* після офіційного оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менше двох третин від її конституційного складу (300 народних депутатів).

Строк повноваження Верховної Ради – п'ять років.

Припинення повноважень Верховної Ради України може бути:

– *строкове* – у строк по закінченню п'яти років. Строково повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану;

– *дострокове* – припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України.

Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Крім того в Конституції передбачено випадки коли не можна припинити повноваження Верховної Ради:

– повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання;

– повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені в останні шість місяців строку повноважень Президента України.

9.4. Конституційні основи організації діяльності Верховної Ради України.

Форми та методи діяльності Верховної Ради України

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Згідно зі ст. 82 Конституції України Верховна Рада України працює сесійно.

Сесії Верховної Ради складаються із засідань Верховної Ради, комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій, що проводяться у період між пленарними засіданнями роботи народних депутатів у депутатських фракціях та з виборцями.

Засідання Верховної Ради можуть бути пленарними, урочистими, а також можуть проводитися у формі парламентських слухань.

Відкриття сесії Верховної Ради оголошується головуєчим на початку її першого пленарного засідання, закриття – по завершенні останнього пленарного засідання. Кожна сесія Верховної Ради починається і завершується виконанням Державного гімну України.

Сесії Верховної Ради поділяються на чергові та позачергові.

Відповідно до Регламенту, чергові сесії Верховної Ради, крім першої сесії, починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року, а завершуються відповідно не пізніше 45 та 10 днів до початку наступної сесії. Верховна Рада може прийняти постанову про зміну строків завершення сесії.

Інформація про дату і час початку чергової сесії Верховної Ради, а також про місце і час реєстрації народних депутатів Апаратом Верховної Ради не пізніше трьох днів до початку роботи чергової сесії Верховної Ради доводиться до відома кожного народного депутата та публікується в газеті «Голос України».

Позачергові сесії Верховної Ради України скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу не менше третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні Верховна Рада збирається на позачергову сесію не пізніше дводенного строку без скликання і працює до скасування воєнного чи надзвичайного стану. Голова Верховної Ради України, а вразі його відсутності – Перший заступник чи заступник Голови Верховної Ради України, який виконує обов'язки Голови Верховної Ради України, визначає місце і час проведення засідання Верховної Ради, про що терміново повідомляється народним депутатам.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше тридцятого дня після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Верховна Рада проводить засідання у будинку Верховної Ради міста Києва, на вул. Грушевського, 5. За рішенням Верховної Ради, прийнятим більшістю народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради, її засідання можуть проводитися в іншому місці.

Засідання Верховної Ради ведуться державною мовою. Промовець, який не володіє державною мовою, може виступати іншою мовою. Переклад його виступу державною мовою, за необхідності, забезпечує Апарат Верховної Ради.

Засідання Верховної Ради є відкритими і гласними, крім випадків, установлених законодавством.

Закриті пленарні засідання Верховної Ради для розгляду окремо визначених питань проводяться за рішенням Верховної Ради, прийнятим після скороченого обговорення більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування. Рішення Верховної Ради приймаються шляхом відкритого поіменного голосування, крім випадків, коли проводиться таємне

голосування шляхом подачі бюлетенів. Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.

Згідно з Регламентом рішеннями Верховної Ради є акти Верховної Ради: закони, постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви.

Організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді здійснює Апарат Верховної Ради.

9.5. Конституційно-правовий статус народного депутата України

Конституційно-правовий статус народних депутатів України визначають Конституція України та Закон України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року.

Народний депутат України є обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» – представник Українського народу у Верховній Раді України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Принципами статусу народного депутата України є:

- вільний депутатський мандат;
- здійснення повноважень народним депутатом на постійній основі;
- несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності;
- рівноправність депутатів;
- депутатська недоторканність і депутатський індемнітет.

Конституції демократичних держав здебільшого закріплюють принцип вільного депутатського мандата. Сутність цього принципу полягає у тому, що депутат є представником усього народу, ніхто не може відкликати його або давати

обов'язкові накази. Пов'язано це з тим, що депутат повинен бути представником всього народу, а не тільки виборців свого виборчого округу. Він не повинен виступати в парламенті уповноваженим з місцевих справ, а покликаний обстоювати загальнонаціональні інтереси. До основних положень вільного депутатського мандата належать:

– мандат є загальним (тобто хоча депутати і можуть обиратися по виборчих округах, вони представляють усю націю);

– мандат – не імперативний, а факультативний (його здійснення вільне від примусу, депутат не зобов'язаний робити щось конкретне, зокрема брати участь у парламентських засіданнях, не зобов'язаний враховувати думку своїх виборців);

– мандат не підлягає відкликанню.

Імперативний депутатський мандат навпаки – встановлює юридичну відповідальність депутата перед його виборцями і означає, що він зв'язаний наказами виборців і може бути достроково відкликаний ними.

Принципи здійснення повноважень народним депутатом України на постійній основі та несумісності депутатського мандата закріплені в ст. 78 Конституції України та в ст. 3 Закону України «Про статус народного депутата України». Так, народний депутат України здійснює свої повноваження на постійній основі, а принцип несумісності депутатського мандата означає, що народний депутат України не має права:

1) бути членом Кабінету Міністрів України, керівником Центрального органу виконавчої влади;

2) мати інший представницький мандат чи одночасно бути на державній службі;

3) обіймати посаду міського, сільського, селищного голови;

4) мати будь-яку, крім депутатської, оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час;

5) залучатись як експерт органами досудового слідства, прокуратури, суду, а також провадити адвокатську діяльність;

б) входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє цю діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України.

Принцип депутатської рівноправності виявляється у праві народних депутатів України обирати і бути обраними до органів Верховної Ради та на парламентські посади, у праві законодавчої ініціативи, брати участь у дебатах тощо.

Принцип депутатської недоторканності (депутатський імунітет) означає, що:

1) народний депутат України не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований;

2) обшук, затримання народного депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, житлового чи службового приміщення народного депутата, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України, допускаються лише в разі, коли Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо;

3) арешт (взяття під варту) як кримінально-процесуальний запобіжний захід і арешт як адміністративне стягнення за вчинене правопорушення можуть бути застосовані до народного депутата України лише за згодою Верховної Ради України.

Депутатський індемнітет розглядається у двох аспектах: по-перше, як невідповідальність народного депутата України – він не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за

винятком відповідальності за образу чи наклеп; по-друге, як винагорода народного депутата України за його парламентську діяльність.

Народним депутатом може бути обраний громадянин України, який має право голосу, досяг на день виборів 21 року, проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраний громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена чи не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги. Перед вступом на посаду народні депутати України складають присягу на вірність Україні. Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України. Депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом. Відмова скласти присягу є наслідком втрати депутатського мандата.

Повноваження народного депутата України припиняються в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Народний депутат має право на сесії Верховної Ради України звернутися із *запитом* до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, які входять до їх компетенції.

Народний депутат має право на депутатське звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності та підпорядкування, об'єднань громадян з питань, пов'язаних з депутатською діяльністю, і брати участь у розгляді порушених ним питань.

Депутатське звернення – викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, які входять до їх компетенції.

Гарантіями діяльності народного депутата України є:

- 1) непорушність повноважень народного депутата України;
- 2) депутатська недоторканність;
- 3) забезпечення народному депутатові України умов для виконання депутатських повноважень;
- 4) звільнення народного депутата України від призову на військову службу або збори;
- 5) державне страхування народного депутата України;
- 6) забезпечення народному депутатові України умов для підвищення професійного рівня;
- 7) фінансове, медичне і соціально-побутове забезпечення народного депутата України тощо.

9.6. Законодавчий процес у Верховній Раді України

Законодавчий процес – це процедура ухвалення закону, яка складається з певних стадій – самостійних, логічно завершених етапів і організаційно-технічних дій.

Законодавчий процес як юридичне поняття слід відмежовувати від законотворчості як загально-соціального явища. Законодавчий процес, як і будь-який юридичний процес, має два значення:

- 1) порядок діяльності, спрямованої на створення закону;
- 2) сама ця діяльність.

Законотворчість – ширше поняття: воно не вичерпується власне створенням законів, а охоплює і діяльність, пов'язану зі

створенням закону, і оцінку його ефективності, і можливе подальше коригування (зміна, доповнення).

Формування юридичного мотиву (державної волі) про необхідність регулювання правовими нормами певної групи, роду або виду суспільних відносин у результаті аналізу фактичного стану політики, економіки, соціальної сфери – це стадія, скоріше, законотворчості, ніж законодавчого процесу. Органи, організації, особи, що займаються виявленням потреби в законодавчому врегулюванні, не завжди можуть бути учасниками правовідносин, які складають юридичний процес. Та й законодавчий процес проходить у формах, які суворо встановлені законами або парламентськими регламентами, тоді як потреба в тій чи іншій законотворчості встановлюється у різні способи, використовувані в юридичній, політичній, соціологічній та інших науках.

Законодавчий процес має низку стадій:

I. Передпроектна стадія.

1. Законодавча ініціатива – внесення проекту закону в офіційному порядку до законодавчого органу певними органами й особами. Це власне стадія законодавчого процесу.

Відповідно до Конституції України, право законодавчої ініціативи в парламенті належить Президенту, народним депутатам, Кабінету Міністрів, Національному банку. Президент має право вносити законопроект позачергово.

Проекти законів вносяться разом із супровідною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності їх розробки або ухвалення.

II. Проектна стадія.

2. Ухвалення рішення про підготовку законопроекту, включення відповідної пропозиції до плану законопроектних робіт.

3. Доручення розробити законопроект уряду або постійним комітетам у Верховній Раді; створення для цих цілей комісій, робочих груп у складі депутатів, представників зацікавлених громадських організацій, вчених-юристів та ін. Початкова розробка проекту провадиться фахівцями за конкурсом, дорученням або договором.

4. Розробка законопроекту і його попередня експертиза із залученням зацікавлених організацій, дороблення і редагування проекту.

5. Внесення законопроекту до парламенту, ухвалення його до розгляду, обговорення законопроекту і його узгодження: розгляд поправок; виявлення думок зацікавлених осіб про проект і одержання їх пропозицій щодо вдосконалення, доробки проекту; ухвалення в порядку першого, другого, третього читання; розгляд альтернативних проектів. У необхідних випадках – винесення проекту:

а) на обговорення широкого кола кваліфікованих спеціалістів шляхом проведення парламентських слухань, конференцій, «круглих столів» та ін.; б) на всенародне обговорення.

III. Стадія ухвалення законопроекту.

6. Ухвалення законопроекту в результаті голосування (в Україні звичайні закони ухвалюються простою більшістю голосів, конституційні – $2/3$ від конституційного складу Верховної Ради) і підготування відповідної постанови законодавчого органу про вступ закону в силу. Тексти законів, ухвалені Верховною Радою, у 5-денний строк підписуються Головою Верховної Ради і невідкладно передаються на підпис Президентові України.

IV. Завершальна стадія.

7. Санкціонування (підписання) закону главою держави (президентом) в установлені конституцією строки.

V. Інформаційна стадія.

8. Промульгація закону – це не лише підписання його главою держави, а й видання спеціального акта, який містить, зокрема, розпорядження про офіційне опублікування закону. Промульгація закону здійснюється зазвичай актом глави держави – указом, наказом та іншими подібними документами, текст якого в офіційних виданнях передає тексту закону.

В Україні – це підписання закону Президентом, підготовка постанови Верховної Ради про порядок введення в дію даного закону і офіційне його опублікування. Текст

постанови Верховної Ради в офіційних виданнях передує тексту закону.

9. Включення закону до Єдиного державного реєстру нормативних актів, де вказується наданий йому реєстраційний код.

10. Опублікування закону – друк його тексту з усіма реквізитами в офіційних друкарських виданнях («Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», газети «Голос України», «Юридичний вісник України»).

Можливий додатковий етап на другій стадії після ухвалення законопроекту парламентом і передачі його главі держави на підпис.

Президент може скористатися своїм правом відкладеного вето і повернути закон із своїми зауваженнями і пропозиціями Верховній Раді для повторного розгляду. Саме вето об'єктивно може ставати стадією законотворчого процесу, яка має позапарламентський характер. Проте вето переборюється у парламенті.

Якщо під час повторного розгляду закон ухвалюється не менше ніж $2/3$ голосів установленого Конституцією складу Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його й представити до офіційного опублікування протягом 10 днів.

На всіх стадіях законодавчої діяльності необхідним є вивчення і використання громадської думки, врахування рівня правосвідомості громадян.

Тема 10

Конституційно-правовий статус Президента України

План

- 10.1. Поняття та зміст інституту глави держави
- 10.2. Конституційно-правові основи порядку обрання Президента України
- 10.3. Основи конституційно-правового статусу Президента України
- 10.4. Повноваження Президента України
- 10.5. Припинення повноважень Президента України
- 10.6. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки та оборони

10.1. Поняття та зміст інституту глави держави

У кожній державі є орган, який називають главою держави. Основне призначення такого органу – це концентроване (як правило, в «одних руках») представництво держави загалом в її середині та за її межами.

Глава держави – особа, яка формально займає найвищу сходинку в державній ієрархії та здійснює верховне представництво держави у внутрішніх та зовнішньополітичних відносинах.

Інститут глави держави притаманний всім політично організованим країнам, але в різних країнах місце й роль глави держави є різною та обумовлена його юридичною формою, формою правління, характером державного режиму, об'ємом конституційних повноважень тощо. У сучасних державах існують такі юридичні форми глави держави:

– монарх – суверенна і не пов'язана політичною відповідальністю особа, якій влада належить за власним правом. Різновидами інституту монарха є: монарх, який успадкував свій пост (наприклад, Велика Британія, Іспанія, Швеція); монарх, призначений своєю сім'єю – правлячою династією (Саудівська

Аравія); монарх федерації, обраний монархами суб'єктів федерації (Малайзія, ОАЕ);

- президент – обраний народом, парламентом або представницькою колегією глава держави, який отримує владу на визначений термін у порядку делегації;

- колегіальна президентура – обраний парламентом на визначений термін колегіальний орган, який здійснює функції глави держави (наприклад, Державна рада на Кубі, два капітан-регенти в Сан-Маріно, Федеральна рада у Швейцарії);

- глава уряду, на якого покладено здійснення функцій глави держави (землі ФРН);

- одноосібний або колегіальний узурпатор – особа чи колегіальний орган, які здійснюють владу без правових підстав, не маючи при цьому ні «царського» походження, ні мандата виборців.

Фактично є два основних напрямки діяльності такого органу:

- внутрішньодержавний напрямок;

- зовнішньодержавний напрямок.

Залежно від реального наповнення владних повноважень глави держави за цими двома напрямками, можна говорити про характер самої держави в багатьох її аспектах (демократична чи недемократична держава, якщо демократична, то який характер має, наприклад, республіка). В абсолютній більшості випадків, глава держави є одноособовим органом. У світовій практиці траплялось не мало випадків, коли главою держави був колективний орган (Директорія, Президія, Рада тощо). Так, формальним (юридичним) главою держави в колишньому СРСР (за Конституцією СРСР 1978 року) главою держави була Президія Верховної Ради СРСР на чолі з її Головою. Але реальним (де-факто) – був Генеральний секретар ЦК КПРС.

У спеціальній літературі є багато різних визначень щодо інституту глави держави. З найбільш вдалих (і в той же час коротких) дефініцій є поняття глави держави, визначених В.М.Шаповалом, за яким *глава держави* – це особа, яка займає формально вище місце в структурі державних інститутів одночасно здійснюючи функцію представництва самої держави загалом.

Основними функціями глави держави є:

- здійснення державної влади;
- представництво держави.

Статус глави держави (насамперед його владні повноваження, компетенція) тої чи іншої країни залежить від низки чинників. Серед них: форма самої держави, її правова система, а також рівень правового розвитку та державно-правові традиції народу. Часто власна назва інституту глави держави залежить від цих особливостей. Так, в монархічних державах її главою є імператор, цар, шах, король, великий герцог тощо. Для більшості держав з республіканською формою правління, зазвичай, це Президент, рідше – Прем'єр-Міністр. В Україні згідно з чинною Конституцією, главою держави є Президент України.

Статус глави держави в країні з республіканською формою правління фактично є визначальним в багатьох моментах і для самої характеристики цієї держави як республіки. Нині найбільш поширеними формами республіки є :

- президентська;
- парламентська;
- змішана (президентсько-парламентська чи парламенсько-президентська) [13, с. 313].

Інститут глави держави в Україні має свій шлях розвитку. І в його назві, і в реальному наповненні цього інституту владними повноваженнями відобразилася вся наша національна історія державотворення.

Інститут глави держави виник одночасно з історією людства, саме з появою державних форм організації суспільного життя. Завжди організована людська спільнота мала керівника (правителя) визнаного або нав'язуваного, залежно від конкретних історичних умов. Тим більше держави, які представляли собою великі колективи людей, об'єднані територією, розмежовану кордонами, мали у системі своєї політичної організації й інститут глави держави.

За радянських часів в Україні поста президента і взагалі глави держави не було. Функції глави держави виконував колегіальний орган – Президія Верховної Ради Української РСР.

Пост глави держави (президента) в Україні був впроваджений незадовго до проголошення Верховною Радою Української РСР незалежності України Законом Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 5 липня 1991 року.

Того ж дня, тобто 5 липня 1991 року, Верховною Радою Української РСР були прийняті Закони «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР». Згідно з конституційними змінами Президент Української Радянської Соціалістичної республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. До повноважень Президента Української РСР, закріплених у статті 1145 Конституції української РСР, належало те, що він «очолює систему органів державного управління, забезпечує їх взаємодію з Верховною Радою Української РСР» (п.4). Конституція однозначно ідентифікувала Президента Української РСР з виконавчою владою.

Законом України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14 лютого 1992 року у статті 1141 Конституції України Президент України визначався вже не як найвища посадова особа, а як глава держави: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України».

Конституційним Договором між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року Президент України був визнаний главою держави, главою виконавчої влади і главою уряду: «Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади України.... Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолюваний ним Уряд – Кабінет Міністрів України – та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади» (ч. 1, 3 ст. 19).

Нова Конституція України не пов'язує статус Президента України з виконавчою владою, хоча залишає за ним значні

повноваження у сфері виконавчої влади, насамперед щодо формування і функціонування уряду. Згідно зі статтею 102 Конституції України «Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина» [19, с. 367].

Статус глави держави в Україні був нерозривним з особливостями форми її держави.

Так, на перших порах (до грудня 1991 року), коли главою держави була Президія Верховної Ради України – це була ще так звана радянська республіка.

З грудня 1991 по червень 1995 року (час укладення Конституційного Договору) – це була певна модифікація президентсько-парламентської республіки.

Протягом дії Конституційного Договору – президентська республіка (червень 1995 – червень 1996).

З 28 червня 1996 по 1 січня 2006 року (набрання законної сили Закону України «Про зміни до Конституції України») – президентсько-парламентська республіка.

З 1 січня 2006 року до жовтня 2010 року – парламентсько-президентська республіка. Відповідно, після скасування Конституційним Судом у 2010 році Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року – президентсько-парламентська республіка.

10.2. Конституційно-правові основи обрання Президента України

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на *п'ять* років.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Право обирати Президента України мають громадяни України, які досягнули 18 років. Не мають права голосу особи визнані судом недієздатними.

Відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року вибори Президента бувають:

- чергові вибори;
- позачергові;
- повторні вибори.

Всі вибори Президента України призначаються Верховною Радою України. Про призначення виборів Президента України Верховна Рада України приймає постанову.

Чергові вибори Президента – проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України, тобто кожні п'ять років.

Конституцією України встановлено, що чергові вибори Президента України проводяться *в останню неділю березня п'ятого року* повноважень Президента України.

Верховна Рада України призначає чергові вибори Президента України не пізніше *дев'яноста днів* до дня виборів. Виборчий процес чергових виборів Президента України розпочинається за *дев'яноста днів* до дня виборів.

Позачергові вибори Президента України проводяться у зв'язку із достроковим припиненням повноважень Президента України у випадках, передбачених Конституцією України і відбуваються в період *дев'яноста днів* з дня припинення повноважень (останню неділю *дев'яностоденного* строку).

Повторні вибори Президента України проводяться у випадках:

1) якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;

2) якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури.

Верховна Рада України приймає постанову про призначення повторних виборів Президента України на підставі подання Центральної виборчої комісії.

Повторні вибори Президента України відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня прийняття постанови Верховної Ради України про призначення повторних виборів. Постанова Верховної Ради України про призначення повторних виборів приймається не пізніше п'ятнадцятого дня після дня внесення до Верховної Ради України відповідного подання Центральної виборчої комісії.

Вибори Президента України проводяться по єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому округу, який охоплює всю територію України.

Для проведення виборів територія України поділяється на 225 територіальних виборчих округів. Кількість таких округів в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі встановлюється Центральною виборчою комісією з урахуванням їх адміністративно-територіального устрою та кількості виборців на підставі даних центрального органу виконавчої влади з питань статистики. Територіальний виборчий округ включає в себе один або кілька районів, міст, районів у містах.

Вибори Президента України організують і проводять:

- 1) Центральна виборча комісія;
- 2) окружні виборчі комісії;
- 3) дільничні виборчі комісії.

Повноваження виборчих комісій щодо підготовки та проведення виборів Президента України поширюються:

- 1) Центральної виборчої комісії – на всю територію України;
- 2) окружної виборчої комісії – на територію відповідного територіального виборчого округу;
- 3) дільничної виборчої комісії – на територію відповідної виборчої дільниці.

Центральна виборча комісія здійснює також повноваження окружної виборчої комісії в окремому закордонному виборчому окрузі.

Виборчий процес – це здійснення суб'єктами, виборчих процедур, передбачених Законом.

2. Виборчий процес здійснюється на засадах:

1) законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес;

2) політичного плюралізму та багатопартійності;

3) публічності та відкритості виборчого процесу;

4) рівності всіх кандидатів на пост Президента України;

5) рівності прав партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу;

6) свободи передвиборної агітації, рівних можливостей доступу кандидатів на пост Президента України до засобів масової інформації;

7) неупередженості органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до кандидатів на пост Президента України, партій (блоків)

Виборчий процес включає такі етапи:

1) утворення територіальних виборчих округів;

2) утворення виборчих дільниць;

3) утворення окружних та дільничних виборчих комісій;

4) формування списків виборців, їх перевірка та уточнення;

5) висування та реєстрація кандидатів;

6) проведення передвиборної агітації;

7) голосування у день виборів Президента України;

8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів Президента України.

Виборчий процес завершується офіційним оприлюдненням Центральною виборчою комісією результатів виборів Президента України або офіційною публікацією подання Центральної виборчої комісії до Верховної Ради України щодо призначення повторних виборів Президента України.

Суб'єктами виборчого процесу є:

1) виборець;

2) виборчі комісії;

3) кандидати на пост Президента України, зареєстровані у порядку, встановленому цим Законом;

4) партії (блоки), які висунули кандидатів на пост Президента України;

5) уповноважені представники, довірені особи, офіційні спостерігачі від партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу та від кандидатів на пост Президента України.

Для проведення голосування та підрахунку голосів по виборах Президента України територія сіл, селищ, міст, районів у містах, що входять до складу територіального виборчого округу, поділяється на виборчі дільниці.

Виборчі дільниці поділяються на звичайні, спеціальні та закордонні.

Звичайні виборчі дільниці утворюються для організації голосування виборців за місцем їх проживання.

Спеціальні виборчі дільниці утворюються у стаціонарних лікувальних закладах, на судах, які перебувають у день виборів у плаванні під Державним Прапором України, на полярних станціях України, в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах та інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування. Як виняток, спеціальні виборчі дільниці можуть утворюватися Центральною виборчою комісією за поданням відповідної окружної виборчої комісії на території військових частин (формувань), дислокованих на значній відстані від населених пунктів.

Закордонні виборчі дільниці утворюються при дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України за кордоном, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України.

До складу територіальних та дільничних виборчих комісій по виборах Президента України можуть входити громадяни України, які мають право голосу і проживають або працюють в межах відповідного територіального виборчого округу. Для секретаря виборчої комісії обов'язковим є володіння державною мовою.

Висування кандидатів на пост Президента України партіями (блоками) та самовисування розпочинається за вісімдесят дев'ять днів і закінчується за сімдесят один день до дня виборів.

Не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Грошова застава вноситься партією (партіями, що входять до блоку), яка висунула кандидата на пост Президента України, або кандидатом на пост Президента України у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії в розмірі *два мільйони п'ятсот тисяч гривень*.

Кандидат на пост Президента України може розпочинати проведення передвиборної агітації наступного дня після його реєстрації Центральною виборчою комісією.

Передвиборна агітація закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів.

Агітація перед повторним голосуванням розпочинається з дня, наступного після призначення повторного голосування, і закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем повторного голосування.

Кандидат на пост Президента України з часу своєї реєстрації до закінчення виборчого процесу не може бути звільнений роботи з ініціативи власника підприємства, закладу, установи, організації або уповноваженого ним органу, командири військового формування (частини). Кандидат без його згоди не може бути переведений на іншу роботу, скерований у відрядження, а також призваний на військову або альтернативну (невійськову) службу, навчальні (перевірні) та спеціальні збори військовозобов'язаних.

Кандидат на пост Президента України має право на безоплатний проїзд всіма видами пасажирського транспорту (за винятком таксі) в межах території України за рахунок коштів Державного бюджету України, виділених на проведення виборів Президента України.

Держава забезпечує охорону кандидатів на пост Президента України під час виборчого процесу [2].

10.3. Основи конституційно-правового статусу Президента України

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки поспіль (більше 10 років).

Президент України не може мати іншого представницького мандата (іншими словами, не може бути народним депутатом України, депутатом місцевої ради тощо).

Президент України не може обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, не може займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю, не може входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Новообраний Президент України вступає на пост з моменту складення присяги українському народові. Місце складення присяги – урочисте засідання Верховної Ради України.

При обранні на строкових виборах Президент України складає присягу не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів.

У разі обрання на позачергових виборах Президент України складає присягу не пізніше ніж через п'ять днів після офіційного оголошення результатів виборів.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Урочисте засідання з нагоди вступу на пост Президента України відкриває Голова Верховної Ради України, виконується державний гімн України. Голова Верховної Ради України повідомляє про осіб присутніх на урочистому засіданні та надає слово Голові Центральної виборчої комісії для оголошення результатів виборів Президента України.

Голова Конституційного суду України повідомляє про виконання новообраним Президентом України усіх Конституційних вимог щодо несумісності з посадою Президента України, відсутності інших обставин, що унеможливають складання ним присяги, запрошують до трибуни новообраного

Президента України вручає йому текст присяги українському народові, зміст якої визначений Конституцією України.

Голова Конституційного суду України оголошує, що новообраний Президент України склав присягу відповідно до Конституції України і вступив на пост Президента України.

Президент України є главою держави та виступає від імені держави. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (юридичні наслідки цього положення).

Президент України є особою недоторканою (на час виконання повноважень).

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України [1].

10.4. Повноваження Президента України

Ядро конституційно-правового статусу Президента становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави.

Функції та повноваження, що належать згідно з Конституцією України виключно Президенту складають прерогативу глави держави.

Основні функції Президента як глави держави визначені в ст. 102 Конституції України. Так, Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, Президент наділяється особливими повноваженнями. Він забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; приймає рішення про

загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України тощо.

Здійснюючи функцію гаранта додержання Конституції України, Президент наділений правом законодавчої ініціативи, що дозволяє йому порушувати питання щодо реалізації конституційних положень, приведення чинного законодавства відповідно до Конституції України. Президент користується виключним правом вносити до Верховної Ради законопроект про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України та призначати Всеукраїнський референдум для затвердження цих змін. Забезпечуючи додержання Конституції України, Президент може накладати вето на закони, прийняті Верховною Радою, направляє до Конституційного Суду України звернення щодо встановлення конституційності законів та інших актів Верховної Ради, скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

Виступаючи гарантом прав і свобод людини та громадянина, Президент реалізує свою конституційну функцію шляхом здійснення свого права законодавчої ініціативи. Видає *укази*, які передбачають захист прав і свобод людини та громадянина, окремих категорій населення; приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану; оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації тощо.

Повноваження Президента для зручності аналізу можна систематизувати за такими групами:

1. *Представницькі повноваження* – повноваження із представництва держави у внутрішньо та зовнішньополітичних відносинах:

– представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

– приймає рішення про визнання іноземних держав;

- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях;
- приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- підписує закони України про ратифікацію міжнародних договорів України;
- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- призначає представника Президента України в Автономній Республіці Крим.

2. Повноваження Президента по відношенню до Верховної Ради та в сфері законодавчої влади.

Президент та Верховна Рада здійснюють різні конституційні функції і компетенція Президента не конкурує з компетенцією парламенту. Конституція України, керуючись принципом розподілу влад, чітко розмежує сфери їх повноважень. Одночасно Президент згідно з Конституцією є суб'єктом законодавчого процесу і здійснює повноваження по відношенню до Верховної Ради та в сфері законодавчої влади, а саме:

- користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді;
- підписує та офіційно оприлюднює закони, прийняті Верховною Радою;
- накладає суспензивне (відкладальне) вето щодо прийнятих Верховною Радою законів з подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;
- призначає Всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 Конституції, проголошує Всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України в строки, встановлені цією Конституцією;

– припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

3. Повноваження Президента у сфері виконавчої влади.

Не входячи безпосередньо до виконавчої гілки влади, Президент, водночас, наділяється Конституцією України досить широкими повноваженнями по відношенню до Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади, які характеризують його «особливі зв'язки» з виконавчою владою, «верховне» положення Президента по відношенню до органів виконавчої влади. Так, Президент:

– призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

– приймає відставку Кабінету Міністрів України;

– призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

– утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

– за поданням Кабінету Міністрів призначає на посаду і звільняє з посади голів місцевих державних адміністрацій;

– скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

4. Повноваження Президента у сфері судової влади.

Згідно з принципом розподілу влад та незалежності судів Президент не може втручатися в діяльність судових органів, проте він активно взаємодіє з цими органами, здійснюючи при цьому певні установчі функції. Це виявляється в його повноваженнях, пов'язаних з формуванням органів судової влади, зокрема Президент:

– призначає третину складу Конституційного Суду України;

– утворює суди у визначеному законом порядку;

– здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років.

Крім установчих повноважень, у сфері судової влади Президент виконує окремі квазісудові функції, тобто здійснює помилування.

5. Повноваження Президента у сфері національної безпеки, оборони та військової політики.

Основним суб'єктом забезпечення безпеки є держава, яка здійснює відповідні функції через діяльність органів державної влади. Як глава держави, Президент здійснює у цій сфері повноваження:

- є Верховним головнокомандувачем Збройних сил України;
- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань;

- здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

- очолює Раду національної безпеки і оборони України, яка згідно зі ст. 107 Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України;

- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України в разі збройної агресії проти України;

- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

10.5. Дострокове припинення повноваження Президента України

Повноваження Президента України можуть припинитися достроково у таких випадках:

1) якщо задоволене його прохання про відставку. Президент повинен особисто проголосити заяву про відставку на засіданні Верховної Ради;

2) при неможливості виконання своїх повноважень за станом здоров'я. Таке рішення приймає конституційна більшість Верховної Ради на підставі письмового подання Верховного Суду України і на основі медичного висновку;

3) усунення з поста в порядку імпічменту;

4) у випадку смерті.

Імпічмент – це особлива процедура обвинувачення вищих посадових осіб держави у вчиненні злочинів та службових порушень.

Результатом імпічменту, як правило є дострокове припинення повноважень президента або іншого посадовця і усунення його з посади. При імпічменті голови держави таке рішення приймається конституційною більшістю парламенту. Різні країни окремо визначають процедуру імпічменту відповідно до власного законодавства. У демократичних державах імпічмент є одним з елементів контролю над владою країни і необхідний для збереження стабільності суспільного і конституційного ладу. Імпічмент є також засобом недопущення авторитаризму і механізмом гарантування національної безпеки.

За Конституцією України підставою для порушення питання про імпічмент Президента і для його усунення з поста є вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Конституція передбачає такі стадії, які має пройти процедура імпічменту Президента:

1) питання про усунення Президента в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради, тобто 226 народними депутатами;

2) для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої входять спеціальний прокурор і спеціальні слідчі;

3) висновки і пропозиції даної комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради. За наявності підстав Верховна Рада не

менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України;

4) справу перевіряє Конституційний Суд на предмет дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент;

5) Верховний Суд України розглядає справу про імпічмент і дає висновок про те, що діяння, у яких обвинувачено Президента, містять ознаки державної зради або іншого злочину;

6) після цього Верховна Рада приймає рішення про усунення Президента з поста в порядку імпічменту. Рішення приймається, якщо за нього проголосувало 3/4 народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради (338 народних депутатів).

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає *укази і розпорядження*, які є обов'язковими до виконання на території України.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати низку повноважень [1].

10.6. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки та оборони

Президент України як на Глава Держави має бути гарантом державного суверенітету та територіальної цілісності України. У зв'язку з цим він має низку важливих повноважень, які повинні допомогти йому виконувати цю складну місію. Президент як Глава Держави або очолює спеціальні державні органи в галузі безпеки і оборони, або є тим, кому вони безпосередньо підпорядковані. Один з таких органів – Рада національної безпеки і оборони України.

Рада національної безпеки і оборони координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Рада національної безпеки і оборони була заснована Указом Президента України від 30 серпня 1996 року «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Головою Ради національної безпеки і оборони є Президент України, він же формує її персональний склад.

До складу Ради національної безпеки і оборони за посадою входять прем'єр-міністр, міністр оборони, голова Служби безпеки, міністр внутрішніх справ і міністр закордонних справ. У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь голова Верховної Ради України.

Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво роботою Ради і особисто головує на її засіданнях, а також здійснює інші повноваження, передбачені Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України, а її компетенція і функції визначаються вищевказаним законом. Згідно з цим законом членами Ради національної безпеки і оборони України можуть бути також керівники інших центральних органів виконавчої влади.

Для забезпечення організації роботи і виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України було засновано посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони України. Секретар Ради національної безпеки і оборони України призначається та звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядкований.

Поточне інформаційно-аналітичне і організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України здійснює її апарат, який підпорядкований секретареві Ради національної безпеки і оборони України.

Функції, структура і чисельність апарату Ради національної безпеки і оборони України визначаються Президентом України.

Забезпечення діяльності Ради здійснює секретар Ради, якого призначає Президент України.

Секретар Ради безпосередньо підпорядковується Президентові України.

Для виконання своїх функцій секретар Ради має право:

1) одержувати у встановленому порядку від державних та інших органів, установ, організацій документи, письмові висновки, звітні дані, інші матеріали з питань національної безпеки і оборони;

2) брати участь у розгляді органами виконавчої влади питань, пов'язаних з організацією забезпечення національної безпеки і оборони;

3) залучати в разі потреби, у тому числі на договірній основі, науковців, спеціалістів, працівників міністерств та інших центральних органів виконавчої влади до опрацювання окремих проблем національної безпеки і оборони [3].

Тема 11

Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади

План

11.1. Поняття та особливості виконавчої влади. Загальна характеристика системи органів виконавчої влади в Україні

11.2. Порядок утворення, склад та повноваження Кабінету Міністрів України. Припинення діяльності Уряду

11.3. Конституційно-правовий статус центральних органів виконавчої влади України

11.4. Місцеві органи виконавчої влади в Україні

11.1. Поняття та особливості виконавчої влади.

Загальна характеристика системи органів виконавчої влади в Україні

У вітчизняній конституційно-правовій та адміністративно-правовій науці не знайдено єдиних підходів до визначення сутності та змісту поняття «виконавча влада». Така ситуація пояснюється процесом переходу в Україні від колишнього радянського державного та адміністративного права (які не визнавали теорії розподілу влади) до конституційно-правової системи демократичної, правової та світської держави.

Провідна роль законодавчої влади в системі поділу й організації державної влади не означає другорядності інших гілок влади. Кожна з гілок влади здійснює функції держави. Якщо відповідно до прийнятих органом законодавчої влади – парламентом – законів функціонують усі органи державної влади, відбувається життєдіяльність усього суспільства, то виконання законів, додержання їх усіма суб'єктами права забезпечується виконавчою і судовою владою.

Виконавча влада відрізняється від законодавчої тим, що її органи, насамперед уряд, забезпечують повсякденну життєдіяльність суспільства, їх діяльність пов'язана із щоденним задоволенням матеріальних і духовних потреб людей.

Якщо парламент на деякий час припинить свою роботу, наприклад, у разі його розпуску чи саморозпуску або перебування парламентаріїв у тривалій літній відпустці, то нічого надзвичайного в країні не відбудеться, життя продовжуватиметься, а виконавча влада не може припинити своє функціонування й на один день. Навіть у разі відправлення уряду у відставку, він продовжує діяти до того часу, поки не буде сформовано новий уряд.

Виконавча влада є найсильнішою у будь-якій державі з огляду на наявність у її розпорядженні матеріальних, фінансових, інформаційних і силових ресурсів. Роль уряду та інших органів виконавчої влади в державі значною мірою залежать від форми державного правління, форми державного устрою, розкладу партійно-політичних сил у суспільстві і насамперед у парламенті, взаємовідносин уряду з іншими вищими органами державної влади і нерідко істотно відрізняється від відповідних конституційних приписів.

За своєю сутністю виконавча влада є сукупністю повноважень з управління державними справами. Конституційно-правовий інститут виконавчої влади становить сукупність норм, що визначають систему і статус суб'єктів управління державними справами. Конституційне регулювання організації і функціонування виконавчої влади здійснюється у значно менших обсягах, аніж законодавчої влади. Основний обсяг правового регулювання відносин у сфері виконавчої влади здійснюється нормами адміністративного права. Конституції встановлюють насамперед суб'єктів виконавчої влади. За загальним правилом суб'єктами виконавчої влади є глава держави, уряд, місцеві органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації).

Сутність виконавчої влади зумовлює її особливості. Однією з найважливіших особливостей виконавчої влади є її централізація, що виявляється у підпорядкуванні одних органів іншим і концентрації владних функцій в руках глави уряду або глави держави. У законодавчій і судовій гілках державної влади відсутнє підпорядкування одних органів іншим. У руках глави держави виконавча влада юридично і фактично зосереджується в

абсолютній та дуалістичній монархіях і в президентській республіці. Конституції усіх президентських республік визначають президента як главу держави і главу виконавчої влади. За змішаної республіканської форми правління президент, зазвичай, не визнається конституцією главою виконавчої влади. Незалежно від конституційних визначень за президентсько-парламентарного різновиду змішаної республіканської форми правління, президент фактично очолює виконавчу владу. У країнах з парламентарними формами правління глава держави рідко визнається главою виконавчої влади. Попри конституційні визначення, за парламентарних форм правління виконавчу владу очолює глава уряду. Главі виконавчої влади підпорядковуються місцеві органи виконавчої влади, що діють в адміністративно-територіальних одиницях держави.

З централізацією пов'язана така особливість виконавчої влади, як *формування її органів шляхом призначення*. Глава уряду як колегіального органу майже завжди призначається главою держави, парламентом або спільно парламентом і главою держави. Обрання глави уряду шляхом загальних виборів трапляється рідко (Ізраїль). Члени уряду призначаються главою держави або парламентом (за відсутності альтернативних кандидатур обрання парламентом тих чи інших посадових осіб фактично є їх призначенням). Керівники місцевих органів виконавчої влади призначаються урядом або главою держави.

Ще однією особливістю виконавчої влади є *здійснення її на засадах поєднання єдиноначальності і колегіальності*. Уряди є колегіальними органами виконавчої влади, центральні і місцеві органи виконавчої влади діють на засадах єдиноначальності. Рішення уряду приймаються на його засіданнях усіма членами уряду. Єдиноначальність органу виконавчої влади означає, що владні повноваження органу здійснюються одноособово його керівником – міністром, головою державного комітету, керівником іншого центрального органу, головою місцевої державної адміністрації. Керівник персонально несе всю повноту відповідальності за результати роботи органу перед урядом і, за деяких форм державного правління, главою держави [22, с.404].

Чинна Конституція України передбачає створення чіткої вертикалі державної виконавчої влади в Україні, яка проходить через всі рівні владних відносин, починаючи від столиці і закінчуючи районом області чи міста. Умовно, ця система складається з таких елементів:

– Кабінет Міністрів України. Вищим органом у системі органів виконавчої влади визначено Кабінет Міністрів України (ч. 1, ст. 113 Конституції України). Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України;

- центральні органи державної виконавчої влади;
- місцеві органи державної виконавчої влади.

11.2. Порядок утворення, склад та повноваження Кабінету Міністрів України. Припинення діяльності Уряду

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про Кабінет міністрів України» від 7 жовтня 2010 року, вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, який спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади. У ст. 14 Конституції України визначено склад Уряду України – Кабінету Міністрів України. До складу Кабінету Міністрів України входять:

- Прем'єр-міністр України;
- перший віце-прем'єр-міністр;
- три віце-прем'єр-міністри;
- міністри.

Очолює Уряд України Прем'єр-міністр (в буквальному перекладі – перший міністр). Його заступником є перший віце-прем'єр-міністр.

Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше частини від конституційного складу Верховної Ради України.

Віце-прем'єр міністрів та міністрів призначає Президент України за поданням Прем'єр-міністра. В Конституції України чітко зазначено «Персональний склад Кабінету Міністрів

України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України» (ч. 2, ст. 114).

Відповідно до статті 116 Конституції України Кабінет Міністрів України має низку повноважень, а саме :

- 1) забезпечення державного суверенітету;
 - 2) забезпечення економічної самостійності України;
 - 3) здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави;
 - 4) виконання Конституції і законів України;
 - 5) виконання актів Президента України;
 - 6) вживання заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
 - 7) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики;
 - 8) проведення відповідної державної політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
 - 9) розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
 - 10) здійснення управління об'єктами державної власності;
 - 11) розробляє проект закону про Державний бюджет України;
 - 12) забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України;
 - 13) подає Верховній Раді України звіт про виконання Державного бюджету;
 - 14) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
 - 15) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.
- Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає:
- постанови;
 - розпорядження.
- Акти Кабінету Міністрів України нормативного характеру видаються у формі постанов Кабінету Міністрів України.

Акти Кабінету Міністрів України з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видаються у формі розпоряджень Кабінету Міністрів України.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Всі акти Уряду є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Акти Кабінету Міністрів України можуть бути скасовані Президентом України.

Кабінет Міністрів припиняє свої повноваження:

1) перед новообраним Президентом України (строкове припиненням повноважень);

2) у випадку відставки Уряду (достроково).

Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, новообраному Президенту України у день вступу на пост Президента України.

Відставку Кабінету Міністрів України приймає Президент України.

Відставка Кабінету Міністрів України настає внаслідок:

1) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;

2) прийняття Президентом України рішення про відставку Кабінету Міністрів України;

3) відставки Прем'єр-міністра України;

4) смерті Прем'єр-міністра України.

Так, Верховна Рада України за пропозицією не менше однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Президент України має право прийняти рішення про відставку Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президенту України заяву про відставку Кабінету Міністрів України у день прийняття рішення Президента України.

Прийняття Президентом України рішення про відставку Прем'єр-міністра України є наслідком відставки всього складу Кабінету Міністрів України.

Повноваження Прем'єр-міністра України у разі його смерті припиняються з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть. Припинення повноважень Прем'єр-міністра України у разі його смерті є наслідком відставки всього складу Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраним Президентом України або перебуває у відставці з інших причин, за дорученням Президента України продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України, але не довше шістдесяти днів.

11.3. Конституційно-правовий статус центрального органу виконавчої влади України

Центральним органом виконавчої влади називають орган, який забезпечує проведення в життя державної політики у відповідній галузі чи сфері на всій території України, здійснює керівництво дорученою йому сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку та безпосередньо підвідомчий Кабінету Міністрів України або за рішенням Президента іншому органу виконавчої влади.

Згідно із Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року та Указом Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» в Україні існують такі види центральних органів виконавчої влади:

- міністерства;
- державні служби;

- державні агентства;
- державні інспекції;
- центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

В загальній теорії як конституційного, так і адміністративного права міністерства визначають центральні органи виконавчої влади держави, які здійснюють керівництво дорученими сферами управління, як правило, однією якоюсь галуззю. Таке загальне визначення міністерства виходить із його правової природи взагалі. Слово «міністр» походить від латинського «*ministro*», що в перекладі буквально означає службу, керую.

Керівництво міністерством здійснює міністр. Положення про міністерство затверджує Президент України. Міністерство в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає *накази*, організовує і контролює їх виконання.

Міністр здійснює керівництво дорученими йому сферами діяльності і несе відповідальність перед Президентом України та урядом України за стан справ у цих сферах. Нині створено 16 міністерств.

Головна функція *державних служб* – надання державних послуг громадянам та юридичним особам. Виокремлення цієї функції мусить якісно покращити систему державного управління та створити сприятливі умови для подолання корупційної діяльності. Діяльність державної служби спрямовує і координує Прем'єр-міністр або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів.

Державну службу очолює голова, якого призначає на посаду за поданням Прем'єр-міністра України та звільняє з посади Президент України. Сьогодні створено 24 державні служби.

Державні агентства мають управлінські функції щодо державного майна й надають послуги юридичним особам, які пов'язані з об'єктами державної власності

Державне агентство очолює голова, якого призначає на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняє з

посади Президент України. Нині створено 15 державних агентств.

Державна інспекція здійснює нагляд та контроль за дотриманням і виконанням законодавства.

Нині створено 11 державних інспекцій.

Центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом має визначені чинним законодавством особливі завдання та повноваження. До цього виду органів державної виконавчої влади можуть встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників. До центральних органів виконавчої влади із спеціальним статусом відносять:

- 1) Антимонопольний комітет України;
- 2) Державний комітет телебачення і радіомовлення України;
- 3) Фонд державного майна України;
- 4) Адміністрація державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;
- 5) Національне агентство України з питань державної служби.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, додержання прав і свобод людини та громадянина.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади – підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України.

11.4. Місцеві органи виконавчої влади в Україні

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Правовий статус місцевих державних адміністрацій врегульований Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року.

Місцеві державні адміністрації діють на засадах:

– відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність;

- верховенства права;
- законності;
- пріоритетності прав людини;
- гласності;
- поєднання державних і місцевих інтересів.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. У складі місцевої державної адміністрації, окрім її голови, є ще його заступники, секретаріат, управління, відділи, інші підрозділи.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України *на строк повноважень Президента України*.

Кандидатури на посади голів районних державних адміністрацій Прем'єр-міністра України вносяться головами відповідних обласних державних адміністрацій. На кожному посаду вноситься одна кандидатура.

Президент України може доручити Прем'єр-міністра України внести подання про призначення головою місцевої державної адміністрації іншої кандидатури.

Голови місцевих державних адміністрацій набувають повноважень з моменту призначення.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень:

– відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України;

- підвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України.

Місцеві державні адміністрації підвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону

скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає відповідній раді обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення питань:

- 1) забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян;
- 2) соціально-економічного розвитку відповідних територій;
- 3) бюджету, фінансів та обліку;
- 4) управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики;
- 5) промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку;
- 6) науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх;
- 7) використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля;
- 8) зовнішньоекономічної діяльності;
- 9) оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;
- 10) соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів – накази.

Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами.

Тема 12

Конституційно-правові основи судової влади

План

- 12.1. Поняття та система судової влади
- 12.2. Судова система України. Конституційні принципи правосуддя
- 12.3. Конституційно-правовий статус Конституційного Суду України
- 12.4. Конституційно-правовий статус прокуратури
- 12.5. Вища рада юстиції: призначення, порядок утворення та повноваження

12.1. Поняття та система судової влади

Згідно із теорією поділу влади, судова влада є однією з трьох самостійних і незалежних гілок державної влади поряд із законодавчою і виконавчою владою. За своєю сутністю судова влада є сукупністю повноважень зі здійснення правосуддя. *Правосуддя* – це форма державної діяльності, яка полягає у розгляді і вирішенні судами на основі права віднесених до їх компетенції справ. За характером судові справи є кримінальними, цивільними, адміністративними, конституційними. Відповідно, судова влада – це сукупність повноважень із розгляду і вирішення на основі права кримінальних, цивільних, адміністративних, конституційних та інших категорій судових справ.

Зміст судових справ становлять юридичні конфлікти (спори) між фізичними особами, між фізичними та юридичними особами та між юридичними особами; конфлікти між органами, що представляють різні гілки державної влади, між державними органами в межах однієї гілки влади, між державою та іншими публічними об'єднаннями (суб'єктами федерації, органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями тощо)

також підлягають вирішенню судовою владою, якщо не вирішуються іншими способами.

Головна особливість судової влади, яка відрізняє її від законодавчої і виконавчої, полягає в тому, що *вона є здійсненням правосуддя*. Якщо законодавча влада є сукупністю повноважень з прийняття законів, виконавча – сукупністю повноважень з управління державними справами, то судова влада є сукупністю повноважень зі здійснення правосуддя. До інших особливостей судової влади належить її децентралізований і неполітичний характер. Якщо законодавча і виконавча влада покладаються конституціями в основному на один-два вищих органи держави і за наявності кількох суб'єктів мають ієрархічну побудову, то судова влада покладається на всю сукупність судових органів від найнижчих до верховних за відсутності відносин підпорядкування між ними. Кожний судовий орган, а не лише верховний суд, є носієм судової влади і вирішує конкретні справи самостійно, керуючись винятково законом і правосвідомістю.

Якщо законодавча і виконавча влада постійно перебувають під безпосереднім впливом політичних сил (насамперед політичних партій), то судова влада *має бути повністю деполітизованою*. В іншому випадку вона втрачає самостійність, суд перетворюється на простий додаток до інших гілок влади і при розгляді та вирішенні справ керується не правом, а політичною доцільністю, як це відбувається за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. На відміну від органів законодавчої і виконавчої влади, склад яких формується за результатами чергових парламентських чи президентських виборів, суддівський корпус у більшості демократичних держав формується шляхом призначення. У демократичних державах судді не можуть належати до політичних партій, брати участь у будь-якій політичній діяльності.

Ще однією особливістю судової влади є *джерело її сили*. Судова влада не спирається на волевиявлення виборців, як законодавча влада, не має у своєму розпорядженні матеріальних, фінансових і силових ресурсів, як влада виконавча. Джерелом сили судової влади є повага суспільства і

громадян до закону і до суду як його справедливого користувача і професійного тлумача. Показником сили судової влади є виконання судових рішень. Незалежно від оцінки рішення суду сторонами судового процесу, іншими державними органами, громадськістю тощо, воно має неухильно виконуватися. І навпаки – невиконання судових рішень є свідченням неповаги до суду і слабкості судової влади.

Особливістю судової влади є також те, що вона здійснюється у специфічних процесуальних формах: у формі судових засідань за участю суддів, народних засідателів, присяжних, позивача, відповідача, обвинувача, обвинуваченого, захисника та інших із дотриманням специфічних принципів – рівності усіх учасників перед законом і судом, незалежності судів і суддів, забезпечення доведеності вини, змагальності сторін, гласності тощо.

Соціальна роль судової влади у демократичному суспільстві полягає в тому, щоб у різних юридичних конфліктах забезпечувати панування права, вираженого насамперед в конституціях та інших законах, а також у прирівняних до закону або в підзаконних актах вищого рівня – указах глави держави, декретах, постановах уряду тощо. Відповідно до соціальної ролі головною функцією судової влади є здійснення правосуддя, тобто розгляд і вирішення на основі права кримінальних, цивільних, адміністративних, конституційних та інших категорій судових справ. Судова влада покликана вирішувати конфлікти не тільки між фізичними і юридичними особами, а й між ними та державою.

До інших функцій судової влади належать: нормотворчість (створення судових прецедентів судами загальної юрисдикції в країнах з англосаксонською моделлю правових систем; прийняття рішень органами судового конституційного контролю); тлумачення конституції і законів (здійснюється конституційними судами або судами загальної юрисдикції); здійснення контролю за діями правоохоронних органів (наприклад, перевірка законності арешту або затримання); встановлення юридичних фактів (передбачених у

законі обставин, що є основою для виникнення конкретних правовідносин, наприклад, визнання людини померлою чи безвісти відсутньою, встановлення родинних зв'язків тощо).

Конституційно-правовий інститут судової влади становить сукупність норм, що визначають систему і статус суб'єктів правосуддя. *Системою судової влади* є сукупність органів, що здійснюють правосуддя. Функції судової влади здійснюють не тільки суди, а й несудові вищі органи держави – глава держави парламент, уряд. Так, глава держави наділяється правом помилування – скасування або пом'якшення кримінального покарання, визначеного судом, у багатьох країнах; також правом утворення судів, призначення суддів. Парламент наділяється правом вирішувати питання про притягнення до судової відповідальності вищих посадових осіб держави за вчинені ними злочини в порядку імпичменту, правом оголошувати амністію, призначати суддів. Зі здійсненням правосуддя безпосередньо пов'язана діяльність прокуратури, адвокатури, міністерства юстиції. У судовій системі діють органи управління судової влади та суддівського самоврядування. Одні такі органи є складовими системи судової влади держави, інші – пов'язані з нею тільки функціонально. Належність тих чи тих органів, наприклад, прокуратури чи досудового слідства до системи судової влади залежить від особливостей правової системи держави.

Основними елементами системи судової влади є суди. Суд – це орган держави, який здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних, конституційних та інших категорій справ. Сукупність судів становить судову систему. Суди поділяються на звичайні і надзвичайні. Утворення надзвичайних судів, що могли б діяти поза встановленою законом процедурою, прямо забороняється майже всіма сучасними конституціями. Особливості системи звичайних судів визначаються насамперед прийнятою у тій чи тій країні моделлю правової системи. У країнах з англосаксонською моделлю правової системи (Великій Британії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Індії, Японії та ін.) суди утворюють єдину систему, найвищим якої є єдиний верховний суд. Функцію

судового конституційного контролю тут виконують суди загальної юрисдикції, що розглядають цивільні і кримінальні справи. За романо-германської моделі правової системи, що склалася в країнах континентальної Європи, поряд із судами загальної юрисдикції діють спеціальні органи судового конституційного контролю.

Предметна і просторова сфера діяльності суду називається юрисдикцією. Розрізняють суди загальної юрисдикції і суди конституційної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя шляхом розгляду та вирішення в судових засіданнях кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних та інших справ. Вони поділяються на загальні суди, що розглядають кримінальні і цивільні справи, і спеціалізовані суди. Спеціалізованими судами є адміністративні, господарські (арбітражні), військові, податкові (фінансові), торговельні, митні, патентні, трудові (із трудових спорів), сімейні, ювенальні (у справах неповнолітніх, від лат. *juvenalis* – юний, юнацький) та ін. Деякі зі спеціалізованих судів (наприклад, адміністративні, господарські) можуть становити особливу систему, очолювану відповідним вищим судом. Вищим судовим органом у системі загальних і спеціалізованих судів є верховний суд.

Судова влада повинна захищати не тільки державу від особи (правопорушника), а й особу від держави, коли визнане державою право на стороні особи. Тому найхарактернішим для зарубіжних демократичних держав є виокремлення в системі судів загальної юрисдикції ланки судів адміністративної юрисдикції, що розглядають скарги фізичних і юридичних осіб на дії органів публічної влади та їх посадових осіб. У деяких країнах адміністративні суди становлять особливу систему, що існує поряд із судами загальної юрисдикції та іншими спеціалізованими судами. Існування військових судів, що здійснюють правосуддя у збройних силах та інших військових формуваннях, навпаки – є нетиповим для демократичних держав. У багатьох із них утворення військових судів припускається тільки за умов воєнного стану. У деяких

федеративних державах поділяються на федеральні і суди суб'єктів федерації.

За інстанційністю суди поділяються на суди першої інстанції, апеляційні та касаційні. За територіальною (просторовою) ознакою розрізняють місцеві (міські, районні), окружні (обласні) і верховні суди. Судові системи можуть бути дволанковими і триланковими. За дволанкової системи, характерної державам з простим адміністративно-територіальним поділом, основні справи розглядають місцеві суди як суди першої інстанції, верховний суд є судом другої інстанції, який розглядає касаційні або апеляційні скарги і протести, а також є першою інстанцією щодо обмеженого кола найважливіших справ. За триланкової системи (місцеві, окружні і верховні суди) місцеві суди розглядають справи за першою інстанцією, окружні – за другою (апеляційною), верховні – за третьою (касаційною). Окружні та верховні суди також розглядають за першою інстанцією деякі категорії справ [18, с.447].

Обсяг конституційного регулювання судової влади є різним. Зазвичай конституції встановлюють судову систему, зазначаючи, зокрема, які саме спеціалізовані суди можуть бути утворені поряд із судами загальної юрисдикції, основні засади судочинства, принципи статусу суддів. Конституційні положення конкретизуються в законах про судоустрій, окремі суди, статус суддів.

12.2. Судова система України. Конституційні принципи правосуддя

Основні засади правосуддя в Україні визначено Конституцією України у розділі VIII «Правосуддя». Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування визначає Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року.

Згідно з Конституцією України судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції

(ч. 3 ст. 124). Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами *територіальності, спеціалізації та інстанційності*.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. *Принцип територіальності* означає, що юрисдикція окремих судів поширюється на певні території, які можуть збігатися або не збігатися з адміністративно-територіальним поділом. Побудова судової системи за принципом територіальності забезпечує наближення судів до населення територій. *Принцип спеціалізації*, який означає спеціалізацію судів і суддів з розгляду справ певних категорій, сприяє удосконаленню судочинства завдяки підвищенню професіоналізму суддів, поглибленому вивченню ними окремих галузей законодавства та практики його застосування. Під принципом *інстанційності* слід розуміти таку організацію судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої інстанції.

Правові основи здійснення правосуддя визначені Конституцією України та чинним законодавством. До них сьогодні відносять таке:

- правосуддя в Україні здійснюється виключно судами;
- делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються;
- юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі;
- особи, які привласнили функції суду несуть відповідальність, установлену законом;
- народ бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Суди здійснюють правосуддя самостійно. Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або іншим способом з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Кожен, хто не є стороною у справі, має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом.

Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених процесуальним законом. Учасники судового процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, можуть використовувати портативні аудіотехнічні засоби. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відеозапису, а також транслявання судового засідання допускається за рішенням суду.

Розгляд справи у закритому судовому засіданні допускається за вмотивованим рішенням суду у випадках, передбачених процесуальним законом.

Судочинство і діловодство в судах України провадиться державною мовою.

Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють.

Судове рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набули законної сили, є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх

посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України.

Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається процесуальним законом.

При визначенні персонального складу суду для розгляду конкретної справи автоматизованою системою документообігу забезпечується врахування ступеня завантаженості кожного судді, спеціалізації, а також вимог процесуального закону.

Символами судової влади є державні символи України – Державний герб України і Державний прапор України.

Суддя здійснює правосуддя в мантиї та з нагрудним знаком. Зразки мантиї та нагрудного знака затверджуються Радою суддів України.

Судочинство – встановлений законом або звичаєм порядок і форма вчинення судових дій у межах завдань судів у здійсненні правосуддя.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Докладно судова система України визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Згідно із законом судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції.

Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України.

В системі судів загальної юрисдикції є:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідовуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду.

12.3. Конституційний Суд України

Стаття 147 Конституції України визначає Конституційний Суд України єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів Конституційного Суду. Порядок утворення Конституційного Суду України – це поєднання процедури обрання та призначення суддів Конституційного Суду України. Суб'єкти конституційно-правових відносин – представники трьох гілок влади (законодавчої – Верховна Рада України, виконавчої – Президента України та судової влади – з'їзд суддів України) призначають чи обирають по одній третій складу Конституційного Суду України.

Вимоги до суддів Конституційного Суду України:

- належність до громадянства України;
- вік – на день призначення досягнення сорока років;
- вища юридична освіта;

- стаж роботи за фахом не менше 10 років;
- проживання в Україні протягом останніх 20 років;
- володіння державною мовою.

Строк повноважень суддів Конституційного Суду України 9 років без права бути призначеним повторно. Повноваження судді Конституційного Суду України припиняються у випадках:

- 1) закінчення строку призначення;
- 2) досягнення суддею шістдесятип'ятирічного віку;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності із займаною посадою (вступ до політичних партій та профспілок, участь у будь-якій політичній діяльності, обрання народним депутатом України, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатам органів місцевого самоврядування, зайняття будь-якої оплачуваної посади або виконання іншої оплачуваної роботи, крім наукової, викладацької та творчої);
- 5) порушенням суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім;
- 9) оголошення померлим;
- 10) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

До повноважень Конституційного Суду України належить:

- 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність), законів України та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України;
- 3) надання висновку про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих

міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

4) надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту.

Питання про конституційність актів розглядаються Конституційним Судом за зверненнями:

- Президента України;
- не менше сорока п'яти народних депутатів України;
- Верховного Суду України;
- Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині у випадках:

- якщо вони не відповідають Конституції України;
- якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набуття ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Конституційний Суд України видає (приймає) такі акти:

- рішення Конституційного Суду України;
- висновки Конституційного Суду України.

Рішення Конституційного Суду України приймаються за результатами розгляду справ щодо конституційності:

- законів та інших правових актів Верховної Ради України;
- актів Президента України;
- актів Кабінету Міністрів України;
- правових актів Верховної Ради Автономної Республіки

Крим.

Висновки Конституційного Суду України даються у справах з питань:

- офіційного тлумачення Конституції України та законів України;
- про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів,

що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

– щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом України поіменним голосуванням шляхом опитування суддів Конституційного Суду України. Судді Конституційного Суду України не мають права утримуватися від голосування. Рішення і висновки Конституційного Суду України мотивуються письмово, підписуються окремо судьями Конституційного Суду України, які голосували за і проти їх прийняття, та оприлюднюються. Вони (рішення і висновки) підписуються не пізніше семи днів після прийняття рішення, дачі висновку. Рішення і висновки Конституційного Суду України офіційно оприлюднюються наступного робочого дня після їх підписання.

Рішення і висновки Конституційного Суду України є остаточними і не підлягають оскарженню, вони є обов'язковими до виконання.

12.4. Конституційно-правовий статус прокуратури

Прокуратура – це державний орган, функціями якого є: кримінальне переслідування осіб, підозрюваних у вчиненні злочину; підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів держави в судовому процесі; нагляд за додержанням законів при проведенні попереднього розслідування злочинів і виконанні судових рішень у кримінальних справах.

У соціалістичних і багатьох постсоціалістичних країнах прокуратура здійснює також функцію загального нагляду за додержанням законів державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, а також підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Така функція не є характерною для прокуратури в демократичних державах.

У правознавстві немає єдності у питанні щодо належності прокуратури до тієї чи іншої гілки влади. Пов'язано це, зокрема,

з тим, що одні функції прокуратури наближені до виконавчої влади, інші – до судової. У зарубіжних країнах у системі державних органів прокуратура посідає різне місце. В одних країнах – Австрії, Нідерландах, Польщі, США, Японії та інших – прокуратура входить до системи органів виконавчої влади, є складовою міністерства юстиції і більш-менш централізованою системою. В інших країнах – Іспанії, Італії, Франції, Швейцарії – прокуратура є складовою системи судової влади, в межах якої вона наділена функціональною автономією. Прокурори перебувають і діють при судах, що у тій чи іншій формі може визначатися конституціями.

У третій групі країн, яку складають соціалістичні, деякі постсоціалістичні та інші країни, прокуратура є організаційно відокремленою системою органів, підконтрольною парламенту. Її очолює генеральний прокурор, який призначається парламентом або президентом за згодою парламенту і несе перед парламентом відповідальність за свою діяльність. У конституціях статус прокуратури може визначатися в окремому розділі або в контексті розділу про судову владу.

Є країни, в яких прокуратури немає взагалі. Наприклад, Велика Британія, де функцію підтримання державного обвинувачення в суді у необхідних випадках виконує представник адвокатського корпусу або спеціальна посадова особа (директор публічних слухань).

В Україні прокуратура є системою органів організаційно відокремленою від інших органів держави. Органи прокуратури не входять до системи органів законодавчої, виконавчої чи судової влади, хоча й тісно взаємодіють з ними, насамперед із судами. Статус прокуратури України визначається Конституцією України в окремому розділі VII «Прокуратура». Такий розділ не характерний для конституцій демократичних держав, у багатьох із яких прокуратура тільки згадується, а в деяких конституціях про неї взагалі не йдеться. Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються Законом України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року.

Згідно з Конституцією України Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Отже, Конституція не закріплює за прокуратурою України функцій загального нагляду і попереднього (досудового) слідства.

У «Перехідних положеннях» Конституція України визначила, що прокуратура продовжує виконувати, відповідно до чинних законів, функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування (п. 9). Такі закони поки що не прийнято і прокуратура продовжує виконувати функції загального нагляду і попереднього слідства.

Згідно із Законом України «Про прокуратуру» предметом загального нагляду є:

- 1) відповідність актів, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України та чинним законам;
- 2) додержання законів про недоторканність особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їх честі і гідності, якщо законом не передбачений інший порядок захисту цих прав;
- 3) додержання законів, що стосуються економічних, міжнаціональних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці та зовнішньоекономічної діяльності.

Перевірка виконання законів проводиться за заявами та іншими повідомленнями про порушення законності, що вимагають прокурорського реагування, а за наявності приводів – також з власної ініціативи прокурора (ст. 19). Згідно із Законом

України «Про прокуратуру» документами прокурорського реагування на факти порушення законності, встановлені під час здійснення прокурорського нагляду, є:

1. Протест на акт, що суперечить закону приноситься прокурором, його заступником до органу, який видав акт або до органу вищого рівня. У такому ж порядку приноситься протест на незаконні рішення чи дії посадової особи. У протесті прокурор ставить питання про скасування акта або приведення його згідно із законом, а також припинення незаконної дії посадової особи, поновлення порушеного права. Протест прокурора зупиняє дію опротестованого акта і підлягає обов'язковому розгляду відповідним органом або посадовою особою у десятиденний строк після його надходження. Про наслідки розгляду протесту в цей же строк повідомляється прокурору. У разі відхилення протесту або ухилення від його розгляду прокурор може звернутися із заявою до суду про визнання акта незаконним. Подача такої заяви зупиняє дію правового акта.

2. Письмовий *припис* про усунення порушень закону вноситься прокурором, його заступником органу чи посадовій особі, які допустили порушення, або органу чи посадовій особі вищого рівня у порядку підпорядкованості, які правомочні усунути правопорушення. Письмовий припис вноситься у випадках, коли порушення закону має очевидний характер і може завдати істотної шкоди інтересам держави, підприємства, установи, організації, а також громадянам, якщо не буде негайно усунуто. Припис підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору. Орган чи посадова особа можуть оскаржити припис прокурору вищого рівня, який зобов'язаний розглянути скаргу протягом десяти днів. Рішення прокурора вищого рівня є остаточним.

3. *Подання* з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють вноситься прокурором, його заступником до державного органу, громадської організації або посадовій особі, які наділені повноваженням усунути порушення закону і підлягає невідкладному розгляду. Не пізніше як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів до усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють і про наслідки повідомлено прокурору.

4. *Постанова* про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи виноситься прокурором, його заступником у разі порушення закону посадовою особою або громадянином залежно від характеру порушення закону стосовно цих осіб. Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду повноважною посадовою особою або відповідним органом у десятиденний строк після її надходження, якщо інше не встановлено законом [23, с.494].

У протесті, поданні, приписі або постанові прокурора обов'язково зазначається, ким і яке положення закону порушено, в чому полягає порушення та що і в який строк посадова особа або орган мають вжити до його усунення (ст. 25).

Згідно з Конституцією України Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що є наслідком його відставки з посади. Строк повноважень Генерального прокурора України – *п'ять років* (ст. 122). Строк повноважень підпорядкованих йому прокурорів також становить п'ять років.

Системою органів прокуратури є: Генеральна прокуратура України, Прокуратура Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші, прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури (ч. 1 ст. 13).

12.5. Вища рада юстиції: призначення, порядок утворення та повноваження

Складовою системи судової влади України є Вища рада юстиції – конституційний орган управління судової влади. Правовий статус Вищої ради юстиції визначається Конституцією України та Законом України «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 року, а порядок діяльності –

Регламентом Вищої ради юстиції, який затверджується на її засіданні.

Згідно із Законом України «Про Вищу раду юстиції» – Вища рада юстиції є колегіальним незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та у межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність (ч. 2 ст. 1).

Повноваження і склад Вищої ради юстиції визначаються Конституцією України. Конституція встановила, що в Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належать:

1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;

2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;

3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів (ч. 1 ст. 131).

Вища рада юстиції, згідно з Конституцією України, складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а Всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів до Вищої ради юстиції. До складу Вищої ради юстиції входять за посадою: Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України (ч. 2,3 ст. 131).

Закон України «Про Вищу раду юстиції» встановив, що строк повноважень членів Вищої ради юстиції, крім тих, хто входить до її складу за посадою, становить шість років (ч. 3 ст. 1).

Відповідно до Закону України «Про Вищу раду юстиції» на посаду члена Вищої ради юстиції може бути рекомендований громадянин України не молодший тридцяти п'яти років і не

старший шістдесяти років, який проживає в Україні не менше десяти останніх років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту та стаж роботи в галузі права теж не менше десяти років. Зазначені вимоги не поширюються на осіб, які входять до Вищої ради юстиції за посадою (ч. 1,2 ст. 6). Не можуть бути членами Вищої ради юстиції особи, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними, та особи, які мають незняту або непогашену судимість (ст. 7).

У Вищій раді юстиції утворюються секції:

– з питань підготовки подань для призначення суддів уперше та звільнення їх з посад;

– дисциплінарна секція для здійснення дисциплінарного провадження, розгляду скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності і прийняття рішення про порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності.

Координує роботу Вищої ради юстиції Голова Вищої ради юстиції, а за його відсутності – заступник Голови Вищої ради юстиції. Голова, заступник Голови, секретарі секцій Вищої ради юстиції працюють на постійній основі.

Особи, призначені до складу Вищої ради юстиції, крім народних депутатів України, на час виконання обов'язків члена Вищої ради юстиції на постійній основі прикомандировуються до Вищої ради юстиції зі збереженням за ними посад, які вони займали, та відповідних пільг (ст. 19). Організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Вищої ради юстиції здійснює секретаріат. Положення про Секретаріат Вищої ради юстиції, його структуру і штат затверджується Вищою радою юстиції (ч. 1,2 ст. 48).

Офіційні матеріали Вищої ради юстиції публікуються в Бюлетені Верховного Суду України, а у термінових випадках – у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» (ст. 49).

Тема 13

Конституційні основи державно-територіального устрою України

План

13.1. Поняття та основні принципи державно-територіального устрою України

13.2. Поняття та склад території держави

13.3. Конституційно-правовий статус Державного кордону України

13.4. Адміністративно-територіальний поділ України

13.5. Особливості статусу окремих територій та адміністративно-територіальних одиниць України

13.1. Поняття та основні принципи державно-територіального устрою України

Територіальний устрій держави становить систему відносин між державою загалом (її центральною владою) і її територіальними складовими (населенням і органами публічної влади). Невіддільною складовою територіального устрою держави є її адміністративно-територіальний устрій – внутрішня територіальна організація держави з поділом її на складові (адміністративно-територіальні одиниці), зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними, політичними та іншими чинниками.

Адміністративно-територіальний устрій – це поділ території держави на систему територіальних одиниць різного рівня, відповідно до яких утворюються місцеві органи державної влади і управління.

Суть адміністративно-територіального устрою зводиться до поділу єдиної території держави на її складові (адміністративно-територіальні одиниці).

Адміністративно-територіальна одиниця – це частина єдиної території держави, яка є просторовою основою для

організації та діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Територіальний поділ держави – це система територіальних складових, які становлять географічну основу територіального устрою держави.

Державний устрій у багатьох країнах означає назву комплексного конституційно-правового інституту, який об'єднує норми, що встановлюють систему органів державної влади, їх компетенцію, взаємовідносини, порядок формування, а часто й норми про державно-територіальний устрій. Це політико-територіальна організація держави, яка визначається політико-правовим статусом територіальних складових і принципами їх відносин з державою загалом та між собою. Характер таких взаємовідносин визначає дві основні форми державно-територіального устрою: *унітарну та федеративну*.

Унітарна держава – це єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні одиниці, які зазвичай не мають політичної самостійності. Унітарні держави мають єдину конституцію, єдиний вищий представницький (він же законодавчий) орган державної влади, єдиний уряд тощо. Це створює організаційно-правові передумови впливу центральної влади на всю територію держави. В окремих випадках до складу унітарних держав можуть входити одна чи кілька територіальних одиниць з особливим статусом автономного державного утворення.

Федеративна держава складається з державоподібних утворень чи навіть держав, які мають власну систему законодавчих і судових органів (наприклад, США, Росія, ФРН). Статус окремих складових в унітарних і федеративних державах часто відрізняється від статусу інших складових цієї держави. У цьому зв'язку державно-територіальний устрій може бути як простим (симетричним), так і складним (асиметричним).

Простий (симетричний) устрій держави характеризується тим, що всі її складові мають однаковий статус. У разі складного (асиметричного) устрою окремі частини держави мають різний статус. Основні засади та система територіального й адміністративно-територіального устрою України

визначаються Конституцією України (розділ IX та ін.) [9, с. 165].

Територіальний устрій України відповідно до статті 132 Конституції України ґрунтується на таких засадах: цілісності та єдності державної території; поєднанні централізації та децентралізації у здійсненні державної влади; збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Єдність і цілісність державної території означають, що складові її частини, якими в Україні є адміністративно-територіальні одиниці, перебувають у нерозривному взаємному зв'язку, визначаються внутрішньою єдністю.

Поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади виявляється в тому, що за центральними органами держави зберігається право охорони та забезпечення загальнодержавних інтересів, а решта функцій передається на місця, насамперед органам місцевого самоврядування.

Збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій означає диференційований підхід до вирішення питань оптимального економічного і культурного розвитку.

13.2. Поняття та склад території держави

Державна територія – це частина земної кулі, що належить певній державі на законних підставах, у межах якої вона здійснює суверенітет. З одного боку, державна територія виступає як об'єкт права власності, а з іншого боку – вона визначає просторову межу державної влади.

Територія держави є невіддільною ознакою державності, просторовою межею державної влади. Держава розпоряджається своєю територією, яка може складатись із сухопутної, водної, повітряної її частини та континентального шельфу. Держава здійснює повну й виключну владу в межах своєї території.

У Конституції України закріплено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виняткової (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу (ст. 13 Конституції 1996 р.). Отже, передбачене право народу на володіння, користування і розпорядження як самою територією, так і всіма її природними ресурсами і багатствами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного співробітництва держав. Як об'єкт права власності державна територія може бути предметом цивільно-правових угод: купівлі-продажу, міни, дарування, оренди тощо [10, с. 132].

Стаття 2 Конституції України проголошує, що суверенітет України поширюється на всю її територію, Україна є унітарною державою, а її територія в межах існуючого кордону цілісною й недоторканою.

Територія України має площу 603,7 тис. кв. км, що становить 5,7 % площі Європи.

Об'єктами, прирівняними до державної території, є морські й повітряні судна, космічні кораблі й станції, що мають прапор чи розпізнавальні знаки цієї держави, а також підводні телеграфні кабелі, трубопроводи та інші об'єкти, що належать цій державі, але розміщуються за її межами.

До складу державної території входять суша в межах кордонів, води (внутрішні і територіальні) та повітряний простір, що знаходиться над сушею і водами.

Державі належать також і надра, розміщені під сухопутною і водною територіями. До складу державної території входять і екстериторіальні елементи: судна, літаки, морські кабелі поза межами власне території держави, території посольств, генеральних консульств, дипломатичних місій і представництв певної держави, на які поширюється її суверенітет.

Загалом державі належить виключне право володіння, користування і розпорядження відповідною територією і ресурсами, що знаходились на ній.

Суходільна територія держави – це її земна поверхня, не вкрита водою морів та озер, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, які належать цій державі, їй підпорядковані також усі земні глибини (надра) від поверхні й до технічно доступних глибин.

Повітряний простір держави – це розташований над її територією та акваторією шар атмосфери (тропосфера, стратосфера й прилегла частина космічного простору). Польоти повітряних об'єктів інших держав над власною територією кожна країна дозволяє спеціальними міжнародними договорами.

Умовною державною (квазі-державною) територією прийнято вважати морські, повітряні, космічні кораблі, що знаходяться поза межами державної території у відкритому морі і повітряному просторі та несуть прапор або знак якоїсь держави, трубопроводи, інші спорудження й устаткування (бурові установки, кабелі, штучні острови і т.п.), а також дипломатичні представництва держави за кордоном, космічні об'єкти [10, с. 132].

13.3. Конституційно-правовий статус державного кордону України

Згідно з положеннями Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року *Державний кордон України* є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

Державний кордон України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, встановлюється:

1) на суші – по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах;

2) на морі – по зовнішній межі територіального моря України;

3) на судноплавних річках – по середині головного фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) – по їх середині або по середині головного рукава річки;

4) на озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншої водойми. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) в той чи інший бік;

5) на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах – відповідно до лінії державного кордону України, яка проходила на місцевості до їх заповнення;

6) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), – по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді.

Державний кордон України на місцевості позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок встановлення яких визначаються законодавством України і міжнародними договорами України.

До територіального моря України належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки.

Географічні координати цих точок затверджуються в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України. В окремих випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватись міжнародними договорами України, а при відсутності договорів – відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

До внутрішніх вод України *належать*:

1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України;

2) води портів України, обмежені лінією, яка проходить через постійні портові споруди, які найбільше виступають у бік моря;

3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль;

4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

Режим державного кордону України – порядок перетинання державного кордону України, плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України.

Залізничне, автомобільне, морське, річкове, поромне, повітряне та пішохідне сполучення через державний кордон України здійснюється в пунктах пропуску, що встановлюються Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства і міжнародних договорів України, а також поза пунктами пропуску через державний кордон України у випадках, визначених законодавством.

Пункт пропуску через державний кордон України – це спеціально виділена територія на залізничних та автомобільних станціях, у морських і річкових портах, аеропортах (аеродромах) з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюються прикордонний, митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна.

Іноземні невійськові судна і військові кораблі, які зайшли в територіальне море або внутрішні води України з порушенням встановлених правил заходження в ці води, є порушниками режиму державного кордону (порушниками державного кордону України).

Іноземні підводні човни та інші підводні транспортні засоби є порушниками державного кордону України і в тих

випадках, коли вони перетинають державний кордон України в підводному положенні або перебувають у цьому положенні під час плавання та перебування в територіальному морі та внутрішніх водах України.

Порушниками порядку перетинання державного кордону України у повітряному просторі (порушниками державного кордону України) є повітряні судна та інші літальні апарати, що перетнули державний кордон України без відповідного дозволу компетентних органів України або вчинили інші порушення правил перельоту через державний кордон України.

Порушенням державного кордону України є також перетинання його будь-якими технічними або іншими засобами без відповідного на те дозволу чи з порушенням встановленого порядку [5].

13.4. Адміністративно-територіальний поділ України

Адміністративно-територіальний устрій кожної держави тісно залежить від державного устрою. В унітарній за політико-адміністративним устроєм Україні адміністративна область є головним компонентом територіальної структури. На 1 січня 2011 року існували 24 адміністративні одиниці (області) і окремо Автономна республіка Крим. Крім того виділено 2 міста з особливим статусом Київ і Севастополь (міста державного підпорядкування).

Кожна область і Крим діляться на адміністративні райони. Їх налічується 490 (у середньому 19 районів на одну область). Середня площа області України становить 24000 кв.км., а середня кількість населення 2,1 млн. чоловік.

Найбільші за площею – Одеська, Дніпропетровська, Чернігівська, за чисельністю населення – Донецька, Дніпропетровська й Харківська. Найменшими за площею є Чернівецька, Закарпатська, Тернопільська, а за кількістю населення Чернівецька, Волинська Тернопільська й Рівненська. У всіх областях і Криму є також міста обласного підпорядкування. Їх усього 180.

В Україні виділяються наступні рівні адміністративно-територіального устрою з відповідними головуючими центрами:

- загальнодержавний (макрорівень) – столиця м. Київ;
- рівень автономії (мезорівень) – Автономна республіка Крим – столиця м. Сімферополь;
- обласний (також мезорівень) – центри областей, та міста державного підпорядкування;
- рівень адміністративного району (мікрорівень) – центри адміністративних районів та міста обласного підпорядкування;
- рівень сільської спільноти (локальний рівень) – центр сільської, селищної ради, (а в майбутньому територіальній громади);

Адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

З практики державного будівництва як України, так й інших держав відомо, що становлення організаційної будови державної території відбувалося двома способами:

1) шляхом районування – поділом території на адміністративно-територіальні одиниці, в межах яких здійснюється управління через представників центральної влади (централізоване управління);

2) шляхом приєднання (анексії) інших держав, внаслідок чого в складі території держави виникли територіальні одиниці, що зберігають деякі атрибути державності.

Ці процеси з часом трансформуються, зокрема адміністративно-територіальні одиниці поступово починають набувати характеру політико-територіальних чи самоврядних, що пов'язано з децентралізацією управління, або ж, навпаки, політико-територіальні одиниці втрачають самостійний статус і перетворюються на звичайні адміністративно-територіальні, що завжди відбувається за встановлення централізованих моделей управління. На територіальний поділ держави також впливають географічні, національні, економічні, історичні, культурні та інші чинники.

Згідно зі ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Ці територіальні одиниці розрізняються за трьома підставами:

1) за географічними ознаками вони поділяються на регіони (АРК, області, райони, міста-регіони Київ і Севастополь) та населені пункти¹ (міста, селища, села);

2) за своїм статусом – на: адміністративно-територіальні одиниці (області, райони), самоврядні територіальні одиниці (міста, селища, села). Крім того, АРК має особливий статус територіальної автономії, а райони в містах характеризуються ознаками як адміністративно-територіальних, так і самоврядних одиниць);

3) за місцем у системі адміністративно-територіального устрою України – на територіальні одиниці первинного рівня (міста без районного поділу, райони у містах, селища, села), середнього рівня (райони, міста з районним поділом) і вищого рівня (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь) [12, с. 397].

На момент проголошення незалежності Україна вже мала сформований територіальний устрій, який зазнав за останні десять років дуже мало змін.

13.5. Особливості статусу окремих територій та адміністративно-територіальних одиниць

Відповідно до Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» від 5 лютого 1995 року

До гірських населених пунктів належать міста, селища міського типу, селища, сільські населені пункти, які розташовані у гірській місцевості, мають недостатньо розвинуті сферу застосування праці та систему соціально-побутового обслуговування, обмежену транспортну доступність.

Критеріями віднесення населених пунктів до категорії гірських є:

– розташування населеного пункту або частини його, на якій проживає більш як третина мешканців цього населеного пункту, на висоті 400 метрів і вище над рівнем моря на території, рельєф якої дуже розчленований байраками, водотоками тощо, та розміщення 50 і більше відсотків сільськогосподарських угідь у межах цього пункту на схилах крутизною 12 градусів і більше;

– якщо на одного жителя припадає менш як 0,25 гектара ріллі, або при її відсутності – менш як 0,60 гектара сільськогосподарських угідь;

– суворі кліматичні умови: холодна і довга зима (середня тривалість – не менше 115 днів, середньодобова температура повітря у січні не перевищує мінус 4 градуси за Цельсієм), прохолодне коротке літо (середня тривалість – не більше двох місяців, середньодобова температура у липні не перевищує 20 градусів за Цельсієм), велика кількість опадів (середньорічна сума опадів у рідкому і твердому стані – не менше 600 міліметрів), мають місце селеві явища, повені, вітровали, снігові намети, сейсмічність землі.

Пропозиції щодо надання населеним пунктам статусу гірських подаються Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними державними адміністраціями Кабінету Міністрів України.

Перелік населених пунктів, яким надається статус гірських, затверджується Кабінетом Міністрів України.

У разі ліквідації, перейменування, об'єднання, поділу населених пунктів, яким надано статус гірських, або створення нових зазначений перелік уточнюється в такому ж порядку.

Умови оплати праці осіб, які працюють у гірських районах, встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Розмір державних пенсій, стипендій, всіх передбачених чинним законодавством видів державної матеріальної допомоги громадянам, які одержали статус особи, що працює, проживає або навчається на території населеного пункту, якому надано статус гірського, збільшується на 20 відсотків.

Фінансування збільшення розміру пенсій, передбачене цією частиною, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України [6].

Правовий статус міст Києва і Севастополя визначається Конституцією України та законами про вказані міста. При цьому поки, що прийнято лише один Закон – «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 року.

Столиця України – місто Київ, є багатofункціональним суб'єктом конституційно-правових відносин, воно здійснює як властиві усім містам функції, зокрема політичну, економічну, соціальну, культурну, екологічну, зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну так і специфічні столичні функції, що зумовлені статусом міста Києва, як столиці України, які розширюють та доповнюють каталог загальних функцій міста в політичній, економічній, культурній, екологічній, зовнішній та інших сферах міського життя.

Функції столиці України – міста Києва як елемент конституційно-правового статусу міста знаходяться в органічному зв'язку з повноваженнями органів державної влади та місцевого самоврядування, що діють на території міста. Реалізація функцій столиці України – міста Києва, можлива лише через здійснення відповідних повноважень такими органами.

Ті чи інші повноваження органів місцевого самоврядування та органів державної влади, повинні вказувати яка функція столиці здійснюється, і навпаки, конкретна функція повинна визначати певне коло повноважень органів влади. Функції столиці проявляються в різноманітних напрямках діяльності органів влади. Реалізація функцій повинна забезпечуватися не тільки організаційно-правовими, а й матеріальними та фінансовими засобами [11].

Межі міста Києва встановлюються Верховною Радою України за поданням Київської міської ради, погодженим з відповідними радами, з урахуванням історичних, соціально-економічних та інших особливостей території відповідно до чинного законодавства.

Місто Київ є місцем розташування відповідних органів виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Столичний статус міста покладає на органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади додаткові обов'язки та гарантує цим органам надання з боку держави додаткових прав [7].

Окрім столиці України спеціальним статусом наділене місто Севастополь. Його специфіка суттєво відрізняється від конституційно-правових характеристик статусу м. Києва.

На сьогодні м. Севастополь залишилось єдиною в Україні адміністративно-територіальною одиницею, де взаємовідносини двох форм публічної місцевої влади чітко не сформульовані, законодавчо не врегульовані.

Тема 14

Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим

План

14.1. Поняття автономії як конституційно-правової категорії

14.2. Автономна Республіка Крим – невід’ємна складова частина України

14.3. Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Уряд Автономної Республіки Крим

14.4. Організації діяльності органів публічної влади на території АРК

14.1. Поняття автономії як конституційно-правової категорії

Аналіз конституційного статусу Автономної Республіки Крим неможливо здійснити без попереднього розгляду змісту самого поняття «автономія».

Термін «автономія» у його найзагальнішому значенні використовується в праві для характеристики певного ступеня самостійності органів, організацій, територіальних, національних та інших спільнот у вирішенні питань їхньої життєдіяльності. Залежно від суб’єкта, характеру та мети надання такої самостійності виділяють конкретні типи, види та форми автономії.

Так, залежно від суб’єкта виділяють два *типи автономії*:

1) *автономія установ* (органів, організацій тощо):

2) *автономія спільнот* (територіальних, національних тощо).

Кожному з цих типів автономії притаманні відповідні види та форми.

Зокрема, можна зазначити такі *види автономії установ*, як адміністративну (організаційну), фінансову та матеріальну (економічну), що надаються окремим органам та установам з огляду на особливості їхніх функцій, реалізація яких потребує прийняття оперативних рішень (це, наприклад, державні

підприємства, наукові установи тощо).

Автономія спільнот може бути *територіальною* або *екстериторіальною*.

Територіальна автономія – це самоврядування певної частини території держави, тобто її право (точніше, право громадян, що проживають на цій території та органів, які вони обирають) самостійно вирішувати окремі питання організації та здійснення влади в межах повноважень, установлених конституцією та законами держави.

При цьому територіальна автономія може надаватись окремій частині території держави, кільком таким частинам, всім однопорядковим територіальним одиницям держави, всім територіальним одиницям. У більшості випадків під територіальною автономією розуміють самоврядування однієї або кількох територіальних одиниць держави, які характеризуються особливостями національного складу населення, культури, традицій, побуту тощо¹.

Своєю чергою, територіальні автономії теж класифікують за такими критеріями:

1) *за підставами, що спонукали до їх утворення*, вони поділяються на:

– автономії, утворені за національно-лінгвістичними ознаками (етнотериторіальні або національно-територіальні). Подібні автономії утворюються на територіях з особливостями національного складу населення, наявністю місцевих діалектів;

– автономії, що були утворені внаслідок певних історичних подій та обставин, наприклад, автономія на територіях, що характеризуються особливостями політичних та економічних відносин;

– автономії, що утворилися внаслідок реалізації загального принципу територіальної організації влади.

2) *за обсягом повноважень* територіальні автономії поділяються на: *державну* (політичну або законодавчу) та *адміністративну* (місцеву).

Державна автономія має деякі ознаки державності – це державо-подібне утворення у складі відповідної держави, органи якого мають право видавати закони з питань місцевого

значення. В такій автономії створюється парламент, вона має свій орган місцевої виконавчої влади, інколи - свою конституцію, громадянство, інші атрибути державності.

Адміністративна автономія являє собою територіальну одиницю держави, органи якої не мають права видавати закони, але наділяються ширшими правами у галузі управління, ніж органи в звичайних адміністративно-територіальних одиницях.

Екстериторіальна автономія поширюється не на певну територіальну одиницю держави, а на представників певного етносу (національності), що проживають у межах всієї державної території. Залежно від того, компактно чи розрізнено проживають етнічні спільноти та від інших обставин екстериторіальну автономію поділяють на три різновиди:

– *персональну автономію*, яка утворюється у випадках розрізненого проживання відповідних етнічних груп чи національних меншин. Ці групи та меншини створюють свої об'єднання, що займаються питаннями культури, побуту, мови і можуть мати своє представництво (з правом дорадчого голосу) при деяких центральних органах державної влади;

– *корпоративна автономія*, яка утворюється з огляду на існування лінгвістичних спільнот, для яких резервуються місця в державному апараті. Крім того, на місцевій мові здійснюється судовий процес, викладання в школах тощо [9, с. 404].

Оскільки екстериторіальна автономія полягає в наданні певній етнічній спільноті певної самостійності в питаннях організації освіти та інших форм культурного життя, її часто іменують *культурною (національно-культурною) автономією*.

Як правило, статус автономій надається окремим частинам держави, які суттєво відрізняються від інших адміністративно-територіальних одиниць історичними, географічними, економічними, національними, мовними, соціальними, культурними умовами, побутом, звичаями, традиціями тощо. За таких умов держава з метою вирішення проблем децентралізації державного управління чи національного питання або для уникнення проблем сепаратизму, за ініціативи населення щодо утворення автономії, проголошує

або сприяє проголошенню автономії певної адміністративно-територіальної одиниці або території.

14.2. Автономна Республіка Крим – невід’ємна складова частина України

Автономна Республіка Крим є *територіальним автономним утворенням* у складі України; це – невід’ємна складова частина України, яка в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання (ст. 134 Конституції України).

Автономна Республіка Крим слід розглядати як існуючу в Україні *форму адміністративно-територіальної автономії*. Незважаючи на наявність окремих атрибутів державності (назва – Республіка, наявність символів – герб, прапор, наявність Конституції) Автономна Республіка Крим згідно з Конституцією України не характеризується найважливішими ознаками державної автономії – вона не має парламенту, а її представницький орган (Верховна Рада Автономна Республіка Крим) не наділений законодавчими повноваженнями, він приймає нормативно-правові акти у формі рішень і постанов (ст. 136 Конституції України). Конституція України (ст. 137) встановлює перелік питань, з яких Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання. До них, зокрема, віднесено питання:

- 1) сільського господарства і лісів;
 - 2) меліорації і кар’єрів;
 - 3) громадських робіт, ремесел і промислів;
- благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
 - 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
 - 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
 - 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
 - 8) мисливства, рибальства;
 - 9) санітарної та лікарняної служб.
- Реальний характер будь-якої автономії визначається

колом тих повноважень, що їх конституція та закони держави відносять до її відання. Перелік питань, віднесених до відання АРК, встановлено у ст. 138 Конституції України. Це, зокрема:

1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;

2) організація та проведення місцевих референдумів;

3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;

4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової та бюджетної політики України;

5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим із питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля - відповідно до загальнодержавних програм;

6) визнання статусу місцевостей як курортів; установа зон санітарної охорони курортів;

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки [9, с. 406].

14.3. Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Уряд Автономної Республіки Крим

Верховна Рада АРК складається зі 100 депутатів, що обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування на 4 роки. Верховна Рада АРК є повноважною за умови обрання не менше 2/3 від її загального складу.

Очолює Верховну Раду АРК Голова, який має першого заступника і заступника. Всі вони обираються з числа депутатів на першій сесії Верховної Ради АРК таємним голосуванням шляхом подачі бюлетенів.

Голова Верховної Ради АРК веде пленарні засідання сесії Верховної Ради АРК, забезпечує підготовку пленарних засідань сесії, організовує контроль за виконанням рішень і постанов Верховної Ради АРК; здійснює загальне керівництво

підготовкою питань, що підлягають розгляду Верховною Радою АРК; виконує номінаційні та представницькі функції.

Заступники

Перший заступник Голови організовує взаємодію Верховної Ради АРК з Радою міністрів АРК, організовує і забезпечує контроль за його діяльністю; організовує роботу Верховної Ради АРК, яка стосується питань власності; здійснює міжрегіональні зв'язки; координує роботу постійних комісій «економічного блоку».

Заступник Голови організовує підготовку і проведення засідань Президії й пленарних засідань Верховної Ради АРК, координує роботу Секретаріату Верховної Ради АРК з цих питань, організовує роботу з підготовки нормативно-правових та інших актів Верховної Ради АРК, координує роботу постійних комісій «соціально-культурного блоку».

Основи правового статусу означених посадових осіб визначені у Законі України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» і деталізовані статтями глав 4 і 5 Регламенту Верховної Ради АРК.

Для координації роботи органів Верховної Ради АРК, сприяння депутатам у виконанні ними своїх обов'язків, підготовки сесій, реалізації інших повноважень організаційного характеру, що передаються Верховною Радою АРК, утворюється Президія Верховної Ради АРК. До її складу за посадою входять Голова Верховної Ради АРК, його перший заступник і заступник, а також голови постійних комісій Верховної Ради АРК. Очолює Президію Голова Верховної Ради АРК. Президія скликає сесії Верховної Ради АРК, формує порядок денний і вносить його на затвердження сесії Верховної Ради АРК, координує роботу її органів, забезпечує реєстрацію та офіційне оприлюднення нормативно-правових актів представницького органу автономії.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Рада міністрів формується Верховною Радою АРК на термін її повноважень і є відповідальною перед нею. Очолює

уряд АРК Голова Ради міністрів АРК, який призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою АРК за поданням Голови Верховної Ради АРК і за погодженням з Президентом України.

Рада міністрів не більше двох разів на рік подає Верховній Раді АРК звіт про свою діяльність у цілому (комплексний), а також щокварталу подає письмову інформацію про стан справ у соціально-економічній, культурній та інших сферах АРК. Якщо за результатами звіту діяльність уряду в цілому буде визнана Верховною Радою АРК незадовільною, вона має право в порядку, передбаченому Конституцією України, прийняти такі рішення; про відставку (припинення повноважень) Ради міністрів у зв'язку з висловленням недовіри; про звільнення з посади Голови Ради міністрів у зв'язку з висловленням недовіри

14.4. Організації діяльності органів публічної влади на території АРК

На території склалася єдина вертикаль органів державної виконавчої влади, яку очолює Кабінет Міністрів України.

Керівники місцевих державних адміністрацій в Автономній Республіці Крим призначаються на посади і звільняються з посад Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, погодженим з Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, Постійним представником Президента України в Автономній Республіці Крим.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Судами України застосовуються Конституція Автономної Республіки Крим, нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим у випадках, передбачених законами України.

Місцеве самоврядування в Автономній Республіці Крим здійснюється згідно з Конституцією України і законами України.

В Автономній Республіці Крим діє *Представництво Президента України*, статус якого визначається Законом

України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 02 березня 2000 року.

Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим є державним органом, утвореним відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень, покладених на Президента України. Представництво утворюється Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Представництво очолює Постійний Представник Президента України в Автономній Республіці Крим, який здійснює загальне керівництво діяльністю Представництва, несе персональну відповідальність за виконання покладених на Представництво завдань. Постійний Представник призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України.

Постійний Представник виконує доручення Президента України, спрямовані на забезпечення виконання конституційних повноважень глави держави, бере участь з правом дорадчого голосу у засіданнях Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Він має право входити з поданням у Верховну Раду АРК, Раду міністрів АРК, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим у разі прийняття ними нормативно-правових актів, що суперечать Конституції й законодавству України, порушують права і свободи громадян, з вимогою про усунення цих порушень. Про внесення відповідного подання Представник зобов'язаний повідомити главу держави. Таке подання підлягає обов'язковому розгляду у позачерговому порядку. У разі неналежного реагування на подання Постійного Представника щодо незаконності прийнятих нормативно-правових актів Постійний Представник вносить пропозиції про скасування чи зупинення дії таких актів безпосередньо Президентові України [8, с. 552].

В разі порушень Конституції та законів України, указів і розпоряджень Президента України, актів Кабінету Міністрів України Представник уповноважений вимагати пояснень від посадових осіб Верховної Ради АРК і Ради міністрів АРК,

керівників районних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності в Автономній Республіці Крим. У випадку встановлення посадових осіб, які вчинили правопорушення, він має право порушувати питання у встановленому законодавством порядку про притягнення цих осіб до відповідальності.

Тема 15

Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні

План

15.1. Поняття та зміст місцевого самоврядування. Історико-теоретичні основи місцевого самоврядування

15.2. Історія становлення місцевого самоврядування в Україні

15.3. Основні принципи, система та матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування в Україні

15.4. Конституційно-правові основи формування органів місцевого самоврядування

15.5. Повноваження місцевих рад як органів місцевого самоврядування

15.6. Конституційні основи організації діяльності місцевих рад

15.7. Депутат місцевої ради. Постійні комісії місцевих рад

15.8. Голова місцевої ради. Виконавчий комітет місцевої ради

15.1. Поняття та зміст місцевого самоврядування.

Історико-теоретичні основи місцевого самоврядування

Правове оформлення місцевого самоврядування тісно пов'язане із поняттям «магдебурзького права». Саме у німецькому місті Магдебург у 1188 році було видане перше писане муніципальне законодавство, присвячене, насамперед, розв'язанню спорів між міщанами. Надання місту Магдебурзького права означало відміну дії звичаєвих норм, виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (намісників, воєвод тощо) і запровадження міського самоврядування з виборною адміністрацією та виборним судом. Упродовж XII-XIV століть норми Магдебурзького права були прийняті у 80 містах Центральної і Східної Європи, включно українських.

Власне поняття «самоврядування» почало використовуватися у період Великої Французької революції, щоб відобразити факт самостійності общин (громад) стосовно держави. Виникнення терміна пов'язане з міністром Пруссії бароном фон Штейном (1757-1831), який бачив у самоврядуванні більше, аніж просто форму участі громадян в управлінні справами держави на місцевому рівні, а насамперед спільноти людей, які у частині своїх справ є незалежними від держави [25, с. 134].

У науковий обіг поняття «місцеве самоврядування» було введено у XIX столітті німецьким вченим Рудольфом Гнейстом для позначення такого управління на місцях, при якому територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно (в межах законів) вирішувати місцеві справи. При цьому діяльність громад залишалася вільною від втручання представників державної адміністрації.

У кожній державі залежно від її устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей місцеве самоврядування має специфічну правову форму. Тому загальне поняття місцевого самоврядування можна досягнути лише шляхом індукції, емпірично узагальнюючи усталені правові форми самоврядування в окремих державах.

Західні вчені Г. Холіс і К. Плоккер розуміють під поняттям «місцеве самоврядування» право демократичної автономної одиниці субнаціонального рівня управління регулювати значну частину проблем громадськості в її інтересах.

Відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була схвалена Радою Європи 15 жовтня 1985 року, під місцевим самоврядуванням розуміється право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.

Водночас у сучасній системі суспільних наук поняття «місцеве самоврядування» за суттю відрізняється від поняття «місцеве управління», яке визначає управлінську діяльність у

місцевій територіальній одиниці, що здійснюється центральною владою або адміністрацією вищестоячого рівня управління. Здійснюється місцеве управління, як правило, через адміністративні органи, що призначаються владою вищого рівня. Місцеве управління насамперед спрямоване на вирішення узгодження загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів.

Окрім того існує декілька теорій, які пояснюють сутність місцевого самоврядування.

Першою, у XIX столітті, була обґрунтована *теорія вільної громади* (теорія природних прав громади), яка базувалася на ідеях природного права. Вона виходила з того, що право територіальної громади самостійно вирішувати свої справи має такий самий природний і невідчужуваний характер, як і права та свободи людини. Таким чином, місцеве самоврядування розглядалося як автономна щодо державної влади публічна влада територіальної громади.

Пізніше поширення набуває *громадівська теорія місцевого самоврядування*. На перший план висувається не природний характер прав громади, а недержавна природа виникнення та діяльності місцевого самоврядування. Дана теорія ґрунтується на протиставленні характеру державної влади та місцевого самоврядування, з тих міркувань, що місцеве самоврядування має громадський, а не публічно-правовий характер.

Модифікацією громадівської теорії стала *громадсько-господарська теорія*. Її представники спробували обґрунтувати статус самоврядної громади як відмінного від держави суб'єкта права та наголосити на господарському змісті комунальної діяльності. Територіальна громада розглядається як елемент громадянського суспільства, а тому місцеве самоврядування є недержавним за природою, володіє власною компетенцією у неполітичній сфері, тобто у місцевих громадських та господарських справах, у здійсненні яких держава не втручається.

У середині XIX століття набуває поширення *державницька теорія місцевого самоврядування*, основні

положення якої були розроблені вже згадуваним Рудольфом Гнейстом. Державницька теорія розглядає місцеве самоврядування не як автономний вид публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну з форм організації місцевого управління, або ж як один із способів децентралізації державної влади на місцевому рівні.

Спробою поєднання сильних сторін громадівської та державницької теорій є *теорія муніципального дуалізму*. Дана теорія виходить з подвійного характеру муніципальної діяльності як самостійного вирішення місцевих справ і, водночас, здійснення на місцевому рівні певних державних функцій.

На основі вищезгаданих теорій у практиці управління склалися дві моделі демократичної організації влади на місцях:

1) європейська, яка використовує, насамперед, положення державницької теорії;

2) англо-американська, що бере за основу громадівську теорію.

Для *європейської моделі* місцевого самоврядування характерним є поєднання на одному територіальному рівні місцевого самоврядування з місцевим управлінням. При цьому на місцеві органи управління покладаються певні функції щодо місцевого самоврядування. В минулому, це була, насамперед, функція адміністративної опіки, яка передбачає, що рішення органів місцевого самоврядування не можуть вступити в силу, поки не дістануть схвалення місцевого адміністратора, призначеного чи уповноваженого органами державної влади (префекта, бургомістра, губернатора).

У сучасній управлінській практиці переважає функція адміністративного нагляду, яка обмежується перевіркою законності рішень органів місцевого самоврядування. Адміністратору дається для перевірки невеликий термін, по закінченні якого рішення вступає в силу, якщо не надійшло заперечень.

Англо-американська модель характеризується дією місцевого самоврядування на всіх територіальних рівнях нижче держави, суб'єкта федерації чи автономного регіону.

Батьківщиною цієї моделі є Велика Британія. Саме в цій країні склалася традиція самостійності громад та більш крупних історичних спільнот людей щодо управління місцевими справами в межах законів, але без втручання центральної державної адміністрації та її представників на місцях. Саме місцеве управління такого роду було названо Рудольфом Гнейстом місцевим самоврядуванням.

Наприкінці ХХ століття почала формуватися так звана новітня концепція (модель) місцевого самоврядування, для якої є притаманним:

1) зростання значення громадянських ініціатив, впливу жителів громади на діяльність органів місцевого самоврядування;

2) органи місцевого самоврядування допомагають окремим громадянам та суспільним групам самим задовольняти свої потреби і тому передають право на надання частини публічних послуг неурядовим організаціям та бізнесу;

3) органи місцевого самоврядування вишукують джерела фінансування розвитку громади в інших організаціях та установах.

У Європі більшість країн імплементують у національному законодавстві норми вже згадуваної Європейської хартії місцевого самоврядування. Відповідно до хартії:

1) принцип місцевого самоврядування має бути визнаний в законодавстві і, по можливості, в Конституції країни;

2) право місцевого самоврядування здійснюється радами або зборами, що складаються з членів, обраних шляхом вільного, таємного, рівного, прямого і загального голосування;

3) ради чи збори можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Окрім того, прийнято також виділяти форми місцевого самоврядування, якими є:

1) парламентська;

2) президентська.

Для *парламентської* форми притаманними є вибори місцевої адміністрації (місцевого уряду) місцевим представницьким органом (радою) із свого складу. Нерідко глава адміністрації (мер) є одночасно головою представницького органу.

Для *президентської* форми типовими є вибори не лише членів представницького органу (депутатів), але й глави адміністрації (мера), а також деяких інших посадових осіб (прокурора, шерифа, казначея).

Специфічною є *американська* форма місцевого самоврядування: місцева рада обирає мера, який виконує, насамперед, представницькі функції, а главою адміністрації є професійний менеджер, якого рада наймає на роботу.

Здебільшого форми місцевого самоврядування збігаються з формою правління даної держави. Таким чином, сутнісні форми місцевого самоврядування залежать від поєднання багатьох факторів, найбільш важливими з яких є історичні традиції самоврядності, територіальний устрій держави, форма правління, рівень політичної культури населення.

Конституція України у ст.140 дає наступне визначення місцевого самоврядування. *Місцеве самоврядування* – це право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України.

Тобто, вона надає право самостійно вирішувати місцеві справи тільки первинним суб'єктам місцевого самоврядування – громадам, а такий підхід переважно базується на громадській теорії місцевого самоврядування, відповідно до якої громада має муніципальну владу, самостійну і незалежну від центральної влади по своїй природі, а сутність самоврядування полягає в наданні місцевій общині права самій оберігати свої громадські інтереси і в збереженні за урядовими органами завідування одними тільки державними справами. Громадівська теорія, таким чином, виходить з протиставлення місцевої громади державі, вимагаючи, щоб громада і держава віддали тільки свої власні інтереси.

Виходячи з цього, можна виділити кілька ознак місцевого самоврядування:

1. Місцеве самоврядування займає особливе місце в механізмі управління суспільством і державою, виступаючи специфічною формою публічної влади, яка не є складовою частиною механізму державної влади.

2. Місцеве самоврядування має особливий об'єкт управління – питання місцевого значення – предмети відання, перелік яких закріплюється законодавством.

3. Одним із специфічних суб'єктів місцевого самоврядування є територіальна громада. Її специфіка полягає в тому, що на місцевому рівні можна розглядати перетворення територіальної громади з учасника управління в його первинного суб'єкта. Як відомо, під управлінням розуміють будь-який цілеспрямований вплив суб'єкта управління на об'єкту управління. Але в умовах самоврядування очевидно сильнішим є вплив управлінської системи самої на себе. Таким чином, є не дві системи – управлінська і та, якою управляють, а одна – самоуправлінська.

4. Самостійність місцевого самоврядування, яка знаходить свій вияв у організаційній і матеріально-фінансовій відокремленості, самостійному вирішенні місцевих справ у рамках компетенції, закріпленої законодавством, самостійній відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Для існування місцевого самоврядування необхідні певні умови, правова оформленість, наявність самостійної правової основи діяльності, яка дає можливість і гарантує реалізацію права населення на місцеве самоврядування [25, с. 136].

15.2. Історія становлення місцевого самоврядування в Україні

Як свідчать дані історичних досліджень, вже у період Київської Русі на території України існували декілька форм місцевого самоврядування, а саме:

- 1) територіальна сусідська община (громада);
- 2) віче;
- 3) громадське самоврядування в містах.

З другої половини XIV століття значна частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, і тривалий час місцеве самоврядування розвивалося в межах його державної системи. В українських містах почало запроваджуватися Магдебурзьке право, яке створило нову юридичну основу для розвитку місцевого самоврядування.

Приєднання у 1654 р. більшої частини українських територій до Росії ознаменувало початок ліквідації традиційних форм місцевого самоврядування. Спочатку українські землі мали запевнення про непорушність прав на місцеве самоврядування, а у 60-70-х роках XVII століття деякі українські міста навіть здобули Магдебурзьке право. Однак у 1764 році був ліквідований інститут гетьманства, а через два десятиліття в Росії була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа, і вся імперія, включно Україна, була поділена на 50 нових губерній.

Регіональне самоврядування на загальноімперських засадах було запроваджене в Україні після проведення імператором Олександром II земської реформи у 1864 році. На рівні губерній формувалися представницькі органи місцевого самоврядування – губернські земські збори. Реформу міського самоврядування було здійснено у 1870 році. Вона передбачала створення представницьких органів міського самоврядування – міських дум, які обиралися жителями міста за куріальною системою. Виконавчим органом міського самоврядування стала управа на чолі з міським головою, який обирається міською думою.

Щодо західноукраїнських земель, то відразу після входження до складу Австрійської монархії на їх території розгорнулися процеси посилення і зміцнення централізованої

державної влади і, відповідно, згортання місцевого самоврядування. У 1783 р. були створені міські магістрати, де були зосереджені усі функції місцевого самоврядування. Однак в середині XIX століття в Австрії була проведена реформа місцевого самоврядування, яка значно розширила його повноваження.

Лютнева революція 1917 року в Росії відкрила нові перспективи розвитку місцевого самоврядування. Тимчасовий уряд запровадив загальне пряме і рівне виборче право при формуванні органів місцевого самоврядування; створювалися самоврядні структури на рівні волостей. Водночас у губернії, повіти та міста були призначені комісари Тимчасового уряду як представники центральної адміністрації.

Російські більшовики ставилися до місцевого самоврядування негативно. Але під тиском есерів Рада Народних Комісарів 29 грудня 1917 року прийняла декрет «Про створення Комісаріату з місцевого самоврядування», завданням якого була координація діяльності міських і сільських земних установ. Проте вже 18 березня 1918 року Раднарком ліквідував згаданий комісаріат; того ж року були розпущені земства, а їх майно націоналізоване державою.

Радянська влада розбудовувалася на основі принципу демократичного централізму, який суперечив засадам реального місцевого самоврядування. Адже згаданий принцип не передбачав чіткого розподілу повноважень між органами державної влади та місцевим самоврядуванням.

Таким чином у період входження України до складу Радянського Союзу реальне місцеве самоврядування було відсутнім: згідно із статтею 78 Конституції Української РСР 1978 року всі Ради, починаючи від Верховної Ради і закінчуючи сільськими, склали єдину систему представників органів державної влади [25, с. 138].

Фактичне відродження місцевого самоврядування в Україні почалося після обрання депутатів Верховної Ради Української РСР та місцевих рад народних депутатів у березні 1990 року.

Прийнятий 7 грудня 1990 року Закон «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», де місцеве самоврядування визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази», наділив органи державної влади (місцеві ради) – функціями місцевого самоврядування і привів до «суверенізації» рад. Прийняття Закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради (які на той час входили до єдиної системи органів державної влади) всіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування. При цьому Закон виходив з теорії дуалізму місцевого самоврядування, що знайшло своє відображення у визначеному ним статусі місцевих рад – вони мали подвійну природу: як органи місцевого самоврядування і як органи державної влади.

Місцеве самоврядування запроваджувалось лише на одному первинному рівні – села, селища і міста, а в районах, областях – регіональне самоврядування, яке було територіальною самоорганізацією громадян для вирішення питань місцевого (регіонального) життя. Головна роль у місцевому управлінні відводилася представникам Президента України, які виступали органами виконавчої влади в областях, районах, містах Києві і Севастополі.

Новообрана Верховна Рада у червні 1994 року приймає нову редакцію Закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Цим актом вертикаль державної виконавчої влади було зруйновано і наділено ради всіх рівнів виключно функціями органів місцевого самоврядування. На голів цих рад та очолювані ними виконками Закон поклав здійснення делегованих повноважень виконавчої влади і підпорядкував їх Кабінету Міністрів України та відповідному голові виконкому ради вищого рівня. За таких умов Президент України практично втратив контроль над регіонами. З метою відновлення президентської вертикалі в областях і районах Леонід Кучма

Указом «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» підпорядкував собі голів виконкомів обласних, районних, Київської і Севастопольської міських та їх районних рад.

Вже 8 червня 1995 року, відповідно до Конституційного договору, функції виконавчої влади на місцях і місцевого самоврядування були знову розділеними. На базі виконкомів обласних та районних рад було утворено систему органів місцевих державних адміністрацій, які підпорядковувались по вертикалі знизу доверху аж до рівня Президента України. Договір передбачав тільки один первинний рівень самоврядування – село, селище, місто. В областях, містах Києві і Севастополі, районах відповідні ради стали представницькими органами з обмеженими функціями.

Діюча система місцевого самоврядування набула обрисів у 1996-1997 роках після прийняття Конституції України. Цей документ містив такі ключові положення:

1) в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування;

2) місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України;

3) місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою безпосередньо і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи;

4) органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, є районні та обласні ради.

Водночас Конституція України закріпила дві системи публічної влади на території області та району, які є різними за формою, структурою, принципами формування й механізмом функціонування:

1) місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами державної виконавчої влади;

2) місцеве самоврядування як владу територіальних громад.

Таким чином, були закладені передумови для формування двох управлінських проблем:

1) проблеми делегування повноважень між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування;

2) проблеми правових гарантій діяльності органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій і вирішення компетенційних спорів між ними [25, с. 140].

Важливим законодавчим актом стосовно створення правових основ місцевого самоврядування став Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року.

15.3. Основні принципи, система та матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування в Україні

Місцеве самоврядування в Україні, відповідно до ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», здійснюється на принципах:

- народовладдя;
- законності;
- гласності;
- колегіальності;
- поєднання місцевих і державних інтересів;
- виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами;
- підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування в Україні включає:

- 1) територіальну громаду;
- 2) сільську, селищну, міську раду;
- 3) сільського, селищного, міського голову;

- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватися районні в місті ради. Районні в містах ради утворюють свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.

Територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, що мають єдиний адміністративний центр, сільську раду.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, цим та іншими законами.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Сільський, селищний, міський голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових місцевих виборах 5 років.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи.

У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Виконавчим органом сільської, селищної, міської, районної в місті ради є її виконавчий комітет, який утворюється нею на строк її повноважень. Його кількісний склад визначається відповідною радою, а персональний склад затверджується радою за пропозицією сільського, селищного, міського голови та голови районної в місті ради

Виконавчий комітет ради є підзвітним і підконтрольним раді, що його утворила, а з питань здійснення ним повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольним відповідним органам виконавчої влади. До складу виконавчого комітету не можуть входити депутата відповідної ради, крім її секретаря.

Виконавчий комітет ради:

1) попередньо розглядає проекти місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку, цільових програм з інших питань, місцевого бюджету, проекти рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради;

2) координує діяльність відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховує звіти про роботу їх керівників;

3) має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їх посадових осіб.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси

територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України, цим та іншими законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Згідно закону України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року *Орган самоорганізації населення* є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах щодо вирішення окремих питань місцевого значення.

Органами самоорганізації населення є:

- будинкові, вуличні, квартальні комітети;
- комітети мікрорайонів;
- комітети районів у містах;
- сільські, селищні комітети (не плутати з виконавчими комітетами).

Основними завданнями органів самоорганізації населення є:

1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;

2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;

3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Комітети (як органи самоорганізації населення) дозволяють створювати сільські, селищні, міські ради за ініціативою жителів. При цьому, сільські, селищні, міські ради можуть наділяти ці комітети частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Органи місцевого самоврядування з метою більш ефективного здійснення своїх повноважень, захисту прав та інтересів територіальних громад можуть об'єднуватися в асоціації. Органи місцевого самоврядування та їх асоціації можуть входити до відповідних міжнародних асоціацій, інших добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування.

Відповідно до ст.16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», матеріально-фінансовою основою місцевого самоврядування є:

- рухоме і нерухоме майно;
- доходи місцевих бюджетів;
- позабюджетні цільові (в тому числі валютні) та інші кошти;
- земля;
- природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах;
- об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних та обласних рад.

Від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради.

Право комунальної власності – право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування з урахуванням місцевих умов і особливостей можуть перерозподіляти між собою на підставі договорів окремі повноваження та власні бюджетні кошти.

Сільська, селищна, міська, районна в місті (у разі її створення) рада може наділяти частиною своїх повноважень органи самоорганізації населення, передавати їм відповідні кошти, а також матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для здійснення цих повноважень, здійснює контроль за їх виконанням.

Відносини органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами та організаціями, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, ґрунтуються на засадах їх підпорядкованості, підзвітності та підконтрольності органам місцевого самоврядування.

Відносини органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами та організаціями, що не перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, ґрунтуються на договірній і податковій основі та на засадах підконтрольності у

межах повноважень, наданих органам місцевого самоврядування законом.

Органи місцевого самоврядування є юридичними особами. Наділяються власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону [3].

Сільські, селищні, міські, районні у містах, районні, обласні ради мають печатки із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням та рахунки в установах банків України.

15.4. Конституційно-правові основи формування органів місцевого самоврядування

Місцеві ради (сільська, селищна, міська, районна, районна в місті та обласна рада) як органи місцевого самоврядування утворюються (формуються) шляхом виборів. Основні засади порядку формування (утворення) цих органів місцевого самоврядування визначено Конституцією України. Такий порядок визначено як вибори депутатів і голів місцевих рад.

Депутати місцевих рад обираються на основі загально визначених принципів виборчого права, а саме:

- загального виборчого права;
- рівного виборчого права;
- прямого виборчого права;
- шляхом таємного голосування.

Строк, на який обираються депутати місцевих рад – п'ять років.

Сільський, селищний та міський голова обирається жителями цих населених пунктів (відповідною територіальною громадою) на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Голова районної та обласної ради обираються відповідною районною та обласною радою на строк повноваження ради.

Порядок організації і проведення виборів депутатів і голів місцевих рад визначена окремим Законом України від 10 липня 2010 року «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної

Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

Виборчий процес на місцевих виборах здійснюється на засадах:

1) законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес;

2) політичного плюралізму та багатопартійності;

3) публічності і відкритості;

4) рівності суб'єктів виборчого процесу перед законом;

5) рівності прав усіх кандидатів в депутати, кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови;

6) свободи передвиборної агітації, рівних можливостей доступу до засобів масової інформації незалежно від форми власності;

7) неупередженості органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, керівників підприємств, установ і організацій до місцевих організацій партій, кандидатів у депутати та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови.

Вибори депутатів *сільських, селищних* рад проводяться за *мажоритарною системою відносної більшості* в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища.

Вибори депутатів *Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах* рад проводяться за *змішаною (мажоритарно-пропорційною)* системою, за якою:

– половина від загальної кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами, відповідно, Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті;

– половина від загальної кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які

поділяється територія, відповідно, Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті.

Вибори *сільських, селищних, міських голів* проводяться за *мажоритарною системою відносної більшості* в єдиному одномандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища, міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм.

Загальний склад місцевих рад (максимальна кількість депутатів відповідної місцевої ради):

1. Рішення про загальний склад (кількість депутатів) приймається не пізніше 50 днів до дня місцевих виборів:

– відповідною обласною радою поточного скликання стосовно обласної, районної, міської ради;

– Верховною Радою Автономної Республіки Крим поточного скликання стосовно районної, міської (районів та міст в Автономній Республіці Крим) ради;

– Київською, Севастопольською міською радою поточного скликання стосовно Київської, Севастопольської міської ради;

– відповідною районною у місті, сільською, селищною радою поточного скликання стосовно районної у місті, сільської, селищної ради.

2. Якщо місцева рада, яка має прийняти рішення про загальний склад (кількість депутатів) відповідної місцевої ради, яка має обиратися, у строк, установлений частиною першою цієї статті, не прийняла таке рішення, то загальний склад відповідної місцевої ради, яка має обиратися, залишається у тій самій кількості, що й у поточному скликанні. Якщо ж загальний склад відповідної місцевої ради поточного скликання становить непарне число, то загальний склад такої місцевої ради, яка має обиратися, становитиме мінімальну, залежно від чисельності жителів, кількість депутатів.

3. Загальний склад (кількість депутатів) сільської, селищної, міської, районної у місті ради має становити, якщо чисельність:

– до 1 тисячі жителів – від 12 до 16 депутатів включно;

– від 1 до 3 тисяч жителів – від 16 до 20 депутатів включно;

– від 3 до 5 тисяч жителів – від 20 до 30 депутатів включно;

- від 5 до 20 тисяч жителів – від 30 до 36 депутатів включно;
- від 20 до 50 тисяч жителів – від 36 до 46 депутатів включно;
- від 50 до 100 тисяч жителів – від 36 до 50 депутатів включно;
- від 100 до 250 тисяч жителів – від 40 до 60 депутатів включно;
- від 250 до 500 тисяч жителів – від 50 до 76 депутатів включно;
- від 500 тисяч до 1 мільйона жителів – від 60 до 90 депутатів включно;
- від 1 до 2 мільйонів жителів – від 76 до 120 депутатів включно;
- понад 2 мільйони жителів – від 76 до 150 депутатів включно.

Право голосу на місцевих виборах мають особи, які відповідають таким вимогам:

- є громадянами України;
- на день проведення виборів виповнилося 18 років;
- проживають на території відповідних сіл, селищ, міст, районів у містах.

Належність громадянина до відповідної територіальної громади визначається його місцем проживання на її території згідно із Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

Військовослужбовці строкової служби, громадяни України, які проживають закордоном, особи, визнані судом недієздатними, а також громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, які не належать до жодної територіальної громади та не мають права голосу на місцевих виборах.

Депутатом, сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу відповідно до статті 70 Конституції України.

Громадянин України одночасно може балотуватися кандидатом у депутати лише однієї ради або кандидатом на посаду відповідно сільського, селищного, міського голови.

Депутатом, сільським, селищним, міським головою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Вибори депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів можуть бути:

- черговими;
- позачерговими;
- повторними;
- проміжними або першими, що проводяться у разі формування нових місцевих рад.

Чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи голови, обраних на чергових виборах.

Рішення про проведення чергових виборів депутатів обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів приймається Верховною Радою України.

Позачергові місцеві вибори призначаються Верховною Радою України у разі дострокового припинення повноважень депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевої ради, сільського, селищного, міського голови, а також в інших випадках, передбачених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Повторні вибори депутатів (депутата) у відповідному окрузі призначаються відповідною територіальною виборчою комісією в порядку, встановленому законом, у разі визнання відповідних виборів у цьому виборчому окрузі такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи такою, яка відмовилася від депутатського мандата у відповідному окрузі.

Проміжні вибори депутата призначаються територіальною виборчою комісією в порядку, встановленому цим Законом, у разі дострокового припинення повноважень депутата, обраного в одномандатному, одномандатному мажоритарному виборчому окрузі.

Перші місцеві вибори призначаються Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міською радою, якщо інше не передбачено законом.

Місцеві вибори призначаються за *шістдесят* днів до дня виборів і проводяться в неділю [4].

15.5. Повноваження місцевих рад як органів місцевого самоврядування

Основні сторони соціального призначення представницьких органів місцевого самоврядування в Україні, в яких втілюються конкретні напрями і види їх діяльності щодо здійснення завдань, визначених Конституцією України, законами України і підзаконними нормативними актами, розкриваються у функціях місцевих рад.

У системі функцій місцевих рад є певна диференціація, тобто сільські, селищні, міські, районні в містах, районні і обласні ради, поряд із загальними, мають окремі функції, які характеризують їх особливий статус в системі місцевих рад. Для усіх місцевих рад характерні, зокрема:

- представницька;
- нормотворча;
- установча;
- кадрова;
- контрольна;
- організаційно-розпорядча.

З урахуванням сфер діяльності місцевих рад виокремлюють:

- політичну;
- економічну;
- соціальну;
- культурну;
- екологічну;
- ідеологічну.

Підкреслюючи важливість завдань, які вирішуються радами на територіальному рівні, виокремлюють: функцію забезпечення і охорони прав, свобод і законних інтересів

людини і громадянина, фінансово-бюджетну і матеріально-технічну функції.

Функції місцевих рад у своїй сукупності утворюють складну динамічну систему, яка виражає найхарактерніші її риси:

1) представницька функція – сільські, селищні, міські, районні в місті (в разі їх створення) ради представляють інтереси відповідних територіальних громад, районні та обласні ради представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;

2) нормотворча функція – врегулювання суспільних відносин у сфері місцевого самоврядування;

3) установча функція – діяльність місцевих рад щодо формування власної структури, утворення виконавчих органів, організацій, установ, допоміжних і консультативних служб;

4) кадрова функція – формування персонального складу органів, що створюються місцевими радами, призначення посадових осіб;

5) організаційно-розпорядча функція – діяльність по вирішенню організаційно-правових питань функціонування місцевих рад та їх органів, управління об'єктами комунальної власності; прийняття, зміна, скасування актів ненормативного (індивідуального) характеру;

6) контрольна функція – контроль за діяльністю виконавчих органів рад і їх посадових осіб, органів самоорганізації населення, підприємств, установ, організацій;

7) економічна функція – діяльність місцевих рад щодо економічного розвитку відповідних територій;

8) соціальна функція – напрямок діяльності місцевих рад щодо соціального захисту населення, реалізації соціальних програм;

9) культурна функція – підтримка різних видів творчості, збереження пам'яток історії, управління закладами культурного призначення;

10) екологічна функція – прийняття програм охорони навколишнього природного середовища, регулювання приро-докористування, забезпечення екологічної безпеки,

здійснення заходів, направлених на покращення навколишнього природного середовища;

11) політична функція – сприяння становленню і розвитку політичної системи суспільства;

12) фінансово-бюджетна функція – розробка, прийняття відповідних бюджетів, здійснення контролю за їх виконанням, виробка і реалізація податкової і фінансової політики;

13) функція забезпечення і охорони прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина – організація надання послуг населенню, охорона громадського порядку, забезпечення законності.

Компетенція місцевих рад є правовою формою виразу їх функцій, вона водночас служить і правовим засобом їх реалізації. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» розрізняє загальну і виключну компетенцію місцевих рад (статті 25, 26).

Здійснюючи загальну компетенцію, місцеві ради правомочні розглядати і вирішувати питання, віднесені Конституцією та законами України до їх відання [17, с. 165].

До виключної компетенції належать питання, які перебувають у віданні рад і підлягають розгляду тільки на їх пленарних засіданнях. Це, як правило, найважливіші питання місцевого значення, розгляд і вирішення яких не може бути делеговано іншим органам.

Окремо слід виокремити організаційні повноваження місцевих рад, спрямовані на організацію їх внутрішньої роботи: визначення відповідно до закону кількісного складу ради, утворення і ліквідація постійних та інших комісій; затвердження регламенту, плану роботи ради, прийняття рішень про об'єднання в асоціації, заслуховування повідомлень депутатів, розгляд їх запитів.

Компетенцію місцевих рад можна класифікувати за галузевими ознаками:

1) у сфері соціально-економічного та культурного розвитку;

2) в бюджетно-фінансовій сфері;

3) по управлінню комунальною власністю;

- 4) у сфері екологічної безпеки;
- 5) по забезпеченню правопорядку, прав, свобод та законних інтересів громадян.

Окрему групу становлять повноваження:

- 1) з організації і контролю за діяльністю виконавчих органів;
- 2) повноваження, які стосуються взаємодії рад відповідно з сільським, селищним, міським головою;
- 3) повноваження організаційно-розпорядчого характеру.

У сфері соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць місцеві ради мають досить значні повноваження, серед яких:

– затвердження комплексних і цільових програм, регулювання земельних відносин, встановлення правил з питань благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти і порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші в громадських місцях.

Важливими для розвитку місцевого самоврядування є повноваження місцевих рад у бюджетній та фінансовій сферах:

- затвердження місцевого бюджету, звіту про його виконання;
- встановлення місцевих податків і зборів та розмірів їх ставок у межах визначених законом;
- прийняття рішень щодо випуску місцевих позик, щодо надання відповідно до чинного законодавства пільг по місцевих податках і зборах.

Повноваження по управлінню комунальною власністю включають:

- прийняття рішень щодо відчуження комунального майна;
- затвердження переліку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації;
- вирішення питань про створення, ліквідацію, реорганізацію підприємств, установ та організацій комунальної власності;

– прийняття рішень про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління майном, яке належить до комунальної власності відповідної територіальної громади.

До повноважень у сфері екологічної безпеки, належать:

– надання згоди на розміщення на території села, селища, міста нових об'єктів, сфера екологічного впливу діяльності яких згідно з діючими нормативами включає відповідну територію;

– прийняття в межах рішень з питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями.

Здійснюючи повноваження по забезпеченню правопорядку, прав, свобод та законних інтересів громадян, місцеві ради, зокрема, приймають рішення про визначення територій, на яких можуть проводитися потенційно небезпечні заходи в умовах присутності цивільного населення за участю особового складу Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів з використанням озброєння і військової техніки.

У процесі реалізації функцій і компетенції місцеві ради використовують методи планування, вироблення рішень, інформаційного забезпечення, організації виконання рішень, контролю, координації діяльності, роботи з кадрами [17, с. 170].

До виключної компетенції сільських, селищних, міських рад належать повноваження щодо організації і контролю за діяльністю виконавчих органів:

– утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження та внесення змін до його персонального складу;

– розпуск виконкому;

– затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського голови структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів, витрат на їх утримання;

– скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають Конституції чи законам України, іншим актам законодавства, рішенням ради, прийнятим у межах її повноважень;

– заслуховування звітів керівників виконавчих органів ради та посадових осіб, яких вона призначає або затверджує.

15.6. Конституційні основи організації діяльності місцевих рад

Сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення), районна, обласна рада проводить свою роботу сесійно.

Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради.

Перша сесія новообраної сільської, селищної, міської ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією не пізніше як через два тижні після реєстрації новообраних депутатів ради в кількості, яка забезпечує повноважність складу ради. Перше пленарне засідання першої сесії відкриває голова зазначеної територіальної виборчої комісії, який інформує раду про підсумки виборів депутатів, а також про підсумки виборів відповідно сільського, селищного, міського голови.

У разі якщо на час проведення першої сесії відповідний сільський, селищний, міський голова не обраний, про що на сесії ради інформує голова територіальної виборчої комісії, рада обирає тимчасову президію з числа депутатів ради в кількості трьох - п'яти осіб. Члени тимчасової президії почергово головують на пленарних засіданнях ради до обрання секретаря ради. З часу обрання секретаря ради він головує на пленарних засіданнях ради.

Першу сесію новообраної районної у місті, районної, обласної ради скликає відповідна територіальна виборча комісія не пізніше як через два тижні після реєстрації новообраних депутатів ради у кількості, яка забезпечує повноважність складу ради.

Перше пленарне засідання першої сесії відкриває голова зазначеної територіальної виборчої комісії, який інформує раду про підсумки виборів депутатів. З моменту визнання повноважень депутатів ради нового скликання рада обирає тимчасову президію з числа депутатів ради в кількості не більше п'яти осіб – представників партій (блоків), які набрали

найбільшу кількість голосів на виборах. Члени тимчасової президії почергово головують на пленарних засіданнях ради до обрання голови ради. З часу обрання голови ради він веде пленарні засідання ради.

Наступні сесії ради скликаються:

- 1) сільської, селищної, міської – відповідно сільським, селищним, міським головою;
- 2) районної у місті, районної, обласної – головою відповідної ради.

Сесія ради скликається в міру необхідності, але не менше одного разу на квартал, а з питань відведення земельних ділянок та надання документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності – не рідше ніж один раз на місяць

Сесія сільської, селищної, міської, районної у місті ради повинна бути також скликана за пропозицією не менш як однієї третини депутатів від загального складу відповідної ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради, а сесія районної, обласної ради – також за пропозицією не менш як однієї третини депутатів від загального складу відповідної ради або голови відповідної місцевої державної адміністрації.

Сесію сільської, селищної, міської ради відкриває і веде відповідно сільський, селищний, міський голова.

Сесію районної у місті, районної, обласної ради – голова ради або відповідно заступник голови районної у місті, районної ради чи перший заступник, заступник голови обласної ради.

Пропозиції щодо питань на розгляд ради можуть вноситися сільським, селищним, міським головою, постійними комісіями, депутатами, виконавчим комітетом ради, головою місцевої державної адміністрації, головою районної, обласної ради, загальними зборами громадян.

Не пізніш як на другій сесії затверджується регламент роботи відповідної ради, а також положення про постійні комісії ради [5].

15.7. Депутат місцевої ради. Постійні комісії місцевих рад

Статус депутатів місцевих рад визначається Конституцією України та Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 р.

Депутат місцевої ради (сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної) як представник інтересів територіальної громади, виборців свого виборчого округу зобов'язаний виражати і захищати інтереси відповідної територіальної громади та її частини – виборців свого виборчого округу, виконувати їх доручення в межах своїх повноважень, брати активну участь у здійсненні місцевого самоврядування.

Повноваження депутата місцевої ради починаються з дня відкриття першої сесії відповідної ради з моменту офіційного оголошення підсумків виборів відповідною територіальною виборчою комісією.

Депутат місцевої ради здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю. Але депутат, який обраний секретарем сільської, селищної, міської ради, головою, заступником голови районної, обласної, районної у місті ради, працює у відповідній раді на постійній основі і не може суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, у тому числі на громадських засадах (за винятком викладацької, наукової та творчої у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток, якщо інше не передбачено законом. За рішенням обласної, Київської та Севастопольської міських рад депутат, обраний головою постійної комісії з питань бюджету, може працювати в раді на постійній основі [20, с. 225].

На час сесії чи засідання постійної комісії місцевої ради, а також для здійснення депутатських повноважень в інших передбачених законом випадках депутат місцевої ради звільняється від виконання виробничих або службових обов'язків.

У разі здійснення депутатських повноважень у робочий час депутату за основним місцем роботи відшкодовуються середній заробіток та інші витрати, пов'язані з депутатською діяльністю, за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету.

Депутат місцевої ради, який перебуває на посаді керівника місцевого органу виконавчої влади чи на іншій посаді, на яку поширюються вимоги Конституції та законів України щодо обмеження сумісництва, не може поєднувати свою службову діяльність на цій посаді з посадою сільського, селищного, міського голови, секретаря сільської, селищної, міської ради, голови та заступника голови районної у місті, районної, обласної ради, а також з іншою роботою на постійній основі в радах, їх виконавчих органах та апараті.

Депутат місцевої ради не може використовувати свій депутатський мандат в цілях, не пов'язаних з депутатською діяльністю і не може мати іншого представницького мандата.

Депутат місцевої ради має ряд обов'язків та прав як в межах свого округу, так і в раді, до якої він обраний, та її органах.

У виборчому окрузі депутат місцевої ради зобов'язаний:

– підтримувати зв'язок з виборцями, відповідною територіальною громадою, трудовими колективами і громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, місцевими органами виконавчої влади, розташованими на відповідній території;

– не рідше одного разу на півріччя інформувати виборців про роботу місцевої ради та її органів, про виконання планів і програм економічного і соціального розвитку, інших місцевих програм, місцевого бюджету, рішень ради і доручень виборців;

– брати участь в організації виконання рішень ради та її органів, доручень виборців, у масових заходах, що проводяться органами місцевого самоврядування на території громади або виборчого округу;

– вивчати громадську думку та потреби територіальної громади, інформувати про них раду та її органи, брати безпосередню участь у їх вирішенні;

– визначити і оприлюднити дні, години та місце прийому виборців, інших громадян; вести регулярний, не рідше одного разу на місяць, прийом виборців, розглядати пропозиції, звернення, заяви і скарги членів територіальної громади, вживати заходів щодо забезпечення їх оперативного вирішення.

Депутат місцевої ради періодично, але не рідше одного разу на рік, зобов'язаний звітувати про свою роботу перед виборцями відповідного виборчого округу, об'єднаннями громадян. Рада визначає орієнтовні строки проведення таких звітів.

Звіт повинен містити:

- відомості про діяльність депутата у раді та в її органах, до яких його обрано;

- про його роботу у виборчому окрузі;

- про прийняті радою та її органами рішення, про хід їх виконання, про особисту участь в обговоренні, прийнятті та в організації виконання рішень ради, її органів, а також доручень виборців свого виборчого округу.

Звіт депутата місцевої ради може бути проведено в будь-який час на вимогу зборів виборців за місцем проживання, трудової діяльності або навчання, а також органів самоорганізації населення. Про час і місце проведення звіту депутат не пізніше як за сім днів повідомляє виборців через місцеві засоби масової інформації або в інший спосіб.

Виборці можуть давати своєму депутатові місцевої ради доручення на зборах під час його звітів чи зустрічей з питань, що впливають з потреб відповідного виборчого округу чи територіальної громади в цілому. Доручення виборців не повинні суперечити законодавству України, а їх виконання має належати до відання місцевих рад та їх органів. Доручення виборців депутатові має бути підтримане більшістю учасників зборів.

Депутат місцевої ради зобов'язаний бути присутнім на пленарних засіданнях ради, засіданнях постійної комісії та інших органів ради, до складу яких він входить. У разі неможливості бути присутнім на засіданні депутат повідомляє про це особу, яка очолює відповідний орган.

Депутат місцевої ради, крім секретаря ради, голови районної у місті, районної, обласної ради та їх заступників, повинен входити до складу однієї з постійних комісій, що утворюються радою.

Для належного виконання своїх повноважень, депутат місцевої ради наділений рядом важливих прав як у раді та її органах, так і у виборчому окрузі, від якого він обраний.

У виборчому окрузі депутат місцевої ради має право:

- офіційно представляти виборців свого виборчого округу та інтереси територіальної громади в місцевих органах виконавчої влади, відповідних органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях незалежно від форми власності з питань, що належать до відання органів місцевого самоврядування відповідного рівня;

- брати участь з правом дорадчого голосу у засіданнях інших місцевих рад та їх органів, загальних зборах громадян за місцем проживання, засіданнях органів самоорганізації населення, що проводяться в межах території його виборчого округу;

- порушувати, у випадках, передбачених Законом, перед органами і організаціями та їх посадовими особами, а також керівниками правоохоронних та контролюючих органів питання, що зачіпають інтереси виборців, та вимагати їх вирішення;

- вносити на розгляд органів і організацій та їх посадових осіб пропозиції з питань, пов'язаних з його депутатськими повноваженнями у виборчому окрузі відповідно до закону, брати участь у їх розгляді.

Важливим правом депутата місцевої ради є право на депутатське звернення, депутатський запит та депутатське запитання.

Депутатське звернення – викладена в письмовій формі вимога депутата місцевої ради з питань, пов'язаних з його депутатською діяльністю, до місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, а також керівників правоохоронних та контролюючих органів, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, розташованих на території відповідної ради, здійснити певні дії, вжити заходів чи дати офіційне роз'яснення з питань, віднесених до їх компетенції.

Органи та їх посадові особи, а також керівники, до яких звернувся депутат, зобов'язані у десятиденний строк розглянути порушене ним питання та надати йому відповідь, а в разі необхідності додаткового вивчення чи перевірки дати йому відповідь не пізніш як у місячний строк. Якщо депутатське звернення з об'єктивних причин не може бути розглянуто у встановлений строк, депутату зобов'язані письмово повідомити про це з обґрунтуванням мотивів необхідності продовження строку розгляду.

Депутат місцевої ради може взяти участь у розгляді свого звернення, про що повинні йому повідомити завчасно, але не пізніш як за п'ять календарних днів. Якщо депутат не задоволений результатами розгляду свого звернення або якщо відповідні органи, їх посадові особи та керівники ухиляються від вирішення порушеного у зверненні питання у встановлений строк, він має право внести депутатський запит.

Депутатський запит – це підтримана радою вимога депутата місцевої ради до посадових осіб ради і її органів, сільського, селищного, міського голови, керівників підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, які розташовані або зареєстровані на відповідній території, а депутат міської (міста обласного значення), районної, обласної ради – також до голови місцевої державної адміністрації, його заступників, керівників відділів і управлінь з питань, які віднесені до відання ради.

Депутатський запит може бути внесений депутатом або групою депутатів попередньо, або на пленарному засіданні ради у письмовій чи усній формі. Запит підлягає включенню до порядку денного пленарного засідання ради. Депутатський запит обговорюється у разі необхідності на пленарному засіданні місцевої ради. Рада може зобов'язати відповідний орган подати у встановлений нею строк звіт про виконання рішення по запиту депутата місцевої ради [20, с. 230].

Орган або посадова особа, до яких звернуто депутатський запит, зобов'язані у встановлений радою строк дати офіційну письмову відповідь на нього відповідній раді і депутату місцевої ради. Якщо запит з об'єктивних причин не може бути

розглянуто у встановлений радою строк, то орган або посадова особа зобов'язані письмово повідомити раді та депутатові, який вніс запит, і запропонувати інший строк, який не повинен перевищувати один місяць з дня одержання запиту. Відповідь на запит у разі необхідності розглядається на пленарному засіданні ради.

Депутат місцевої ради має право дати оцінку відповіді на свій депутатський запит. За результатами відповіді на депутатський запит може бути проведено обговорення, якщо на цьому наполягає не менше 1/4 присутніх на засіданні депутатів ради. Посадових осіб, до яких звернуто запит, своєчасно інформують про дату та час обговорення відповіді на запит радою. Вони або уповноважені ними особи мають право бути присутні на цьому засіданні ради. За результатами розгляду відповіді на депутатський запит рада приймає відповідне рішення.

Депутатське запитання – це засіб одержання депутатом місцевої ради інформації або роз'яснення з тієї чи іншої проблеми. Відповідь на запитання може бути оголошено на сесії ради або дано депутату в індивідуальному порядку. Запитання не включається до порядку денного сесії, не обговорюється і рішення по ньому не приймається.

Депутат місцевої ради, користується правом ухвального голосу з усіх питань, що розглядаються на засіданнях ради та її органів, до складу яких він входить. Кожний депутат у раді та її органах, до складу яких він входить, має один голос. Депутат, який не входить до складу відповідного органу ради, може брати участь у його роботі з правом дорадчого голосу.

Депутат місцевої ради має право:

- обирати і бути обраним до органів відповідної ради;
- офіційно представляти виборців у відповідній раді та її органах;
- пропонувати питання для розгляду їх радою та її органами;
- вносити пропозиції і зауваження до порядку денного засідань ради та її органів, порядку розгляду обговорюваних питань та їх суті;

– вносити на розгляд ради та її органів пропозиції з питань, пов'язаних з його депутатською діяльністю;

– вносити на розгляд ради та її органів проекти рішень з питань, що належать до їх відання, поправки до них;

– висловлюватися щодо персонального складу утворюваних радою органів і кандидатур посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються радою;

– порушувати питання про недовіру сільському, селищному, міському голові, розпуск органів, утворених радою, та звільнення посадових осіб місцевого самоврядування;

– брати участь у дебатах, звертатися із запитаними, ставити запитання доповідачам, співдоповідачам, головуючому на засіданні;

– вносити пропозиції про заслуховування на пленарному засіданні ради звіту чи інформації будь-якого органу або посадової особи, підзвітних чи підконтрольних раді, а також з питань, що віднесені до компетенції ради, інших органів і посадових осіб, які діють на її території;

– порушувати в раді та її органах питання про необхідність перевірки роботи підзвітних та підконтрольних раді органів, підприємств, установ, організацій;

– виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій та з мотивів голосування, давати довідки;

– ознайомлюватися з текстами виступів у стенограмах чи протоколах засідань ради та її органів до їх опублікування;

– оголошувати на засіданнях ради та її органів тексти звернень, заяв, пропозицій громадян або їх об'єднань, якщо вони мають суспільне значення;

– об'єднуватися з іншими депутатами місцевої ради в депутатські групи та фракції.

Крім зазначених вище, депутати місцевих рад мають ще ряд прав, зокрема право на невідкладний прийом, право вимагати усунення порушень законності і встановлення правового порядку тощо.

Для спільної роботи по здійсненню депутатських повноважень у виборчих округах депутати місцевих рад можуть на основі їх взаємної згоди об'єднуватися в депутатські групи за

єдністю території їх виборчих округів, спільністю проблем, які вони вирішують, або іншими ознаками. Депутатська група може бути утворена в будь-який час протягом строку повноважень ради даного скликання за рішенням зборів депутатів місцевої ради, які виявили бажання увійти до її складу. Депутатська група складається не менш як з трьох депутатів місцевої ради, а у районній, міській, районній у місті, обласній, Київській та Севастопольській міських радах – не менш як із п'яти депутатів. Депутати місцевої ради, які входять до складу депутатської групи, обирають особу, яка очолює депутатську групу.

Законодавство передбачає ряд заходів щодо забезпечення трудових та інших прав депутата місцевої ради. У разі обрання депутата місцевої ради на виборну посаду у раді, на якій він працює на постійній основі, трудовий договір з ним за попереднім місцем роботи припиняється відповідно до законодавства. Обраний на виборну посаду у відповідній раді, на якій він працює на постійній основі, депутат, який перебуває на службі у військових формуваннях чи правоохоронних органах держави, прикомандирується до місцевої ради із залишенням на цій службі.

Депутату місцевої ради, який працював у раді на постійній основі, після закінчення таких повноважень надається попередня робота (посада), а за її відсутності – інша рівноцінна робота (посада) на тому самому або, за згодою депутата, на іншому підприємстві, в установі, організації. У разі неможливості надання відповідної роботи (посади) на період працевлаштування за колишнім депутатом зберігається, але не більше шести місяців, середня заробітна плата, яку він одержував на виборній посаді у раді, що виплачується з відповідного місцевого бюджету.

Депутат місцевої ради може бути звільнений з роботи з ініціативи власника або уповноваженого ним органу від займаної посади, виключений з навчального закладу за умови його попередження в порядку, встановленому законом. Про таке попередження відповідний власник або уповноважений ним орган завчасно повідомляє відповідну місцеву раду.

Час роботи депутата у місцевій раді на постійній основі зараховується до загального і безперервного стажу роботи (служби) депутата, а також стажу роботи (служби) за тією спеціальністю, за якою він працював до обрання на виборну посаду в раді.

Кримінальна справа стосовно депутата місцевої ради може бути порушена судом або прокурором. Запобіжний захід щодо депутата місцевої ради у вигляді підписки про невиїзд або взяття під варту може застосовуватися виключно судом. Про порушення кримінальної справи і застосування запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд або взяття під варту стосовно депутата місцевої ради повідомляється відповідна місцева рада.

Повноваження депутата місцевої ради закінчуються в день відкриття першої сесії цієї ради нового скликання, крім передбачених законом випадків дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради або ради, до складу якої його обрано. Повноваження депутата, обраного замість того депутата, який вибув, або на повторних виборах, починаються з дня заслуховування на черговому після виборів депутата місцевої ради пленарному засіданні відповідної місцевої ради повідомлення територіальної виборчої комісії про підсумки виборів.

Повноваження депутата місцевої ради можуть бути припинені достроково – як без прийняття рішення відповідної ради, так і за рішенням ради.

Без прийняття рішення відповідної ради повноваження депутата місцевої ради припиняються достроково за наявності таких підстав, засвідчених офіційними документами.

15.8. Голова місцевої ради. Виконавчий комітет місцевої ради

Повноваження сільського, селищного, міського голови:

1) забезпечує додержання Конституції та законів України, виконання актів Президента України та відповідних органів виконавчої влади;

- 2) організує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету;
- 3) підписує рішення ради та її виконавчого комітету;
- 4) вносить на розгляд ради пропозицію щодо кандидатури на посаду секретаря ради;
- 5) вносить на розгляд ради пропозиції про кількісний і персональний склад виконавчого комітету відповідної ради;
- 6) вносить на розгляд ради пропозиції щодо структури і штатів виконавчих органів ради, апарату ради та її виконавчого комітету;
- 7) здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету;
- 8) скликає сесії ради, вносить пропозиції та формує порядок денний сесій ради і головує на пленарних засіданнях ради;
- 9) забезпечує підготовку на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку та інших цільових програм;
- 10) призначає на посади та звільняє з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад;
- 11) скликає загальні збори громадян за місцем проживання;
- 12) забезпечує виконання рішень місцевого референдуму, відповідної ради, її виконавчого комітету;
- 13) є розпорядником бюджетних, позабюджетних цільових (у тому числі валютних) коштів, (використовує їх лише за призначенням, визначеним радою);
- 14) представляє територіальну громаду, раду та її виконавчий комітет у зовнішніх відносинах;
- 15) звертається до суду щодо визнання незаконними актів інших органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права та інтереси територіальної громади, а також повноваження ради та її органів;
- 16) укладає від імені територіальної громади, ради та її виконавчого комітету договори відповідно до законодавства, а

щодо питань, віднесених до виключної компетенції ради, то подає їх на затвердження відповідної ради;

17) веде особистий прийом громадян;

18) видає розпорядження у межах своїх повноважень.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади, відповідно, села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Сільський, селищний, міський голова не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю.

Сільський, селищний, міський голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Сільський, селищний, міський голова здійснює свої повноваження на постійній основі.

Сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради. Він головує на його засіданнях.

На сільських, селищних, міських голів поширюються повноваження та гарантії депутатів рад, передбачені законом про статус депутатів рад.

Місцеві ради як представницькі органи самоврядування мають свої виконавчі структури (виконавчі органи).

Виконавчі органи місцевих рад – органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є:

1) їх виконавчі комітети;

2) відділи;

3) управління;

4) інші, створювані радами, виконавчі органи.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, які підконтрольні відповідним органам виконавчої (державної) влади з питань здійснення делегованих їм повноважень.

Основною формою роботи виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради є його засідання.

Засідання виконавчого комітету скликаються відповідно сільським, селищним, міським головою (головою районної у місті ради), а в разі його відсутності чи неможливості здійснення ним цієї функції – заступником сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради (районної у місті ради – заступником голови ради) в міру потреби, але не рідше як один раз на місяць і є правомочними, якщо в них бере участь більш як половина від загального складу виконавчого комітету.

У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Повноваження виконавчого комітету ради:

1) попередньо розглядає проекти місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку, цільових програм з інших питань, місцевого бюджету, проекти рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради;

2) координує діяльність відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховує звіти про роботу їх керівників;

3) має право змінювати або скасовувати акти, підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їх посадових осіб.

Основною формою роботи виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради є його засідання.

Засідання виконавчого комітету скликаються, відповідно, сільським, селищним, міським головою (головою районної у

місті ради), а в разі його відсутності чи неможливості здійснення ним цієї функції – заступником сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради (районної у місті ради – заступником голови ради) за необхідності, але не рідше одного разу на місяць.

Засідання виконавчого комітету є правомочними, якщо в них беруть участь більше частини від загального складу виконавчого комітету.

Сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення) рада у межах, затверджених нею структури і штатів, може створювати відділи, управління та інші виконавчі органи для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад.

Відділи, управління та інші виконавчі органи ради є підзвітними і підконтрольними раді, яка їх утворила, і підпорядкованими її виконавчому комітету, сільському, селищному, міському голові, голові районної у місті ради.

Керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради призначаються на посаду і звільняються з посади сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті ради одноособово, а у випадках, передбачених законом – за погодженням з відповідними органами виконавчої влади [3].

Сільська, селищна, міська рада може прийняти рішення про Розмежування повноважень між її виконавчим комітетом, відділами, управліннями, іншими виконавчими органами ради та сільським, селищним, міським головою у межах повноважень, наданих законодавством про місцеве самоврядування виконавчим органам сільських, селищних, міських рад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Тема 1

Конституційне право України – галузь права, юридична наука та навчальна дисципліна

1. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
2. Акт проголошення незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
3. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
4. Давидов Р. Питання теорії конституційних правовідносин / Р. Давидов, Ю. Данилюк // Право України. – 2006. – № 1. – С. 16–19.
5. Колосова Н.М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности / Н.М. Колосова // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 86–91.
6. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.
7. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.
8. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права / О.Е. Кутафин. – М.: Юр., 2001. – 444 с.
9. Майданик О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти / О. Майданик // Право України. – 2001. – № 2. – С. 92–96.
10. Чирин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – М.: Юрист, 1997. – 568 с.
11. Конституційне право України: Навчальний посібник / За ред. проф. В.Ф.Погорілко. – К: Наукова думка, 1999 – 735 с.

12. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. М.Б. Баглая. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

13. Фрицький О.Ф. Конституційне право України. – К: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.

14. Скрипнюк О. Поняття функцій конституції та теоретико-методологічні проблеми їх класифікації / О. Скрипнюк // Право України. – 2006. – № 2. – С. 21–23.

15. Совгиря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

16. Терлецький Д. Джерела конституційного та міжнародного права: співвідношення та взаємодія / Д. Терлецький // Право України. – 2005. – № 9. – С. 131–135.

17. Шаповал В. Основні характеристики конституційного права / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 60–70.

18. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К.: АртЕк, Вища школа – 1997. – 264 с.

19. Шемшученко Ю. Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни / Ю. Шемшученко, В. Погорілко // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 213–224.

20. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 2

Основи теорії конституції та конституціоналізму

1. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Акт проголошення незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша О.Л. щодо офіційного тлумачення ст. 94 та ст. 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституції України). – В кн.: Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997-2001. Кн. 1 / відп. ред. канд. юрид. наук. П. Є. Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 39–42.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі про здійснення державної влади народом від 05. 10. 2005 // Урядовий кур'єр. – 17. 10. 2005.

6. Бориславський Л. Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності/ Л. Бориславський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2005. – С. 102–104.

7. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс у 2-х т. – Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.

8. Історія української Конституції / упорядн. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 215 с.

9. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

10. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков. – К.: Знання, 2007. – 467 с.

11. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

12. Оніщенко О.В. Конституція України як основне джерело конституційного права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

13. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

14. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму / П. Стецюк. – Львів: «Астролябія», 2003. – 232 с.

15. Стецюк П. Про дефініцію «конституціоналізм» / П. Стецюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів. – 2004. – № 39. – С. 171–180.

16. Тихонова Є. Конституція юридична і фактична / Є. Тихонова, Л. Юзьков // Право України. – 1992. – № 1. – С. 3–10.

17. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. – М.: Норма, 2005. – 320 с.

18. Шаповал В.М. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / В.М. Шаповал // Право України. – 1998. – № 4. – С. 25–29.

19. Шаповал В. Основний закон держави / В. Шаповал // Віче. – 1996. – № 3. – С. 27–35.

20. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 3

Конституція – Основний Закон України

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Заєць А.П. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1990–1994 рр.) / А.П. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44–47.

3. Заєць А.П. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1994–1996 рр.) / А.П. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1 (16). – С. 18–21.

4. Конституционное право Украины / сост.: В.Д. Волков, Р.Ф. Гринюк, Й.С. Щебетун. – Донецк, 2000. – 500 с.

5. Конституційне право України / за ред. В. Погорілка. – К.: 1991. – 587 с.

6. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

7. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / за ред. проф. В.Ф. Погорілка. – К., 2001.

8. Конституція незалежної України / за ред. В.Ф. Погорілка, Ю.С. Шемшученка, В.О. Євдокимова. – К., 2000. – 357 с.

9. Конституція України – основа модернізації держави і суспільства. – Х., 2001. – 234 с.

10. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

11. Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні / О. Лавринович // Віче. – 2002. – № 2. – С. 56–58.

12. Летнянчин Л.І. Основні обов'язки людини і громадянина як самостійний конституційно-правовий інститут / Л.І. Летнянчин // Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.; відп. ред. В.Я. Тацій. – Х., 2000. – Вип. 44. – С. 135–137.

13. Малинникова Л. Проблеми забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина в процесі здійснення державно-правової реформи в Україні / Л. Малинникова // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 6. – С. 85–88.

14. Наливайко Л. Конституційно-правова відповідальність: критерії, класифікації та види / Л. Наливайко // Віче. – 1999. – № 10. – С. 25–32.

15. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2009. – 430 с.

16. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

17. Степанюк О. Норми конституційного права / О. Степанюк. – Чернівці, 1994. – 324 с.

18. Шаповал В.М. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії) / В.М. Шаповал // Право України. – 1999. – № 6. – С. 5–9.

19. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 4

Правова охорона конституції

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про Конституційний Суд України: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

4. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

5. Луць З.І. Інститут правової охорони конституції в конституційних проектах українських учених і політичних діячів другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. / З.І. Луць // Вісник Львівського університету. – Львів, 2000. – № 35. – С. 171–175.

6. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс у 2-х т. – Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.

7. Луць З. Правова охорона конституції: до питання про постановку проблеми / З. Луць // Право України. – 2002. – № 7. – С. 13–17.

8. Савенко М. Функція правової охорони Конституції України / М. Савенко // Право України. – 2001. – № 9. – С. 6–8.

9. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

10. Тесленко М. «Непорушність» Конституції як особлива гарантія її правової охорони / М. Тесленко // Право України. – 2006. – № 11. – С. 10–14.

11. Тесленко М.В. Конституційна юрисдикція в Україні: навчальний посібник / М.В. Тесленко. – К.: Школа, 2003. – 256 с.

12. Тесленко М. Держава і правова охорона конституції / М. Тесленко // Право України. – 2005. – № 2. – С. 89–91.

13. Тесленко М. Умови ефективності охорони конституції / М. Тесленко // Право України. – 2005. – № 6. – С. 21–23.
14. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики / Ю.Н. Тодыка. – Х.: «Факт», 2000. – 608 с.
15. Цимбалістий Т.О. Конституційна юстиція. – Тернопіль, 2007. – 234 с.
16. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков. – К.: Знання, 2007. – 467 с.
17. Шаповал В. Сутнісні характеристики конституційного контролю / В. Шаповал // Право України. – 2005. – № 3. – С. 23–27.
18. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – К.: Український центр правничих студій, 2001. – 302 с.
19. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 5

Основи конституційного ладу України

1. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
2. Акт проголошення незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
3. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
4. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 6 квітня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

8. Погорілко В.Ф. Основи конституційного ладу України. – К.: Ін Юре, 1997. – 40 с.

9. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс у 2-х т. – Т. 2 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.

10. Гладких В. Соціальні права громадян в аспекті формування України як соціальної правової держави / В. Гладких // Право України. – 2005. – № 10. – С. 57–59.

11. Кондратьєв Р. Соціальна держава в теоретико-правових і філософських дослідженнях / Р. Кондратьєв // Право України. – 2005. – № 2. – С. 81–84.

12. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

13. Конституційно-правові засади становлення української державності / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данилян та ін.; за ред. акад. НАН України В.Я. Тація, акад. АПрН України Ю.М. Тодики. – Х.: Право, 2003. – 328 с.

14. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

15. Любченко П. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства / П. Любченко // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2004. – № 3 (38). – С. 43–53.

16. Магновський І. Демократична, соціальна, правова держава і громадянське суспільство: єдність та обумовленість / І. Магновський // Право України. – 2005. – № 7. – С. 25–28.

17. Панкевич О.З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії: монографія / О.З. Панкевич. – Львів: Львівський юридичний інститут МВС, 2004. – 176 с.

18. Скрипник О. Ідея соціальної справедливості в контексті теорії соціальної, правової держави / О. Скрипник // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2001. – № 2 (25). – С. 17–24.

19. Скрипнюк О.В. Соціальна правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія / О.В. Скрипник. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 600 с.

20. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

21. Тодика Ю. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. Тодика // Вісник Академії правових наук. – Х., 2003. – № 1(33). – С. 34–44.

22. Чушенко В. Проблеми формування соціально-організованого суспільства в Україні / В. Чушенко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 104–107.

23. Шаповал В. Форма держави в конституційному праві / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 2. – С. 47–58.

24. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 6

Основи правового статусу людини та громадянина в Україні

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Про імміграцію: Закон України від 7 червня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

8. Про правовий статус закордонних українців: Закон України від 4 березня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.rada.gov.ua>.

9. Антонович М. Еволюція поняття прав людини / М. Антонович // Право України. – 2005. – № 12. – С. 1–4.

10. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків / О. Білоскурська // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–88.

11. Ковалишин І. Правовий статус біженців як вид правового статусу іноземців / І. Ковалишин // Право України. – 2001. – № 2. – С. 38–42.

12. Ковалишин І. Проблеми удосконалення визначення поняття «біженці» у законодавстві України / І. Ковалишин // Право України. – 2005. – № 11. – С. 60–63.

13. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

14. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

15. Копиленко О. Щодо закону про громадянство України / О. Копиленко // Право України. – 2001. – № 10. – С. 84–88.
16. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.
17. Лотюк О. Принципи громадянства України відповідно до Конституції України / О. Лотюк // Право України. – 1998. – № 7. – С. 9–14.
18. Махновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи) / І. Махновський // Право України. – 2002. – № 7. – С. 18–22.
19. Москаль Г. Правовий статус закордонного українця – особливий (спеціальний) вид правового статусу іноземця / Г. Москаль // Право України. – 2004. – № 10. – С. 35–38.
20. Нагорний Є. Удосконалення законодавства України про громадянство – запорука захисту прав людини. Право України / Є. Нагорний // Право України. – 2006. – № 10. – С. 33–35.
21. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2009. – 430 с.
22. Рабінович П. Права людини і громадянина у Конституції України / П. Рабінович. – Х.: «Право». – 1997. – 64 с.
23. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.
24. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2000. – № 4(23). – С. 3–18.
25. Шаповал В. Загальні характеристики конституційних статусів людини і громадянина в Україні / В. Шаповал // Право України. – 2006. – № 9. – С. 47–49.
26. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.
27. Шмітт А. Правовий статус особи в Україні: де-юре та де-факто / А. Шмітт // Право України. – 2005. – № 2. – С. 19–21.

Тема 7

Конституційні права і свободи людини та громадянина в Україні

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року.

3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 16 грудня 1966 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон Української РСР від 23 квітня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

8. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

9. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

10. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

11. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

12. Про національні меншини: Закон України від 25 червня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

13. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

14. Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом / М. Аракелян // Право України. – 2006. – № 3. – С. 19–21.

15. Білокурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків / О. Білокурська // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–88.

16. Васьковська О. До проблеми удосконалення законодавства про свободу мирних зборів / О. Васьковська // Право України. – 2005. – № 11. – С. 89–90.

17. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

18. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

19. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

20. Основи правознавства: Підр. / За ред. І.Б. Усенка – Ірпінь: ВТФ «Перун», 1997. – 416 с.

21. Олійник О. Конституційне право на особисту недоторканість: поняття та характерні риси / О. Олійник // Право України. – 2000. – № 12. – С. 33–36.

22. Пашенко О. Європейські стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства / О. Пашенко // Право України. – 2006. – № 4. – С. 32–34.

23. Конституційне право України: Навчальний посібник / За ред. проф. В.Ф.Погорілко. – К: Наукова думка, 1999 – 735 с.

24. Рабінович П. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2001. – № 2 (25). – С. 108–122.

25. Слюсар К. Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина / К. Слюсар // Право України. – 2006. – № 4. – С. 35–37.

26. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

27. Соколенко Ю. Поняття культурних прав і свобод людини та громадянина / Ю. Соколенко // Право України. – 2005. – № 2. – С. 27–32.

28. Шепелева Н. До питання про зміст конституційного права на життя / Н. Шепелева // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 3. – С. 101–102.

29. Конституційне право України: Навчальний посібник / За ред. Ю.С. Крегула. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2003 – 417 с.

Тема 8

Форми народного волевиявлення

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про Центральну Виборчу Комісію України: Закон України від 30 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Борденюк В. Верховна Рада України і представницькі органи місцевого самоврядування в механізмі держави / В. Борденюк // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 58–69.

8. Виборче право України: навчальний посібник / за ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. – К.: Парламентське видавництво, 2003. – 383 с.

9. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

10. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

11. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України / М. Паламарчук // Право України. – 2005. – № 5. – С. 42–45.

12. Погорілко В.Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність: монографія / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.

13. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

14. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2000. – № 4(23). – С. 3–18.

15. Фрицький Ю. Пропорційна система виборів до Верховної Ради України – оціночний аспект / Ю. Фрицький // Право України. – 2006. – № 4. – С. 104–107.

16. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков. – К.: Знання, 2007. – 467 с.

17. Шаповал В. Референдум як форма безпосередньої демократії / В. Шаповал // Вибори та демократія. – 2005. – № 3. – С. 4–18.

18. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 9

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про вибори народних депутатів: Закон України від 17 листопада 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про Рахункову палату: Закон України від 11 липня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Регламент Верховної Ради від 10 лютого 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 4 квітня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності: Закон України від 8 липня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

8. Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України: Закон України від 1 лютого 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

9. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента

України від 10 червня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

10. Бабій І. Інститут депутатської недоторканності і кримінальна відповідальність / І. Бабій // Право України. – 2006. – № 12. – С. 87–90.

11. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): монографія / Ю.Г. Барабаш. – Х., 2004. – 192 с.

12. Грищенко О. Сутність і призначення Рахункової палати: проблемні питання / О. Грищенко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 106–109.

13. Журавський В.С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В.С. Журавський. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 344 с.

14. Закоморна К. Особливості законодавчого регулювання діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / К. Закоморна // Право України. – 2000. – № 1. – С. 47–49.

15. Ковальчук О. Двохпалатний парламент: яким він може бути в Україні / О. Ковальчук // Право України. – 2004. – № 7. – С. 118–121.

16. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

17. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

18. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс у 2-х т. – Т. 2 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.

19. Майданик О. Поняття і сутність парламентського контролю / О. Майданик // Право України. – 2004. – № 10. – С. 12–25.

20. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмена: теорія і практика: монографія / О.В. Марцеляк.; відп. ред. член.-кор. АПРН України О.Н. Ярмиш: Вид-во Нац. у-ту внутр. справ, 2004. – 450 с.

21. Роговенко Д. До питання про статус Рахункової палати України / Д. Роговенко // Право України. – 2004. – № 7. – С. 121–125.

22. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

23. Тененбаум А. Статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і прогаліни в Законі / А. Тененбаум // Право України. – 1999. – № 2. – С. 101–122.

24. Шаповал В.М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: навч. посіб. / В.М. Шаповал. – К.: УАДУ, 2000. – 216 с.

25. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 10

Конституційно-правовий статус Президента України

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 березня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Агафонов С. Історичний розвиток інституту глави держави / С. Агафонов // Право України. – 2001. – № 7. – С. 102–104.
7. Бурчак Ф.Г. Президент України / Ф.Г. Бурчак. – К.: Ін Юре, 1997. – 24 с.
8. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.
9. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.
10. Кресіна І.О. Інститут імпідменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. – К.: Юридична думка, 2004. – 176 с.
11. Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 3–18.
12. Кривенко Л. Конституційні моделі легітимації глави держави і баланс повноважень між інститутами влади / Л. Кривенко // Віче. – 2000. – № 9. – С. 19–36.
13. Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу / Л. Кривенко // Віче. – 1998. – № 10. – С. 45–50.
14. Нижник Н.Р. Проблеми президентської влади в Україні / Н.Р. Нижник // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8. – С. 3–32.
15. Президент України та державна регіональна і муніципальна політика. Збірник матеріалів та документів / упоряд. О. Іщенко, В. Кампо, М. Пухтинський, В. Тихонов / за заг. ред. О. Дьоміна. – К.: Логос, 2002 – 236 с.
16. Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці / С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2000. – № 4 (23). – С. 54–65.
17. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

18. Тодыка Ю.Н. Президент України: конституційно-правовий статус: монографія / Ю.Н. Тодыка, В.Д. Яворський. – Х.: «Факт», 1999. – 256 с.

19. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 11

Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 7 жовтня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Авер'янов В. Український уряд у вимірі конституційно-правових вимог / В. Авер'янов // *Вибори і демократія*. – 2004. – № 2. – С. 58–65.

8. Авер'янов В. Уряд у механізмі поділу влади: недосконалість вітчизняної конституційної моделі / В. Авер'янов // *Право України*. – 2005. – № 4. – С. 10–15.

9. Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) / І. Дахова // Право України. – 2002. – № 12. – С. 23–27.

10. Єрмолін В. До питання про співвіднесення понять виконавчої влади і державного управління / В. Єрмолін // Право України. – 2002. – № 9. – С. 29–32.

11. Кафарський В. Правові засади функціонування Кабінету Міністрів України право України / В. Кафарський // Право України. – 2006. – № 6. – С. 8–10.

12. Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика: монографія / А.А. Коваленко. – Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 509 с.

13. Коваленко А. У чому сила виконавчої влади: особливості її функціонування в перехідному суспільстві / А. Коваленко // Віче. – 2004. – № 7. – С. 46–50.

14. Коліушко І. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: монографія / І. Коліушко. – К.: Факт, 2002. – 260 с.

15. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

16. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

17. Органи державної влади України: монографія / за ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 248 с.

18. Пахомов І. Конституція України і виконавча влада / І. Пахомов // Право України. – 2002. – № 9. – С. 38–40.

19. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

20. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 12

Конституційно-правові основи судової влади

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
4. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
5. Про Вищу раду юстиції: Закон України від 15 січня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
6. Бородін І. Судова влада у теорії поділу влад / І. Бородін // Право України. – 2002. – № 10. – С. 11–14.
7. Василюк С. Судова влада в системі поділу влади / С. Василюк // Українське право. – 2005. – № 1. – С. 51–65.
8. Гончаренко О. Вища рада юстиції: питання статусу і повноважень/ О. Гончаренко // Право України. – 2006. – № 2. – С. 17–19.
9. Гринюк Р.Ф. Судова влада як фундаментальний чинник становлення правової держави в Україні / Р.Ф. Гринюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 2. – С. 27–36.
10. Конституційне право України: підручник / Л.К. Байрачна, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, В.І. Кичун, В.П. Колісник. – Х.: Право, 2008. – 416 с.
11. Короленко М.П. Судова влада, правосуддя та проблеми реформування судоустрою в Україні / М.П. Короленко // Судова апеляція. – 2006. – № 2. – С. 23–34.
12. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

13. Назаров І. Підстави та порядок припинення повноважень члена Вищої ради юстиції / І. Назаров // Право України. – 2006. – № 12. – С. 79–82.

14. Скомороха Л. Шлях до суддівського крісла / Л. Скомороха // Право України. – 2006. – № 8. – С. 69–72.

15. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

16. Федькович О. Оновлені напрями діяльності органів юстиції у сфері правосуддя / О. Федькович // Право України. – 2006. – № 9. – С. 86–90.

17. Фіолевський В.П. Судова влада і правоохоронна система в Україні: навчальний посібник / В.П. Фіолевський. – К.: Кондор, 2006. – 322 с.

18. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 13

Конституційні основи державно-територіального устрою України

1. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Акт проголошення незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про статус гірських населених пунктів в Україні: Закон України від 15 лютого 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Про столицю України – місто-герой Київ: Закон України від 15 січня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

8. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні у контексті посилення впливу регіонів / Ю. Вовк // Право України. – 2004. – № 10. – С. 19–21.

9. Годованець В. Ф. Конституційне право України: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2005. – 360 с.

10. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право. Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2008. – 344 с.

11. Магновський І.Й. Особливості конституційно-правового статусу міст Києва і Севастополя

12. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

13. Орзіх М. Інноваційна реконструкція адміністративно-територіального устрою України / М. Орзіх // Право України. – 2005. – № 7. – С. 11–15.

14. Орзіх М. Конституційні засади реорганізації державного устрою України в умовах адміністративної реформи / М. Орзіх // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Випуск 12. – Одеса: Юридична література, 2001. – С. 9–12.

15. Пархоменко В. Яким бути закону про статус Севастополя / В. Пархоменко // Віче. – 2004. – № 1. – С. 43–44.

16. Совгиря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

17. Стичинський Б. Самоврядування столиці. Соціально-правовий аспект / Б. Стичинський // Віче. – 2003. – № 2. – С. 37–39.

18. Телешун С. Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових постанов / С. Телешун // Право України. – 2003. – № 1. – С. 8–12.

19. Цимбалістий Т.О. Державний кордон України: конституційно-правовий статус: навчальний посібник /

Т.О. Цимбалістий. – Хмельницький: Видавництво НАУ, 2000. – 204 с.

20. Шаповал В. Державний устрій України: політико-правовий аспект проблеми / В. Шаповал // Українське право. – 1996. – № 1. – С. 7–16.

21. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

Тема 14

Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Про затвердження конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 грудня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про Автономну Республіку Крим: Закон України від 17 березня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим: Закон України від 10 лютого 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 березня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Закон України від 22 грудня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Журавський В. Щодо реформи адміністративно-територіального устрою України / В. Журавський // Право України. – 2005. – № 8. – С. 16–19.

8. Совгіря О.В. Конституційне право України: підручник / О.В. Совгіря. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

9. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

Тема 15

Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

4. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

5. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

6. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7 червня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

7. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

8. Батанов О.В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: монографія / О.В. Батанов. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2001. – 260 с.

9. Батанов О. Статут територіальної громади – основний нормативний акт місцевого самоврядування / О. Батанов // Право України – 2004. – № 7. – С. 30–34.

10. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект / В. Борденюк // Право України. – 2003. – № 4. – С. 12–17.

11. Борденюк В. Теоретичні аспекти співвідношення правових актів державного управління та актів місцевого самоврядування / В. Борденюк // Право України. – 2004. – № 11. – С. 16–20.

12. Волков В. Правові та практичні проблеми розвитку законодавства про місцеве самоврядування в Україні / В. Волков // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 324–335.

13. Гураль П. Поняття та сутність територіальної громади / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2000. – № 35. – С. 200–208.

14. Гураль П. Статут територіальної громади як джерело муніципального права / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2001. – № 36. – С. 223–229.

15. Данількевич М. Статут територіальної громади міста – нове явище у праві України / М. Данількевич, Ю. Величко // Право України. – 2002. – № 4. – С. 27–29.

16. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 304 с.

17. Кампо В. Місцеве самоврядування в Україні / В. Кампо. – К.: Ін Юре, 1997. – 36 с.

18. Ключковський Ю. Проблеми реформування місцевого самоврядування в Україні / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2005. – № 2. – С. 89–97.

19. Керецман В.Ю., Семерак О.С. Правознавство. – Київ, Атіка. – 400 с.

20. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2008. – 592 с.

21. Куйбіда В.С. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні / В.С. Куйбіда. – Львів: Літопис, 2001. – 375 с.

22. Куйбіда В. Поняття місцевого самоврядування в Україні / В. Куйбіда, В. Чушенко // Право України. – 1998. – № 5. – С. 17–20.
23. М'ягченко М. Про визначення поняття «органи самоорганізації населення» / М. М'ягченко // Право України. – 2002. – № 6. – С. 46–48.
24. Вегеш М.М. Політологія: підручник. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
25. Хоменець Р. Щодо визначення поняття місцевого самоврядування / Р. Хоменець // Право України. – 2002. – № 4. – С. 29–31.
26. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Демків Роман Ярославович

*доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Курс лекцій

Редактор

І.Б. Кравець

Макетування

М.В. Вульчин

Друк

А.М. Ходачок

Здано до набору 18.01.2012 р. Підписано до друку 15.03.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 19,29.

Тираж 100 прим. Зам. № 04-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.